

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN MƏTBUATI TARİXİ

Ali məktəb tələbələri üçün
dərslük

Dərslüyib Odlar Yurdu Universitetinin
Jurnalistika, dil və ədəbiyyat kafedrasının müəllimi
Akif Şahverdiyev tərtib etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
30.03.2006-cı il tarixli 181 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.

«TƏHSİL» nəşriyyatı

BAKİ – 2006

Tərtibçi və redaktor: **Akif Şahverdiyev**

Elmi məsləhətçi: **Əhməd Vəliyev,**
Odlar Yurdu Universitetinin
rektoru , professor

Rəyçilər: **Nizami Cəfərov,**
filoloji elmlər doktoru,
professor, əməkdar
elm xadimi
Əjdər Ağayev,
pedaqoji elmlər doktoru,
professor.

Şahverdiyev A.B. *Azərbaycan mətbuatı tarixi.* "Təhsil" nəşriyyatı, 2006 - 248 səh.

Kitab jurnalistika fakültəsində təhsil alan tələbələr, bu sahədə çalışan jurnalistlər və Azərbaycanın mətbuat tarixi ilə maraqlananlar üçün faydalı mənbədir.

§ $\frac{M - 002115}{700122}$ – qrifli nəşr

©"Təhsil" EİM, 2006
©Şahverdiyev A.B.- 2006

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	s. 4
I hissə	
İlk mətbu nəşrlərimiz.....	s. 5
II hissə	
Azərbaycan sovet dövrü mətbuatı.....	s. 41
III hissə	
Digər nəşrlər və ya M.Məhmməd zadənin "Azərbaycan türk mətbuatı".....	s. 50
IV hissə	
Azərbaycan mühacirət mətbuatı.....	s. 67
V hissə	
Azərbaycanın görkəmli jurnalistləri.....	s. 77
Ədəbiyyat göstəricisi.....	s. 94

ÖN SÖZ

Bəli, çox ağır və məsuliyyətli bir işdir. Azərbaycan mətbuatının tarixini hazırlamaq fikrinə düşdüyümüz andan biz bu çətinliyi hiss etmiş, bütün baş verəcəkləri götür-qoy etmişik.

Sual oluna bilər ki, "Azərbaycan mətbuatı tarixi" (Nəriman Zeynalov 1973-cü il ADU-nun nəşri, "Azərbaycan mətbuatı tarixi") varkən yenidən bu mövzuda kitab hazırlamağa nə ehtiyac? Belə qənaətdəyik ki, bu lazımdır və Odlar Yurdu Universiteti Elmi Şurasının qərarı əsaslidir.

Əvvələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə bir neçə ildir ki, latın qrafikasına keçildiyindən demək olar ki, kiril əlifbası ilə Azərbaycan dilində oxumaq yeni nəsil üçün çətinliklər yaradır. İkincisi, Sovet hakimiyyəti dövründə yazılmış əvvəlki dərslik, həmin rejimin tələbi və ideologiyası əsasında yazılmışdır.

Üçüncüsü, II cildə hazırlanmış həmin dərslik 1920-ci ilə qədər olan dövrü əhatə etdiyindən Sovet dövründəki mətbuat haqqında heç bir məlumat verilmir və s.

Bütün bunlarla yanaşı, onu bildirək ki, N.Zeynalovun "Azərbaycan mətbuatı tarixi" kitabı gərgin zəhmət sayəsində tədqiq olunmuş, uzun illər jurnalistlərə tədris olunan sambalı vəsaitdir. Və hesab edirik ki, "yenidən Amerika kəşf etməyə" lüzum yoxdur. Odur ki, oxuduğunuz bu kitabda redaktə və ixtisarla, eləcə də müəyyən əlavələrlə həmin kitabdən istifadə olunub. XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan xalqı nəinki Zaqafqaziya xalqlarının, habelə Rusiya, İran və digər ölkələrin xalqları ilə mədəni əlaqəni genişləndirməyə başlamış, özlərinin milli mətbuatını yaratmaq üçün uzun illər mübarizə aparmalı olmuşlar. Məhz bu mübarizənin nəticəsi olaraq XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xalqının taleyi ilə bağlı olan, onun inkişafında və intibahında mühüm rol oynayan "Əkinçi" qəzeti meydana gəlmişdir.

Bolşevik mətbuatı, inqilabi-demokratik mətbuat, burjua mətbuatı, eləcə də sovet mətbuatı müasir Azərbaycan mətbuatının sələfi olmuş, zəngin təcrübəsi ilə digər xalqların mətbuatı ilə müqayisədə özünəməxsus yer tutmuşdur. Bütün dövrlərdə Azərbaycan mətbuatı zülm və istismara, haqsızlığa qarşı çıxmış, millətin tərəqqisi naminə çətinliklərə sinə gərmişdir. Milli mətbuatımızın qaranquşu olan "Əkinçi"dən bu günədək müxtəlif əqidəli, həcmli, tirajlı çoxlu sayda qəzet və jurnallar çap olunmuşdur ki, onların hansı məqsədə xidmət etməsindən asılı olmayaraq, özümüzünkü hesab etməli, həmin mətbuat səhifələrindən o dövrün, zamanın ictimai-siyasi hadisələrini düzgün qiymətləndirməli, obyektiv olmalı, nəşir və jurnalistlərimizi qınamamalıyıq.

Məhz bu zaman mətbuatımızın hansı şəraitdə fəaliyyət göstərdiyini aydınlaşdırarkən mücərrəd ifadələrə yol verməz, nöqteyi-nəzərimizi məhdud şəkildə ifadə etmərik. Biz ayrı-ayrı dövrlərin mətbuatına qiymət verərkən əvvəlki dövrün ictimai-siyasi quruluşunu, baxışlarını, münasibətlərini öyrənib sonrakı dövrlərlə müqayisə etməli, tədqiq etdiyimiz mətbuatın istiqamətini düzgün müəyyən etməliyik.

Azərbaycanın mətbuat tarixini öyrənmək, tədqiq etmək üçün əsas mənbə arxivlərdə, kitabxanalarda, muzeylərdə saxlanılan sənədlər, xatirələr, qəzet və jurnallar, kitablardır.

Biz "Azərbaycan mətbuatı tarixi"ni hazırlayarkən istifadə etdiyimiz mənbələrin siyahısını vəsaitin sonuncu səhifələrində vermişik. Materiallar aşağıdakı redaksiyada verilmişdir: I hissə. Nəriman Zeynalov; II hissə. Akif Şahverdiyev; III hissə. Mirzəbala Məhəmmədzadə; IV hissə. Abid Tahirli; V hissə. Rəhimağa İmaməliyev.

İstinad etdiyimiz bütün mənbələrin müəlliflərinə minnətdarıq. Belə hesab edirik ki, bugünkü müstəqil Azərbaycan mətbuatının yaşamında onların hamısının xidmətləri və bu kitabda müəlliflik payları vardır.

Akif Şahverdiyev

İLK MƏTBU NƏŞRLƏRİMİZ

Uzun müddət Zaqafqaziyanın inzibati və mədəni mərkəzinin Tiflis şəhəri olması mətbuat və ədəbiyyata da öz təsirini göstərmişdir. Bakıda ilk rus qəzetinin nəşrinədək Azərbaycan xalqının iqtisadi və mədəni həyatına aid faktları Tiflisdə çıxan rus qəzetləri əks etdirirdi. XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq "Tiflisskiye vedomosti", "Zakavkazski vestnik", "Kavkaz", "Novoye obozreniye" və başqa qəzetlərdə Azərbaycan xalqının ədəbi həyatına aid yazılar əhəmiyyətli yer tuturdu (1).

Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil edilməsi onun iqtisadi həyatında olduğu kimi, mədəni həyatında da mühüm dəyişikliklər yaratdı. Çar Rusiyasının yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasəti bir tərəfdən xalqın güzəranının daha da ağırlaşmasına səbəb olurdusa, digər tərəfdən rus xalqının mütərəqqi mədəniyyətinin nailiyyətləri Azərbaycanda geniş yayılırdı. Çarizmin siyasətinə zidd olaraq Azərbaycanda və Zaqafqaziya-da yeni demokratik ideyalar yaranırdı. Siyasi və mədəni həyatda oyanma nəzərə çarpırdı (2).

XIX əsrin 20-ci illərində Zaqafqaziyanın inzibati-mədəni mərkəzi olan Tiflisdə rus dilində ilk mətbuat orqanının - "Tiflisskiye vedomosti" (1828-1832) qəzetinin nəşrə başlaması qəzetçilik sahəsində də canlanma yaratdı.

"Tiflisskiye vedomosti" Qafqazda rus dilində çıxan ilk qəzet idi. Bu qəzetdə dekabristlərin iştirakı, qəzetin redaktor müavini V.D.Suxorukovun 14 dekabr hadisələri ilə sıx əlaqədar olması və s. haqqında məlumatlar vardır. Rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri haqqında maraqlı tədqiqatlar aparan alimlərimiz "Tiflisskiye vedomosti" qəzeti haqqında da yeri gəldikcə bəhs etmişlər. Bu qəzetdə Marlinskinin "Qırmızı örtük" (1831, N 6, 7), "Vaxtı ilə dağlılara əsir düşmüş zabitin hekayəsi", (1831, N 9, 17), şair V.Qriqoryevin oçerkləri, P.Sankovskinin, Q.Qordeyevin şerləri və s. əsərlər dərc edilmişdir.

"Abbasabad mühasirəsinin təsviri" (1829, N 27, 30), "Müasir tarix. Azərbaycan vilayətinin hərbi vəziyyəti haqqında" (1829, N 38, 43), "Moskvalı dostuma məktub" (1830, N 25, 53 və b.), "Qarabağ əyalətinə tarixi baxış" (1836, N 86), "Çar və Balakən vilayətlərinə səyahət" (1830, N 81-83) və s. məqalələrdə Azərbaycan haqqında, azərbaycanlıların məişəti, yaşayış tərzini və s. haqqında məlumatlar verilir.

Qəzetdə azərbaycanlıların şifahi və yazılı ədəbiyyatları haqqında məqalələr dərc olunurdu. A.Bakıxanov qəzetdə tərcümə əsərləri ilə çıxış edirdi. Onun "Dərbəndnamə" əsərindən tərcüməsi haqqında qəzet yazmışdı: "Lazimi mənbələrin tərcüməsi Qafqazın bu tərəfinin tarixini yeni dünyaya yayar..." (1829, N 44).

"Tiflisskiye vedomosti" qəzetinin bəzi məqalələri mərkəzi qəzetlərdə yenidən dərc edilirdi. Bu qəzet 1829-cu ildə gürcü dilində, 1830-cu ildə fars dilində, 1832-ci ildə isə Azərbaycan dilində də buraxılmışdır. Azərbaycanda qəzetin adı "Tiflis xəbarı" idi.

Tiflisdəki "Diplomatik dəftərxana"da "Tiflisdə tatar dilində qəzet nəşri haqqında" 142 nömrəli iş 29 mart 1831-ci ildə açılıb, 30 yanvar 1833-cü ildə bağlanmışdır. İş Təbrizdən Bezakın diplomatik dəftərxanaya məktubu ilə başlanır. O, xahiş edirdi ki, Azərbaycan dilindəki qəzet Təbrizdə Məhəmmədخان Əmir Nizama təqdim olunmaq üçün "ardıcıl çətdirilsin", çünki o, qəzetin məzmununu ilə şahı tanış edəcəkdir.

Ayrı-ayrı yerlərdə "Tatar xəbarı"na abunəçilərin sayı müxtəlif olmuşdur. Quba komendantı Gimbut 1832-ci il 21 yanvar tarixli 119 nömrəli məktubunda qəzetin 30 nəfər abunəçisi olduğunu göstərdiyi halda, Bakı komendantı Kolomiyev abunəçi azlığından şikayətlənirdi.

Qəzetin Qubada yayılmasında görkəmli Azərbaycan alimi və yazıçısı A.Bakıxanovun (1794-1846) xidməti olmuşdur. Akademik F.Qasımzadənin yazdığı kimi, "Tiflis xəbarı"nın Azərbaycanda nəşrinə o zaman canişinlik dəftərxanasında tərcüməçi işləyən məşhur Azərbaycan alimi və yazıçısı A.Bakıxanov (Qüdsi) yaxından kömək göstərmişdir. (3)

"TİFLİS XƏBARI"

Bu qəzetin bir nüsxəsi belə əldə yoxdur. Lakin qəzetin çıxması haqqında çoxlu arxiv sənədləri vardır. Bu sənədlər mətbuatda qismən işıqlandırılmışdır. Qəzetlərin redaktoru P.S.Sankovski idi.

P.S.Sankovski 1798-ci ildə anadan olmuşdur. Təhsilini xaricdə almışdır. O, bir neçə xarici dil bilirdi. 1823-cü ildə Tiflisə gəlmiş, Qafqaz nazim-əzəminin (baş hakiminin) dəftərxanasında qulluğa başlamışdır. 1827-ci ildə o, Qafqaz nazim-əzəmi Paskeviçin yanında xüsusi tapşırıqlar məmuru vəzifəsində işləmişdir. "Tiflisskiye vedomosti" qəzeti nəşrə başlayanda onu redaktor təyin etmişlər. Puşkinin Qafqaza gəlməsi münasibətilə Sankovski qəzetin 28 iyun 1828-ci il tarixli 26-cı nömrəsində təntənəli bir məqalə dərc etmişdi. A.S.Puşkin "Ərzurum səyahəti" əsərində Sankovskinin də adını çəkmiş və demişdir: "Tiflisdə iki həftəyə qədər qaldım və oradakı cəmiyyətlə tanış oldum. "Tiflisskiye vedomosti" nəşri Sankovski bu ölkə haqqında, Knyaz Sisianov, A.P.Yermolov və b. haqqında mənə bir çox maraqlı məlumatlar verdi. Sankovski Gürcüstanı sevirdi və onun parlaq bir gələcəyi olduğunu qabaqcadan görür" (4).

"Tiflis xəbəri" qəzetinin materiallarını Mirzə Əpriəm Yenikolopov redaktə edirdi. O, Şərq dillərini bilirdi. Arxiv materiallarından məlum olur ki, Azərbaycan dilində "Tiflis xəbəri" qəzeti farsca çıxan qəzet bağlandıqdan sonra buraxılmışdır. Farsca çıxan qəzetin abunəçiləri az olduğundan çox davam edə bilməmişdir. Bunu Qafqazın baş hakimi olmuş baron Rozenin 1831-ci il dekabrın 30-da maarif naziri K.A.Livenə yazdığı məktubdan da bilmək olar. Baron Rozen yazırdı ki, məndən əvvəl burada fars dilində "Tiflisskiye vedomosti" qəzeti nəşr olunmuşdur. Qəzeti saxlamaq üçün abunəçilərin sayı az olduğuna görə onun nəşri dayandırılmışdır...

"Tatarlar (azərbaycanlılar) onlar üçün çıxan qəzeti (fars nüsxələri nəzərdə tutulur) - təbiətlərinə xas olan maraqla və məmnuniyyətlə qarşıladılar, lakin olduqca az abunə ilə kifayətləndilər... Çünki fars dili nəinki bizə mənsub olan və tatarlar (azərbaycanlılar) yaşayan Zaqafqaziya ölkəsində, hətta Azərbaycanın özündə də az yayılıbdır... Həmin nəşrdən gözlənilən fayda məni, onu bərpa etmək zərurətinə inandırdı, lakin fars dilində yox... tatar dilində..." (5).

Baron Rozen maarif nazirinin nəzərinə çatdırırdı ki, "Tiflis xəbəri" qəzetində fars dilində çıxan qəzetin məzmununa müvafiq materiallar veriləcəkdir. Məqalələr aşağıdakı məzmununda olacaqdır: 1. Dövlət tərəfindən Zaqafqaziya müsəlmanlarına verilən yüksək mükafatlar haqqında məlumatlar. 2. Asiyalılar üçün anlaşılıq və maraqlı olan xarici və daxili yeniliklər. 3. Yerli əhali arasında Avropa təhsilinə, sənayesinə rəğbət oyadan müxtəlif məlumatlar.

Baron Rozen məktubunda göstərirdi ki, qəzetin azərbaycanca çıxması ilə hökumətin "müvafiq xəyirxah niyyətlərinin" buradakılar arasında yayılması üçün "ən layiqli vasitə" əldə ediləcəkdir.

"Tiflis xəbəri" qəzetini təkcə Zaqafqaziyada deyil, İranda və Türkiyədə də oxuyurdular.

Çar idarələri Azərbaycan dilində çıxan qəzetin nəşrinə icazə verməklə yanaşı, eyni zamanda bərk həyəcanlanırdılar. Çar məmurları qorxurdular ki, hökumətin xalq əleyhinə gördüyü tədbir hiss olunmadan qəzet səhifəsində çıxma bilər və camaatın bundan xəbəri olar. Odur ki, lazımı tədbirlər görürdülər. Bunu baron Rozenin 1831-ci il dekabrın 31-də Xarici İşlər Nazirliyi yanında Asiya departamentinin müdiri Rodofinikinə göndərdiyi məktubdan aydın hiss etmək olar. Məktubda deyilirdi ki, həmin qəzetdə hökumətin siyasi görüşləri əks olunacaqdır. Odur ki, bəzi şeyləri redaktora bildirmək lazım deyildir.

"Tiflis xəbəri" qəzetinin Azərbaycan dilində ilk nömrəsi 1832-ci ilin yanvarında çıxmışdır. Sənədlərin birində deyilir: "Bu il yanvarın 1-dən Tiflisdə aşağıdakı şərtlərlə tatar dilində qəzet buraxılacaqdır. 1. Qəzet həftədə bir dəfə çıxacaqdır. 2. Rusca nəşrində olduğu kimi, tatar qəzetinin də illik abunə haqqı gümüş pulla 8 manat, yarım illik isə 5 manatdır. 3. Nömrələrin vaxtında çıxmasına və abunəçilərə müntəzəm çatdırılmasına nəzarət qəzetin baş redaktoru, baş saray müşaviri Sankovskiyə tapşırılır. Qəzet almaq istəyənlər ona ya şəxsən, ya da ki, yerli hökumət vasitəsilə müraciət edə bilərlər" (6).

Bu məzmununda elanlar Ermənistan vilayətinə, Axalsix paşalığına, müsəlman əyalətləri idarəsinə, Şirvan, Şəki, Bakı, Quba, Dərbənd, Lənkəran, Qumri komendantlarına göndərilmişdi. Elanla yanaşı, qəzetə abunəçilər toplamaq haqqında göstəriş də verilmişdi. Alınan cavablardan bir neçəsi Gürcüstan dövlət arxivində saxlanılır. Məsələn, Quba komendantı podpolkovnik Gimbut yazırdı: "Tatar dilində çıxan "Tiflis xəbəri" qəzetini almaq istəyən 30 nəfər, rus dilində almaq istəyən iki nəfərdir" (7).

Bakı komendantı podpolkovnik Kolomişev məktubunda deyirdi ki, Bakıda qəzetə yazılmaq istəyənlər tək-təkdir. Ümumiyyətlə, camaat qəzetə yazılmaq istəmir. Ona görə ki, keçən illər fars dilində çıxan qəzetin abunəçiləri nömrələrin birini də almamışlar. İndi də tamam etiraz edirlər.

"Tiflisskiye vedomosti" qəzetində Azərbaycanın maddi və mədəni tarixinə aid bir sıra maraqlı faktlar vardır. Həmin faktların çoxu görkəmli alim və yazıçı A.Bakıxanovun adı ilə bağlıdır. Qəzetdə "P.S." imzası ilə (zənnimizcə, redaktor P.S.Sankovskidir) çıxmış "Ərdəbil məscidinin təsviri" məqaləsi (3 oktyabr 1828, N 14) məşhur Şeyx Səfi tarixi abidəsinə və onun nəzdindəki kitabxanaya həsr olunmuşdur.

Qəzetdə həmin məscid-məqbərənin nəzdindəki zəngin və qədim əlyazmaları kitabxanasının Ərdəbil-dən Peterburqa göndərilməsi təfəsilatı da göstərilmişdir. Xalqımızın min illik ədəbiyyat incilərinin nəfis əlyazmaları hazırda Leninqrad şərqşünaslıq kitabxanasında mühafizə olunur.

P.Sankovskinin "Axalsix məscidi və kitabxanası"sərlövhəli məqaləsində (1828, N 16) kitabxana, məşhur Ərdəbil kitabxanası ilə müqayisə edilir, əlyazmalarının qədimliyindən və elmi əhəmiyyətindən danışılır.

Qəzet sonrakı illərdə də İran və Türkiyə ərazisindəki qiymətli əlyazma kitabları xəzinələri barəsində materiallar buraxır, böyük kitabxanaların fondu haqqında siyahı dərc edirdi. Siyahıda Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinin də adı vardı. "Şərq kitablarının və əlyazmalarının Ərzurum və Bayaziddən 1829-cu ildə əldə edilmiş siyahısı" sərlövhəli (1829, N 46), sənəddə Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin (N 43), Xaqani Şirvani külliyyatının da (N 44) adı yazılmışdır.

Qəzet, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun dilləri mükəmməl bilməsini, xidməti işində fərqlənməsini xüsusilə qeyd edirdi. A.Bakıxanovun fars dili qrammatikası ("Qanuni-Qüdsi") yazması, istedadlı bir tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərməsi də nəzərə çatdırılırdı. Qəzet yazırdı ki, məşhur "Dərbəndnamə" əsərini A.Bakıxanov rus dilinə səlissə tərcümə etmişdir (1829, N 44, 45). Həmin faktlar göstərir ki, A.Bakıxanov "Tiflisskiye vedomosti" redaksiyası ilə əlaqə saxlamışdır.

"Tiflisskiye vedomosti" qəzetində bədii ədəbiyyat nümunələri də çap olunurdu. P.S.Sankovskinin özü lirik şeirlər yazırdı. Qəzetin 1830-cu il 68-ci nömrəsində Azərbaycan xalq eposu "Koroğlu" haqqında məqalə verilmişdir. Məqalə təsviri səciyyə dəşisə da, eposun rus oxucularına tanıtılmasında ilk addım idi. Az sonra "Koroğlu" geniş yayıldı. Keçən əsrin 40-50-ci illərində "Koroğlu"dan ayrı-ayrı qollar mərkəzi rus mətbuatında da dərc edildi.

"Tiflisskiye vedomosti" səhifələrində Azərbaycanla əlaqədar memuar səciyyəli səyahətname və xatirələr də vardır. "Z...v" imzası ilə verilən səyahət-xatirələr Qarabağın o zamankı həyatına həsr edilsə də, real həyatı göstərməkdən çox uzaq, fantastik səciyyədədir.

Şahbulaq qalasına həsr olunan məqalə tarixi həqiqətə yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir (8). Məqalənin müəllifi "Qarabağ astroloqu və ya Şuşa qalasının 1752-ci ildə bina edilməsi" (Moskva, 1834) adlı tarixi-fantastik romanın müəllifi P.Zubovdur. Qəzet həmin romandan parçalar da buraxmışdır. Əsərdə tarixi faktlar təhrif olunmuş, ən pisi isə yerli xalqlara qeyri-obyektiv münasibət bəslənilmişdir.

Qəzet Azərbaycanın tarixinə və iqtisadi həyatına aid materiallara nisbətən üstünlük verirdi. Burada Azərbaycana aid əmr və fərmanlardan başqa tarixi və statistik məzmunlu materiallar da vardır. Bu materiallardan biri "Azərbaycan əyalətinin gəliri haqqında" adlanır (9). Hələ Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqı illərinə aid statistik məlumat, dövrün vergi sistemi, xalqın iqtisadi vəziyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil edilməsi gedişinin bəzi mənzərələri də qəzetdə öz əksini tapmışdır. "Baş komandan knyaz Sisyanov tərəfindən Gəncə qalasının qəfil hücumla alınması" məqaləsi 1804-cü ilin qanlı hərbi münaqişələrinə həsr edilmişdir (10).

Qəzet 1833-cü ilin əvvəllərinə qədər çıxmışdır. Sankovski 1832-ci il oktyabrın 19-da vəfat etdikdən sonra əməkdaşlardan Zubaryov və Qordeyev hər üç qəzetin nəşrini davam etdirmək istəmişlər. Lakin üç qəzeti redaktə etmək onlar üçün çətinlik törətmişdir. Bir-birinin ardınca hər üç qəzet bağlanmışdır. Bundan sonra Tiflisdə bir neçə il Azərbaycan dilində qəzet çıxmamışdır.

"ZAKAVKAZSKI VESTNIK" VƏ "QAFQAZIN BU TƏRƏFİNİN XƏBƏRİ"

Həftəlik "Zakavkazski vestnik" qəzetinin ilk nömrəsini redaktor əvəzi kimi "Sovetnik Lyubarski" imzalamışdır. 1841-ci ildən redaktor yerində "İspolnyayuşi doljnosti vitse-qubernatora Vasilkovski" imzası gedir. Sonra isə P.İoseliani redaktor olur. Qəzet ardıcıl olaraq şənbə günləri çıxır, hər il 52 nömrəsi buraxılırdı.

"Zakavkazski vestnik" iki müstəqil şöbədə ibarət idi: rəsmi və qeyri-rəsmi. Rəsmi hissədə fərmanlar, hökumət və inzibati orqanlara aid materiallar, qeyri-rəsmi şöbədə isə Zaqafqaziya xalqlarının iqtisadi və mədəni həyatını əks etdirən, rus mədəniyyətini təbliğ edən materiallar dərc olunurdu.

Redaksiya qeyri-rəsmi şöbənin açılmasının məqsədi barədə yazırdı: "Zakavkazski vestnik" qəzetinin qeyri-rəsmi şöbəsinin məqsədi oxucuları Zaqafqaziya ölkəsinin keçmiş və müasir məişəti ilə tanış etməkdir. Burada kiçik hekayələr, gürcü, erməni və tatar (Azərbaycan) dillərindən tərcümə edilmiş tarixi məqalələr, arxeoqrafiya, yumor, ölkə üzrə səyahətlər, felyetonlar dərc ediləcəkdir" (11).

"Zakavkazski vestnik" Dərbənd qalasının dəmir qapıları haqqında da məqalə çap etmiş və həmin qapıların bir tayının İmeretiya gətirilməsi təfsilatını vermişdir (1845, N 6). Akademik Frenin tədqiqatı əsasında qapı üzərindəki yazılar oxunmuşdur. Yazıda Dərbəndin qədim Bərdə və Alban dövləti ilə əlaqəsi də nəzərə çatdırılır. Qapının digər tayının İstambula aparılması fərziyyəsi də bu məqalədə irəli sürülür.

A.Bakıxanovun dostu, məşhur şərqşünas İ.Berezin Azərbaycandan getdikdən bir neçə il sonra "Zakavkazski vestnik" qəzetinə "Bakı atəşləri" adlı silsilə məqalələr yazmışdır. Bu publisist-etnoqrafik oçerklərdə Bakı və Abşeronun o zamankı təsviri verilmişdir (1850, N 25-27).

Kazan Universitetinin Şərq dilləri mütəxəssisi İ.Berezin professor Mirzə Kazımbəyin tərtib etdiyi marşrut üzrə 1842-ci ildə Dağıstan və Azərbaycandan keçməklə Şərq ölkələrinə səyahət etmişdi. Qubada olarkən o, A.Bakıxanovla görüşmüş, sonralar çap etdirdiyi "Dağıstan və Zaqafqaziyaya səyahət" əsərində (1849) Azərbaycan aliminin qonaqpərvərliyi, zəngin kitabxanası haqqında danışmışdır. Onun aşıq və xəndəllərimizin ifaçılıq məharəti barədə məqaləsi də maraqlıdır.

"Abşeron yarımadasına səyahət" məqaləsində də maraqlı yerlər vardır. O yazır: "Mən son vaxtlarda Tehran, Qahirə və Konstantinopolda müsəlman artistlərinin çıxışlarını eşitmişəm, amma Abşeron yarımadasında Əlyarbəyin oxumasını daha böyük razılıqla xatırlayıram" (1847, N 21).

1845-ci ildən "Zakavkazski vestnik"də Bakı həyatına, xüsusilə Bakıda neft emalı məsələlərinə dair ilk publisist materiallar buraxılır. Məqalələrin birində (1845, N 4) Makedoniyalı İsgəndər dövrünün tarixçilərindən qeydlər verilir, Abşeronda yaranan atəşgahlar, hindli atəşpərəstlərin mərasimləri xatırladılır, Maştağa, Buzovna, Mərdəkan, Şüvəlan, Nardaran, Bilgəh kimi yaşayış məntəqələrinin təsviri, xalqın maddi vəziyyəti və məişəti, adət-ənənələri işıqlandırılır.

Qəzet Zaqafqaziyada pambıqçılığın inkişaf perspektivlərinə dair bir neçə publisist məqalə buraxmış, dünyada pambıqçılığın yayılması - ABŞ, Misir və başqa ölkələrdə bu qiymətli bitkinin becərilməsi, növləri, sənaye əhəmiyyəti və sair haqqında məlumat vermişdir (1847, N 19).

Bu qəzet sonralar gürcü və Azərbaycan dillərində də buraxılmışdır. Tədqiqatçı A.Z.Abramişvili həmin qəzetin birinci nömrəsini tapmış, foto-surətini mətbuatda çap etdirmişdir. Həmin foto-surətdən və müəllifin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, "Qafqazın bu tərəfinin xəbəri" 1845-ci ildə nəşr edilmişdir.

Qəzetin birinci nömrəsində ilk səhifədə senatın fərmanının bir hissəsi dərc edilmişdir. Fərmanda göstərilir ki, "Hərgah mənzilbəmənzil göndərilən məhbuzlar yolda fövt olalar, lazımdır ki, vilayət hakimləri onları dəfn etsinlər". Fərmanda dəfn xərcinin ödənilməsi, qəza məhkəmələrinin və hərbi hissələrin bu məsələ ilə əlaqədar vəzifələri qeyd olunmuşdur. Həmin səhifədəki başqa bir yazıda Qara dənizin şərqində, Kuban və İncur çaylarının arasındakı gömrülxanalarda vergisiz mal gətirməyə izn verildiyi bildirilir.

Qəzetin ikinci və üçüncü səhifələrində girov qoyulmuş evlər, dükənlər haqqında, əmlakı müsadirə ediləcək adamlar haqqında məlumatlar, elanlar dərc olunmuşdur. Dördüncü səhifədə malların qiyməti və xarici ölkələrə köçüb gedənlərin siyahısı verilmişdir.

Bu materiallardan görünür ki, "Qafqazın bu tərəfinin xəbəri" rəsmi dövlət məlumatlarını verən, fərmanları, qərar və qanunnamələri yayan bir orqan idi.

Qəzetin redaktoru Platon İoseliani, tərcüməçisi Babacan Lazarev olmuşlar. Bu qəzet də çox davam etməmişdir. Dəqiq olmayan məlumata görə 1846-cı ildə bağlanmışdır.

40-cı illərdə M.F.Axundov və Mirzə Şəfi Vazeh birlikdə Azərbaycan dilində kitablar çap etmək üçün mətbəə yaratmağa təşəbbüs etmişdilər. Onların bu təşəbbüsü müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdi. Lakin bu təşəbbüs Azərbaycan maarifpərvərlərinə milli mətbuat yaratmaq uğrunda mübarizənin zəruriliyini hiss etdirmişdi.

"Tiflis xəbəri" və "Qafqazın bu tərəfinin xəbəri" ilə əlbəttə, milli Azərbaycan mətbuatı yaranmadı. Bunlar ancaq onun rüşeymi oldu. Eyni zamanda bu orqanlar H.Zərdabının təşəbbüsü ilə yaranan milli Azərbaycan mətbuatının açılmaqda olan sübhünü xəbər verirdi.

"İKİNCİ" QƏZETİNİN NƏŞRİ VƏ FƏALİYYƏTİ

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda kapitalizm əlaqələri inkişaf edib genişlənməyə başlamışdı. Bakıda yeni sənaye sahələri yaranırdı. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bir ixtisaslaşma yoluna düşürdü. Bu yerlərin məhsulları Rusiya bazarlarında yaxşı qiymətə gedirdi.

Bunlarla yanaşı, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan ictimai quruluş, fəhlə və kəndli əməyinin dözülməz istismarı və s. irəliləməyə, inkişafa maneçilik edirdi. Rusiyanın ayrı-ayrı vilayətlərində, xarici ölkələrdə yeni texnika, yeni maşınlar tətbiq edilməyə başladığı halda, Azərbaycanda ibtidai üsullardan istifadə olunurdu.

Rusiyanın mədəni mərkəzlərində təhsil almış, elmin yeni nailiyyətlərindən xəbərdar olan adamlar öz vətənlərinin taleyi ilə maraqlanmağa başlayırdılar. Feodal-patriarxal adət və ənənələrini, geriliyi, ətaləti görən həmin ziyalıların fəaliyyət sahəsi genişlənirdi.

Maarif və mədəniyyətə meyl artırdı. Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində, xüsusilə Bakıda, Gəncədə, Şamaxıda və Şuşada yeni məktəblər açılırdı. 70-ci illərdə gimnaziyalar və real məktəblər də yaradılmışdı. Maarifi və mədəniyyəti yaymaq uğrunda A.Bakıxanovun, M.Ş.Vazehin, M.F.Axundovun apardığı mübarizə 70-ci illərdə ziyalıların yeni-yeni dəstələri tərəfindən inkişaf etdirilirdi. Maarifçilik ideyaları da yetkinləşirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri Həsənbəy Məlikov Zərdabi idi.

H.Zərdabi 1842-ci ildə Göyçay qəzasının Zərdab kəndində anadan olmuşdur. 1852-ci ildə Şamaxıda rus dilində olan şəhər məktəbinə qəbul edilmiş, dərslərini əla oxumuş və oranı bitirdikdən sonra Tiflis gimnaziyasının V sinfinə göndərilmişdir.

1861-ci ildə gimnaziyanı gümüş medalla bitirən H.Zərdabi Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsinə qəbul olunmuşdur. O zaman Moskva Universiteti yeni, mütərəqqi ideyaların mərkəzinə çevrilmişdi.

Belə bir mühitdə Həsənbəy Zərdabının də gözləri açılır, mütələqiyətə qarşı onun kəmi artırdı. H.Zərdabi qabaqcıl fikirli adamlarla dostluq edib, mütərəqqi ideyalarla silahlandığı kimi, dərslərində də hamıya nümunə olmağa çalışırdı. O, 1865-ci ildə universiteti müvəffəqiyyətlə bitirib namizədlik dərəcəsinə layiq görülmüşdü.

Universiteti bitirdikdən sonra Həsənbəy Zərdabi Tiflisə gəlib bir müddət torpaq işləri ilə məşğul olan idarədə ("Mejevaya palata") çalışmışdır. Kəndlilərin mənafeyini müdafiə etdiyi üçün işdən çıxarılmışdır. 1868-ci ildə Quba məhkəməsinə katib işləyərkən mövcud qanunsuzluqları görmüş, bu işə də nifrət

etmişdir. Odur ki, idarə işlərindən tamam əl çəkib 1869-cu ildə Bakıya köçmüş və real gimnaziyanın təbiət müəllimi təyin olunmuşdur.

H.Zərdabinin yaradıcılığında, ictimai-siyasi fəaliyyətində "Əkinçi" qəzeti mühüm yer tutur. O, qəzet çıxarmaq fikrinə 1868-ci ildə düşmüşdü. Bakıda real gimnaziya işləməyə başladıqdan sonra bu fikir onda daha da qüvvətləndi. Lakin çar idarələrindəki süründürməçilik, hərc-mərclik uzun müddət Həsənbəy Zərdabini öz məqsədini həyata keçirməyə qoymadı. Hənifə xanım Məlikovanın göstərdiyi kimi, "qəzetin nəşrinə icazə almaq yeddi il çəkdi" (12).

"Əkinçi"ni çıxarmağın çətinliyi barədə H.Zərdabi sonralar yazmışdır: "Bəs qəzetəni necə çıxardım? Pul yox, yazıçı yoldaş yox, çapxana yox, hürufat yox, bir-iki yüzdən artıq oxuyan da olmayacaq. Dövlət tərəfindən izin almaq da ki böyük bəladır"(13).

Həqiqətən "Əkinçi"nin nəşrinə icazənin çox çətin olduğu, senzura maneələri arxiv sənədlərində aydın ifadə edilmişdir.

Qafqaz Senzura Komitəsi qəzetdə "baş məqalə"nin nədən ibarət olacağı haqqında H.Zərdabidən izahat istəmişdi (14). H.Zərdabi "baş məqalə"də "yerli ehtiyac və tələbləri" necə ifadə edəcəyi haqqında 1873-cü il, 1 noyabrda Qafqaz Senzura Komitəsinə öz fikrini yazmışdı (15).

Nəhayət, qəzetin nəşrinə 1875-ci ildə icazə verilmişdir.

Qəzetin çıxması xəbəri Qafqazdakı bütün azərbaycanlılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı.

1875-ci il iyulun 22-də "Əkinçi" qəzetinin birinci nömrəsinin çıxması ilə Azərbaycanda milli dövrü mətbuat yaranır. Bu qəzet təsadüfi meydana gəlməmişdi. Zərdabi və onun məsləkdaşları Azərbaycan xalqını gerilikdən çıxarmaq, cəhalət və mövhumata ağır zərbə vurmaq, yeniliyi təbliğ etmək kimi çətin vəzifəni üzərlərinə götürmüşdülər. Qəzet hansı məsələləri əhatə edəcəkdir? H.Zərdabi bu suala birinci nömrədə dərc etdiyi məqalədə ətraflı cavab verirdi. Həmin məqalədə deyilir ki, qəzetin məramnaməsi belə olacaqdır:

1. Daxiliyyə - buradakı məqalələr qəzetin münşisinin özü tərəfindən yazılacaqdır.

2. Əkin və ziraət xəbərləri - yəni bizim, ya qeyri-vilayətlərdə olan əkinlərdən... onları becərmək vaxtında işlədilan əsablardan, əkin yerini şum etməkdən, əkin yerini qüvvətli etməkdən ötrü o yerə qeyri şeylər qarışdırmaqdan, xülasə, əkindən və əkini biçib, götürüb, qurudub, döyüb saxlamaqdan danışılacaqdır. Həmçinin bu ikinci fəsildə maldarlıqdan, mallardan əmələ gələn şeylərdən danışılacaqdır, yəni bizim və qeyri-vilayətlərdə nə qisim mallar saxlamaqdan və ya nə tövr saxlamaqdan və onlardan əmələ gələn şeyləri nə tövr yaxşırağ əmələ gətirməkdən danışılacaqdır.

3. Elm xəbərləri - yəni elm və imtahan yolu ilə aşkar olan, məsələn, insanın bədəninə və malına nəfi olan xəbərlərdən danışılacaqdır.

4. Tazə xəbərlər - bir neçə qism olacaqdır, əvvələn ticarət xəbərləri olacaq, yəni, bizim vilayətimizdə və ya qeyri-vilayətlərdə bir şey, məsələn, buğda filan şəhərdə, ya filan kənddə nə qiymətə və nə tövr satılmaqdan xəbər verəcəkdir və s.(16).

Bu məlumatdan görüldüyü kimi, Zərdabi qəzetin 4 əsas şöbəsi olacağını müəyyənləşdirmişdi. Lakin qəzetin 6 nömrəsi çıxdıqdan sonra ona yəqin oldu ki, qəzetdə məktublar şöbəsidə açılmalıdır. Odur ki, "Məktubat" başlığı altında materiallar da dərc olunmağa başlandı. Bu beş şöbə qəzetin sonuncu nömrəsinə qədər davam etmişdir.

H.Zərdabi qəzetə ana dilini öyrədən bir məktəb kimi baxırdı, yazırdı ki, "qəzet və ya jurnal oxumaq insanı dünyadan xəbərdar edir, öz dilini öyrədir". O, təcrübədə sübut edirdi ki, Azərbaycan mətbuatı öz milli zəmini üzərində inkişaf etməyə qadirdir, qəzet xalqın həyatında inkişafa doğru təkanverici amil ola bilər. Lakin jurnalistikaya meyl göstərən, onu özünə sənət seçən adamların olmaması Zərdabini tutduğu böyük yolda çətinliklərə salırdı. O, bu barədə yazırdı: "Dünyada hər qəzeti beş və ya on adam inşa edir, onu çap eləyən, hürufatını düzən, qələtlərini düzəldən başqa kəslər olur. Amma bu işlərin hamısını gərək mən tək özüm görüm. Hətta bizim müsəlman şəhərində bir savadlı olan müsəlman yoxdur ki, qəzetə baxıb onun qələtini düzəltsin və ya hürufatını düzsün" (17).

Azərbaycanda milli dildə qəzet çıxarmaq üçün mətbəələrin olmaması nəticəsi idi ki, İranda, Türkiyədə çap olunan qəzet və kitablardan istifadə edilir və bunun nəticəsində dilimizdə xarici sözlərin, ifadə tərkiblərin işlədilməsinə şərait yaradılırdı. Bunun əleyhinə çıxan Zərdabi yazırdı: "Onların kitablarını bizim adam üçün oxumaq çətinidir. Ona binaən yaxşı olardı ki, bizim millət qeyrəti çəkən qardaşlar bir icma bina edib, çapxana açıb öz dilimizdə çap elədirib kitabları xalqa müftə, ya bir az qiymətə paylasın".

"Əkinçi" qəzeti haqqında maraqlı arxiv sənədləri vardır. Qafqaz canişinliyi baş idarə rəisinin 1873-cü ildə Senzura Komitəsinə göndərdiyi bir sənəddə deyilir: "Bakı real gimnaziyasının müəllimi, titulyar sovetnik Həsən bəy Məlikov Bakı qubernatoruna müraciət edərək xahiş edir ki, ona həmin ilin 1 sentyabrından Bakı şəhərində tatar dilində (Azərbaycan) "Əkinçi" adlı qəzet çıxarmağa icazə üçün təşəbbüs göstərsin.

Bakı qubernatoru, Məlikovun nəşr etmək istədiyi orqanın təfsilatı ilə birlikdə xahişini sizə göndərərək bildirdir ki... qəzetin senzurasını burada tatar (Azərbaycan) dilini bilən çinovniklərdən birinə həvalə etmək mümkündür..." (18).

Qafqaz Sensura Komitəsi Qafqaz canişinliyi baş idarəsinə yazdığı cavab məktubunda "Əkinçi" qəzetinin nəşri, məqsəd və vəzifəsinə şübhə ilə yanaşır: "... Arzu olunur ki, elmi məqalələrin məzmunu iqtisadi və əhəlinin ən yaxın mülki məişət məsələlərinə aid olsun; bütün müasir həyat quruluşunu müzakirə edən, modda olan siyasi görüşlərlə və rəmzlərlə doldurulmasın" (19).

Həmin sənəddə daha sonra deyilirdi: "Cənab Məlikovun baş məqalə adı altında yalnız yerli ehtiyac və tələblərə həsr olunmuş yazılarında nəyi nəzərdə tutduğunu bilmədiyindən, komitet bütünlükdə proqram haqqında qəti fikir söyləməyə çətinlik çəkir".

"Əkinçi" qəzetinin nəşrinə icazə verilməsində ən çox mübahisə doğuran baş məqalələrin məzmunu və qəzetin Bakıda senzurdan necə keçirilməsi məsələsi idi.

Qafqaz Sensura Komitəsi 1874-cü il, avqustun 22-də Qafqaz canişininin baş idarəsinə yazdığı məktubunda yenə də "Əkinçi"nin nəşrinə mane olmaq istəyir: "... Digər tərəfdən, qəzet iki həftədə bir dəfə, bir vərəq həcmində çıxacağından, mümkündür ki, nömrənin çıxacağına iyirmi gün qalmış çapı nəzərdə tutulmuş baş məqalə Tiflisə senzuraya göndərilsin və geri alınsın..." (20).

H.Zərdabi səbrlə, təkidlə "Əkinçi"nin nəşrinə icazə almaq üçün mübarizə aparırdı. Nəhayət, 1874-cü il, oktyabrın 5-də Qafqaz canişinliyi baş idarəsi dəftərxanasından Qafqaz Sensura Komitəsinə Bakı real gimnaziyası müəllimi Həsən bəy Məlikova Bakı şəhərində "Əkinçi" qəzetini nəşr etmək üçün icazə məktubu və qəzetin proqramı göndərildi:

"Əkinçi" qəzetinin "... senzurdan keçirilməsi Bakı qubernatorunun yaxından müdaxiləsi ilə etibarlı və inanılmış bir nəfərə tapşırılsın və bu işə bilavasitə nəzarət və məsuliyyət qubernatora həvalə olunsun, belə ki, "Əkinçi"nin nəşri zamanı mətbuat haqqında qanunla müəyyən edilmiş senzura qaydaları gözlənilsin, həm də icazə verilmiş proqramdan heç vaxt kənara çıxılmasın.

Həmin qərar haqqında Bakı qubernatoruna lazımı göstəriş verilməklə, əlahəzrətin əmri ilə baş idarə rəisi dəftərxanası Qafqaz Sensura Komitəsinə də lazımı sərəncam verməyi lazım bilir" (21).

Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri içərisində "Əkinçi"nin nəşrinə icazə almaq məqsədilə H.Zərdabinin yazdığı 4 may 1873-cü il tarixli ərizəsi vardır. Bu ərazidən və başqa sənədlərdən bir çox faktlar öyrənirik: "Əkinçi"nin proqramı, Həsən bəyə qəzet nəşri üçün qubalı Abdulla Ağa Bakıxanovun (Abbasqulu ağa Bakıxanovun qardaşdır) 1000 manat miqdarında pul verməsi və s. (22).

H.Zərdabi ərizəsində yazırdı: "Quba mülkədarı, general-mayor Abdulla Ağa Bakıxanov mənə Bakı şəhərində tatar dilində (Azərbaycan dilində) qəzet nəşr etmək məqsədilə mətbəə açmaqdan ötrü 1000 manat pul verir. Bu təsadüfdən istifadə edərək mən aşağıdakı şərtlər əsasında qəzet nəşr etməyi qərara almışam: birinci, qəzetin redaktorluq və naşirlik vəzifəsini öz öhdəmə götürürəm; ikinci, qəzet Bakı şəhərində, Zaqafqaziya ölkəsinin bütün müsəlman xalqlarının başa düşə biləcəyi tatar dilinin Azərbaycan ləhcəsində nəşr olunacaqdır; üçüncü, ilk vaxtlar qəzet iki həftədə bir dəfə, bir çap vərəqi həcmində buraxılacaqdır; dördüncü, ilk vaxtlar qəzetin abunə qiyməti, göndərmək və çatdırmaq da daxil olmaqla, ildə iki manat olacaqdır; beşinci, qəzetin nəşri, kağız üçün xərclər, xidmətçilər və mətbəə binası tutmaq üçün xərclər çıxılmaqla, qəzet üçün toplanan pul Bakıda təsis edilmiş müsəlman şagirdlərinə yardım cəmiyyətinin xeyrinə sərf olunacaqdır; altıncı, qəzet "Əkinçi" ("Paxar" deməkdir) adlanacaqdır; yeddinci, qəzetin nəşrinə 1873-cü ilin sentyabrından başlanacaqdır" (23).

Abdulla Ağa Bakıxanovun 4 may 1873-cü il tarixli məktubu H.Zərdabinin ərizəsi ilə birlikdə Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivi fondundadır. 24 oktyabr 1873-cü ildə Abdulla Ağa Bakıxanov Qubadan ikinci məktubla H.Zərdabiyyə müraciət edərək "Əkinçi"ni çıxarmaq yolunda heç şeydən, xüsusilə maddi çətinlikdən çəkinməməyi arzulayır və yazır ki, lazım gəlsə, əlavə pul verməyə də hazırdır (24).

Mətbəə təşkilində H.Zərdabiyyə kömək etməyə dair arxivdə başqa sənədlər də saxlanılmışdır. H.Zərdabinin Moskvada olan tanışlarından Mürsəl bəy Şahmazov 1873-cü il, 5 aprelə yazırdı: "... Mətbəə ləvazimatlarına dair iki siyahını Sizə göndərirəm. Siz özünüz yaxşı görəcəksiniz ki, universitet mətbəəsi müdirinin tərtib etdiyi siyahı daha mükəmməldir. Lakin həmin siyahıda bir sıra ləvazimatın adının qabağında işarə qoyulmuşdur. Həmin işarələr onu göstərir ki, Siz özünüz də onları sifariş edə bilərsiniz, çünki onları hazırlamaq o qədər də çətin deyil, hətta onların bəziləri olmasa da, ötürmək olar" (25).

Məlumdur ki, hürufat əldə etmək üçün H.Zərdabi 1874-cü ilin iyul-avqust aylarında İstambulda olmuşdur. O yazır: "Dörd ildir ki, qəzeti çap etməyə izn istəmişik və bu zamanda dünyanı gəzib hürufatı tapmışıq".

Bu zəhmətlərə heç bir qəzeti öz nəfəndən ötrü çap elədən razı olmaz..." (26).

"Əkinçi"nin nəşrə başlaması dövrü mətbuata həsrət qalmış türk dilli xalqların böyük sevincinə səbəb olmuşdur (27).

"Əkinçi"də iştirak edən bir çox müəlliflərin açıq və gizli imzası olduğu halda, H.Zərdabi öz məqalələrinə imza qoymamışdır. Tədqiqatçılar "Daxiliyyə"də olan məqalələri H.Zərdabiyyə aid edərkən onun ilk nömrədə verdiyi belə bir qeydə istinad edirlər: "... Əvvəlinci fəsil daxiliyyə olacaqdır, yəni qəzetin münşisinin özü tərəfindən yazılan şeylər olacaqdır" (28).

Qəzetin "Əkin və ziraət xəbərləri" adlanan şöbəsində də H.Zərdabinin qələmindən çıxmış xeyli yazı var.

"Əkinçi" qəzetinin ilk nömrəsinin sərlövhəsi altında yazılmışdır: "Bu qəzet çap olunur Qafqaz vilayətinin Badkubə şəhərində, hər kəs elamnamələr və məktubat göndərmək xahiş etsə, qəzeti çap etdirənin adına göndərsin. Bu qəzeti almaq xahiş edən kəslər qəzetin yuxarıda zikr olan qiymətini lazımdır qəzeti basdıranın adına göndərsinlər və öz adlarını və sakin olduğu yerlərini yazıb məlum eləsinlər. Bu qəzeti çap edə bilər Badkubə gimnaziyasının müəllimi Həsən Məlikzadə Zərdabi".

"Əkinçi"nin nəşrə başlanmasını ürəkdən alqışlayan görkəmli maarifpərvər şair Seyid Əzim Şirvani yazmışdı:

Həzəran şükr kim, bir şəxs-aliqədr hümmətdən,
Qəzet bünyadına Rusiyədə izn aldı dövlətdən... (29).

Qəzetin ətrafında toplaşan müəlliflər - H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundov, Ə.Gorani, N.Vəzirov və başqaları dövrün qabaqcıl maarifpərvəri, ziyalıları idilər. Onlar "Əkinçi"nin tərəqqipərvər istiqamətini də müəyyənləşdirirdilər.

Cəmiyyətdəki mənfiliklər və geriliklərlə mübarizədə tərəqqipərvər mətbuatın rolu haqqında H.Zərdabi böyük ehtirasla yazırdı: "Qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz; onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını ayinə kimi xalqa göstərsin, ta xalq öz nikü-bədindən xəbərdar olub onun əlacının dalınca olsun" (30).

Zərdabi qəzet oxuyanların sayını artırmaq üçün çox vaxt nömrələri pulsuz paylayırdı. Bunu bir də onunla izah etmək lazımdır ki, Zərdabi, əsl mənada, vətənpərvər və humanist idi. O, xalqın maariflənməsi yolunda canından keçməyə hazır idi. Hələ qəzet çıxmamışdan əvvəl Zərdabının M.F.Axundova göndərdiyi məktubda bunu aydın görmək olar. Zərdabi bu məktubunda nəyə görə böyük zəhmət bahasına qəzet çıxarmaq üçün səy göstərdiyini belə şərh edir: "Bəlkə sizi belə bir şey düşündürür ki, nə üçün başqa birisi deyil, məhz siz, özü də müftə, bir quru "çox sağ ol" eşitməyə belə ümidiniz olmadan bu barədə zəhmət çəkəsiniz. Onda mən məcburam deyəm ki, xalqa, sənə doğma olan xalqa məhəbbətdən, avamların maariflənməsindən söhbət gedən yerdə bu sual ortaya gəlməməlidir; xalqın, həm də geridə qalmış avam xalqın, sənin və mənim qardaşımın maariflənməsi işinə özünü həsr edən bir adamı belə bir fikir yoldan qoymamalıdır. O, mükafatını öz-özünə, işini görə-görə vicdanı qarşısında duyacaqdır" (31).

Həsən bəy Zərdabının jurnalistlik fəaliyyətini tədqiq edərkən bu sözlərin dərin mənası hər bir məqalədə, hər bir yazıda özünü göstərir. Onun məqalələrinin qüvvətli cəhətlərindən biri də irəli sürülən fikirlərin insanpərvərlik ruhunda, vətənpərvərlik ruhunda olmasıdır. O, öz vətəninin həqiqi oğlu idi. Hənifə xanımın xatirələrinin bir yerində bu cəhət belə səciyyəyəndirilir: "Bir dəfə fransız qəzetinin baş müxbiri Bakıya gəlib çıxmışdı. O, Rusiyada, xüsusilə Bakıda qəzet işinin qurulmasını öyrənirdi. O, bütün Rusiyada Azərbaycan dilində çıxan yeganə qəzetlə maraqlanıb Həsən bəyin yanına gəlmişdi. Qəzetin üç il müddətində ancaq üç yüz abunəçisi olduğunu bilincə müxbir təəcüblə Həsən bəyə baxıb səmimi surətdə dedi: "Siz qəhrəmansınız, bizim Fransada bu cür yoxsul qəzetlər üçün işləyən adam tapılmaz. Sizin enerjiyanıza heyran qalmışam. Görünür, siz öz xalqınızı çox sevirsiniz" (32).

H.Zərdabi jurnalistlik fəaliyyətinə "Əkinçi"dən bir qədər əvvəl başlamışdı. Fəaliyyətinin geniş dövrü isə "Əkinçi" ilə bağlıdır. Zərdabi "Əkinçi"də demək olar ki, hər şeydən yazırdı. "Əkin və ziraət xəbərləri" başlığı altında gedən məqalələrində Zərdabi torpağın elmi qayda ilə becərilməsindən, əkinçilik işlərini yeni yola çıxarmaqdan, yeni məşinlərin tətbiqindən və s. bəhs edirdi.

Qeyd etməliyə ki, Zərdabi sırf təsərrüfat xarakterli məqalələr yazmağın təsirinə qapılıb qalmırdı. O, kəskin siyasi məsələlər də qoyurdu, zəmanənin eyiblərini açıb göstərirdi. O, bəzən ustalıqla adi bir məqalənin içində siyasi məsələlərdən bəhs edirdi. Məsələn, o, bir məqalədə oxucuya adi bir xəbər verir, göstərir ki, fransız alimi Paster barama qurdu bəsləməyin yeni qaydasını tapmışdır. Fransa sözü işlədilən yerdə mötərizə açıb deyirdi ki, (indi Firəngistanda padşah yoxdur, dövlət işinə məhkəmə (yəni, məclis) mülahizə edir ki, ol məhkəmənin calislərini camaat zübdə edir).

Beləliklə, Zərdabi oxucuya başa salmaq istəyirdi ki, Fransada dövlət quruluşu bizimkindən yaxşıdır. Orada məclisi camaat seçir, dövlət işlərini tək bir adam deyil, məclis idarə edir.

Elmin və maarifin təbliği Zərdabının jurnalistikasının ana xəttini təşkil edir. O, cavanlara müraciətlə deyirdi ki, beş gün ömrün ləzzətindən ötrü milləti, qardaşlarımızı atıb onları kor və sərgərdan qoymayın. Elm təhsil edin. Qoyun sizə mollalar lənət oxusun, avamlar daşa bassın. Gələcəkdə millətin gözü açılanda sizə rəhmət oxuyacaqlar.

Zərdabının həm jurnalistlik, həm də elmi fəaliyyətində materialist görüşlər özünü əks etdirir. Onun "Torpaq, su və hava", "Bədəni salamat saxlamaq düsturüləməli" əsərlərində, 1905-1906-cı illərdə "Həyat" qəzetində, 1907-ci ildə "Dəbistan" jurnalında çıxan məqalələrində bu görüşləri hiss etmək olar.

M.F.Axundov. "Əkinçi" qəzeti nəşrə başlamazdan qabaq M.F.Axundov başqa mətbuat orqanlarında çıxış etmişdir. Məlumdur ki, M.F.Axundov ədəbi fəaliyyəti XIX əsrin 30-cu illərində başlamışdır. O, Azərbaycan və fars dillərində 30-a qədər şeir yazmışdır. 1837-ci ildə M.Y.Lermontovla və A.İ.Polejayevlə eyni vaxtda yazdığı "Puşkinin ölümünə Şərq poeması" əsəri rusçaya tərcümə olunub "Moskovski nablyu-

datel" jurnalında dərc edilmişdir. Jurnalın redaksiyası Axundovun şerini Puşkinin məzarı üzərinə qoyulmuş ən gözəl əklil adlandırmışdır. Həmin şer 1837-ci ildə yenidən "Russkaya starina" jurnalında, 1874-cü ildə Tiflisdə çıxan "Qafqaz" qəzetində, 1880-ci ildə "Peterburqski listok" qəzetində dərc olunmuşdur.

Əsərin bu qədər şöhrət tapması müəllifin rus ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmasının, yüksək şairlik istedadının nəticəsi idi.

Axundovun jurnalistikasının əsas məziyyəti orasındadır ki, mətbuata aid hər bir məqaləsində, hər bir yazısında o, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, maarifinin, ana dilinin yüksəlişi uğrunda qızğın mübarizəyə səsləyirdi.

M.F.Axundov 1846-cı ildən nəşrə başlayan "Qafqaz" qəzetində məqalələrlə çıxış etmişdir. Bu qəzet rusca çıxan siyasi və ədəbi orqan idi. 1918-ci ilə qədər nəşr olunmuşdur. Əvvəlcə, həftəlik, sonra uzun müddət gündəlik qəzet kimi çıxmışdır. M.F.Axundov 1852-ci ildə Solloqub və Verderevski tərəfindən buraxılan ədəbi-bədii almanaxda iştirak etmişdir. "Sovremennik" jurnalının əməkdaşı Drujinin 1852-ci ildə yazmışdı ki, Axundovun mahir qələmi vardır. O, insanların qəlbinə girməyi bacarır. Həyatı tam və doğru əks etdirir.

Çernışevski isə "Sovremennik" jurnalının 1852-ci ildə çıxan 7-ci nömrəsində yazmışdı ki, "Solloqub və Verderevski M.F.Axundovun yaradıcılığı ilə ciddi tanış olmalıdırlar".

M.F.Axundov mətbuatın nəzəriyyəsi və təcrübəsi haqqında bu gün belə öz əhəmiyyətini saxlayan dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. Bu fikirlər əsasən "Kəmalüddövlə məktubları", "Yüksək İrənin "Millət" qəzeti münşisinə kritika" adlı əsərlərindən və başqa məktublarındanır.

"Millət" qəzeti haqqındakı məktubunda Axundov mətbuat orqanı qarşısında aşağıdakı vəzifələri qoyur: 1) Xarici siyasət haqqında materiallar verilməlidir. 2) Millətin və məmləkətin faydası üçün görülən tədbirlər haqqında yazılar dərc edilməlidir. 3) Bəzi teleqraf xəbərləri aydın xətt ilə yazılmalıdır. 4) Daxili xəbərlər və hadisələr qeyd edilməlidir. 5) (Başlıcası və ən əhəmiyyətli) - oxucuları fərəhləndirmək, yeni tərbiyə tapan gəncləri təşviq etmək üçün alimlərin, fəzillərin, filosofların, doktorların, şair və ordu komandanlarının ən məşhurlarının həyatından, onların əsərlərindən, yazılarından və fikirlərindən parçalar verilməlidir. Mümkün olduğu qədər qəzet hökumət adamlarının rəftarından, məsələn, Mazandaranda padşahın rəiyyəti olan yəhudilərin öldürülməsinə səbəb olanlar barəsində kritika yazılmalıdır. O şəxslər bilməlidirlər ki, onların heç bir hərəkəti gizli qalmır. Tənbehlənsinlər, bədnamlıqdan qorxsunlar, ədalət və insafın doğru yolundan çıxmasınlar.

M.F.Axundov həmin məqaləsində redaksiyanın quruluşu və qəzetin texniki tərtibatı haqqında da danışmışdır. O, göstərir ki, qəzetin hər vilayətdə maaşlı vəkili və nümayəndəsi olmalıdır. Onlar redaksiyanın arzusuna müvafiq olaraq hər tərəfdən və hər hökumətdən əhvalat yazaraq göndərməlidirlər. Bu cür şəxslərə fransızca korrespondent deyirlər. Hökumətdən xahiş edilməlidir ki, poçtlar onların məktublarını pulsuz gətirsinlər.

M.F.Axundov 1872-ci ildə rus əlifbası ilə Azərbaycan dilində qəzet çıxarmaq fikrini irəli sürmüşdür. Bir məktubun müəllifi "Türk (Azərbaycan) - dilində çıxan qəzet üçün oxucu tapılmaz" fikrini rədd edərək yazır ki, türk dilində qəzet çıxarmaq çox gözəl və mənfəətli bir fikirdir, lakin hazırkı xətt ilə savadlanmaq çətin işlərdəndir. Belə olduqda mən türkcə qəzeti ya rus xətti ilə və ya başqa daha asan xətt ilə yazıb intişar etdirməyi məsləhət görürəm.

Böyük ədib bu ideyalarla yaşadığı bir zamanda Zərdabının "Əkinçi" adlı qəzet nəşr etdirmək xəbərini eşidib onu ilkin alqışlamışdır. Qəzet barəsində Axundovla Zərdabi arasında xeyli yazışma olmuşdur. O, 1875-ci il aprelin 21-də Zərdabiyə göndərdiyi məktubda deyir: "Göndərdiyiniz elanlardan Şeyxül-İslama və Müftiyə - hərəsinə 25 nüsxə verdim. Onların hər ikisindən sizin mənə yazdığınız məktubda (33) ifadə etdiyiniz xahişinizi yerinə yetirməyi rica etdim... Mənə göndərilən elanlara gəlincə, onlardan on dənəsinə mənə xahişimə əsasən, buradakı İran konsulu cənabları qəbul etdilər. Beləliklə, siz on nəfər abunəçinin pulunu oradan alacaqsınız... Mən nəzərdə tutmuşam ki, savadlı tanışlarıma təsadüf etdikdə, bu elanlardan onlara təqdim edərək sizin qəzetinizə abunəçi olmalarını xahiş edirəm" (34).

M.F.Axundov bu məktubunda qəzetlə əlaqədar bir neçə mühüm vəzifə irəli sürmüşdür. M.F.Axundovun fikrincə, geniş oxucu kütləsi üçün buraxılan mətbuat orqanının şrifləri gözəl, dili, üslubu, orfoqrafiyası tam düzgün olmalıdır. O, kiçik bir elanda çoxlu orfoqrafiya səhvi görüb yazmışdı: "Qəzetinizin şrifindən mən fəvqəladə razıyam. Ancaq sizin azərbaycanca məktubları hazırlayan mühərrirdən çox narazıyam. O, Azərbaycan dilini bilmir. Buna görə də kiçik bir elanda bir çox bağışlanmaz səhvlərə yol vermişdir. Həmin bu mühərriri ərəb qrammatikasını bilən, fars və türk dillərinə bələd olan başqa bir savadlı adamla əvəz etmək lazımdır" (35).

Böyük mütəfəkkir Tiflisdə öz komediyalarını çap etdirərkən dilinin səlisliyinə, orfoqrafiyanın düzgünlüyünə xüsusi fikir vermişdi. Onun H.Zərdabidən xahişi bu idi ki, həmin komediyaların orfoqrafiyasına riayət etsin. M.F.Axundov hətta elanda olan bütün səhvlərin altından qırmızı qələmlə cızıqlar çəkib bir nüsxəsini H.Zərdabiyə göndərmişdi.

M.F.Axundov "Əkinçi"nin qarşısında duran vəzifələri çox düzgün müəyyənləşdirmişdi: "Sizin qəzetinizin əsas məziyyətlərindən biri ifadənin gözəlliyi, ibarələrin zərifliyi və aydınlığı, orfoqrafiyanın düzgün-

lüyü olmalıdır. Çünki sizin qəzetiniz başqa məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan yazısını düzgün olmayan ifadələrdən təmizləməyə çalışmalı, bu dildə yazan bütün adamlar üçün nümunə olmalıdır" (36).

Məktubun sonunda M.F.Axundov "Əkinçi" qəzetində əməkdaşlıq etməyə razı olduğunu bildirir və qəzetin proqramının ona göndərilməsini H.Zərdabidən xahiş edir.

"Əkinçi" qəzetinin ilk nömrəsi çıxdıqdan sonra M.F.Axundovla H.Zərdabinin yaradıcılıq əlaqələri daha da genişlənməmişdi. O, "Əkinçi"nin qaldırdığı mühüm ictimai-siyasi məsələlərə dair öz rəyini bildirir, habelə "Vəkili-milləti-naməlum" imzası ilə məktublar yazırdı. Məhərrəmlik təziyədarlığı barədə "Əkinçi"nin müzakirəsində M.F.Axundov mütərəqqi cəbhədə çıxış etmiş, kapitan Sultanov kimi cəhalətpərəstlərə kəskin cavab vermişdir.

M.F.Axundov Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. O, özünün mübarizliyi, fikir ardıcılığı ilə müasirlərinə, özündən sonra gələn Azərbaycan ziyalılarna güclü təsir göstərmişdir.

S.Ə.Şirvani. S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığının mühüm bir hissəsi "Əkinçi" qəzeti ilə bağlıdır. Qəzetin satira cəbhəsi S.Ə.Şirvaninin şerləri hesabına olduqca qüvvətli idi. "Əkinçi" Seyid Əzimin dünyagörüşündə qabaqcıl ideyaların əmələ gəlməsində və yaradıcılığının realist yolla inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır. Həm də o, "Əkinçi"nin köməyi ilə rus və Avropa mədəniyyətinin qabaqcıl nailiyyətləri ilə daha dərindən tanış olurdu. "Əkinçi"nin təsiri ilə o, günün ən zəruri məsələlərinə uyğun şerlər yazırdı. Qəzet onun əlində maarifçilik ideyalarını yaymaq üçün xitabət kürsüsünə çevrilmişdi. Şair "Əkinçi"yə yüksək qiymət verirdi, onu dövrün mühüm hadisəsi hesab edirdi. Qəzetin imkanlarından istifadə etmək üçün müasirlərinə müraciətlə deyirdi:

Neçə müddətdi ki, Həsən bəyi zar,
Hüsni-tədbir ilə o fəxri-kibar,
Öz qədimi lisanımızda haman,
Qəzetə çapını edib ünvan.
İzn hasil qılıbdı dövlətdən:
Biz gərək dəm vuraq səadətdən.
Özünə kərçi yoxdu faidəsi,
Leyk var xəlqə feyzi-zaidəsi.

Maarifpərvər şair "Əkinçi"nin avam müsəlmanların gözünü açmaqda, onları maarifləndirməkdə mühüm rolunu yüksək qiymətləndirirdi. S.Ə.Şirvaninin fikrincə, "Əkinçi" qəzetinin üstünlükləri nədə idi? Birinci: qəzet dünyanın hər yerindən müxtəlif məzmunlu xəbərləri toplayıb oxucularına çatdırır. Bu isə dünya işlərindən xəbərdar olmaqda oxuculara kömək edir. İkinci: qəzet elm toxumu səpir, əkinçiliyi yüksəltməyin yollarını göstərir, məişəti daha da yaxşılaşdırmaq istəyənlər üçün ağıllı müəllimdir. Üçüncü: qəzet ana dilində çıxdığı üçün dilin saflaşmasında, təmizlənməsində mühüm rol oynayır. Nəhayət: qəzetin qiyməti ucuz, məqalələrin dili sadə olduğuna görə hamıya münasibdir. S.Ə.Şirvani "Əkinçi" qəzetində 10-dan çox satirik şer və məktub çap etdirmişdir. Onun ilk şeri qəzetin nəşrinin birinci ilində, 6-cı nömrədə buraxılmışdır. Həmin nömrədən sonra S.Ə.Şirvaninin şerləri həm əsas nömrələrdə, həm də əlavələrdə dərc olunmuşdur.

Qafqaz əhlinə xitabən yazdığı şerində şair zəmanəsindən şikayət edir. Din xadimlərinin min bir hiylə ilə xalqı soyması, avamlıq, gerilik, savadsızlıq satira atəşinə tutulur. S.Ə.Şirvani bu şerində H.Zərdabi-yə yüksək qiymət verir, onun elmini, biliyini tərifləyir, elm öyrənmək sayəsində xalqının ən qabaqcıl, gözüaçıq adamı olması ilə fəxr edir:

Sizə, ey xəlqi-bibəsər, əlan
Rövşən olsun bu nükteyi-pünhan,
Bu Həsənbəy ki, xud müəllimdir,
Tanıyırsız ki, bir onu kimdir?
Bir lənm idi ol rəfi cənab,
Məsqətür-rəsi qəryəyi-Zərdab.

Oxuyub elm eyelədi hasil,
Ta ki, oldu bu nemətə vasil.
Elmdən oldu ol bülənd məkan,
Qaldı yoldaşları vəli çuban.
Əyühənnas, kimyadır elm,
Məzhəri-zati-kibriyadır elm (37).

S.Ə.Şirvani də "Əkinçi"nin mütərəqqi cəbhəsinə mənsub idi. H.Zərdabi Həsən Qara və kapitan Sultanov kimi cəhalətpərəstlərə qarşı mübarizə apararkən S.Ə.Şirvani öz kəskin qələmi ilə ona yaxından kömək edirdi. S.Ə.Şirvani "Sultanov Hadiyə" sərlövhəli şerində H.Zərdabiyə müraciətlə yazırdı:

"Ey bu nadanlar əlindən yetişən canə, Həsən,
Səbr qıl tənəyi-hər cahilü nadənə, Həsən,
Sən də Seyid kimi ver pəndi-həkimanə Həsən
Bəlkə bir söz qana bu zümreyi-nadan əxəvi" (38).

N.Vəzirov. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli dramaturq kimi tanınan Nəcəfbəy Vəzirov, eyni zamanda mahir publisist və satira ustası idi. Onun ilk publisist əsərləri "Əkinçi" qəzetində çap olunmuşdur. "Əkinçi"nin ilk nömrəsi çıxıb yayılan vaxt N.Vəzirov Moskvada Petrovsk - Razumovsk Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil alırdı. Bakıdakı real gimnaziyada oxuyarkən H.Zərdabi onun müəllimi olmuşdu. Sevimli müəlliminin qəzet buraxması xəbəri Moskvada ona yetişərkən ürəkdən sevinmiş, "Əkinçi"də yaxından iştirak etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. 1875-ci il avqustun 28-də H.Zərdabinin ünvanına göndərdiyi məktubda N.Vəzirov yazırdı: "Əvvəlinci iki nömrəni aldım. "Əkinçi" mənim ana dili müəllimimdir. Tərcümə üçün orijinal bir şey tapmıram. Özümünkünü yazıram. Davamı da olacaq. Qəzetin proqramını mənə göndərin ki, nədən yazacağımı bilim". (39).

Bu məktubla bərabər, N.Vəzirov H. Zərdabiyə "Ağıcı" adlı bir felyeton da göndərmişdi. Felyeton-da o zamankı Şuşanın həyatından, buradakı gerilik və mövhumatdan bəhs olunur. Ağıcı Bədircahanın evlərindən çıxıb yas yerinə getməsinə qədər düşüncələri, ürəyindən keçən arzuları və s. realist qələmlə təsvir edilir. Bədircahanın xarakteri, xeyrxahlıqdan tamamilə kənar olan bu bədriyyət qadının daxili aləmi felyetonda ustalıqla açılır.

Həmin felyeton nə səbəbə qəzetdə dərc olunmamışdır. Bu, heç də N.Vəzirovu ruhdan salmamış və o, "Əkinçi"yə müntəzəm məktublar göndərmişdir. Onun "Əkinçi"də 8 məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu məqalələr müxtəlif mövzulardadır. Məsələn, ilk məqaləsi (19 dekabr 1875-ci il, N 11) Petrovsk-Razumovsk akademiyasında mal-qaranın saxlanması, yem hazırlanmasından bəhs edir.

Maarif və mədəniyyət məsələlərindən bəhs edəndə də N.Vəzirov köhnəmiş adətləri dəyişdirməyi irəli sürürdü. O yazırdı:

"İnsan bir şeyə adət edəndən sonra onun yamanlığını bilməz. Məsələ, burunotu çəkmək bir yaman adətdir. Amma onu çəkən üçün ondan xoş şey olmaz, habelə, bizim məktəbxanalarımızdan yaman məktəbxana dünyada tapılmaz, amma ona elə adət eləmişik ki, guya ondan əla məktəbxana dünyada olmaz" (40).

Gənc publisistin tənqid hədəfi düz idi. Köhnə üsulla dərs keçilən məktəblərdə gələcək nəsil düzgün tərbiyə olunmurdu, uşaqlar din və mövhumatın itaətkar qullarına çevrilirdilər. Onlar böyüdükdən sonra da bu cür müti olaraq qalırdılar. N.Vəzirov görürdü ki, "uşağın bədəni mum kimi bir şeydir. Uşaqlıqda ona hər surət verilsə, o surət onda baqi olacaq". Bəs, məktəblər uşaqlara nə cür "surət" verirdilər? N.Vəzirovun öz sözləri ilə desək, "Məktəbdə molla'nın fələqqəsi və çubuğu, ustadın və qeyri şagirdlərin qapazı, evdə ata və ananın yumruq, silləsi və onların hamısının bəd əməli biçarə uşağı bir az zamanda oğru, yalançı və hər bir bədbihesablıqdan xəbərdar edir".

N.Vəzirov məktəblərdə şəriət kitablarını, eşq və məhəbbətdən bəhs edən kitabları oxumaqdansa təbii elmlərdən bəhs edən kitablardan dərs keçməyi üstün tuturdu. "Elmi coğrafiya kitabını oxusaq, həm yazıb oxumağı öyrənmək, həm dünyə üzündə olan vilayətlərdən xəbərdar olarıq" - deyirdi.

"Əkinçi"də çap etdirdiyi məqalələrində N.Vəzirov ədəbiyyat və sənət məsələlərinə də toxunmuşdur. 1876-cı il noyabrın 27-də Moskvadan göndərdiyi bir məktubunda N.Vəzirov yazırdı: "Bu günlərdə Qarabağdan mənə iki dəftər göndəriblər. Birisi cənab Mirzə Əli Əsgərin qəzəliyyatı və həcvidir ki, gəncəli cənab Mirzə Mehdi'nin üstə yazıb və birisi cənab Mirzə Mehdi'nin cavabıdır. İnşa Mirzə Mehdiyə 22 vərəq üstə tamam olub. Mirzə Əli Əsgərin inşası dəxi ziyadədir. Xudaya, bu cənabların ağzından nə qədər naliyiq sözlər çıxıb..." (41).

Artıq özünün ilk bədii əsərlərini yazmış olan N.Vəzirovu bu cür həvələr qəzəbləndirirdi. O, zamanın tələblərinə uyğun olaraq yeni forma və məzmun axtarmağı tələb edirdi, ədəbiyyatın qarşısında realizm tələblərini qoyurdu. Köhnə şer formalarından əl çəkə bilməyən şairlərə N.Vəzirov deyirdi:

"...Siz çəkən zəhmət nahaq zəhmətdir. Ondan nə bizə və nə bizim övladımıza bir nəf yoxdur. Belə zəhməti öz millətinizin yolunda yolunda çəkin ki, malı yoxdur, elmi yoxdur, elm tapmaq ona müşküldür" (42).

N.Vəzirov zəmanənin inkişaf etdiyini görürdü. Belə bir zəmanədə o, yazıçının ictimai mövqeyini düzgün müəyyənləşdirir və onu "xalqın gözçüsü" adlandırır. Ədib göstərirdi ki, yazıçılarımız "təqazayi zəmanəyə müvafiq xalqın gözünü açmağa səy etməlidirlər". N.Vəzirov publisistik fəaliyyətinin sonrakı dövrlərində də bu ideyasına sadıq qalmışdır.

Əsgər ağa Gorani. S.Ə.Şirvani Həsən bəy Zərdabiyə yazdığı bir məktubunda Azərbaycan xalqının maariflənməsində böyük rol oynaya biləcək ziyalılarının adlarını çəkir. Bu məktubda N.Vəzirova yanaşı Əsgər ağa Goraninin də adı xüsusi qeyd edilir:

Məgər ol Əsgəri - Gorani gələ,
Neçə məktəb gələ dəxi əmələ.
Vəzirov bəlkə eyləyə imdad,
Qıla bu qovmi elm üçün irşad. (43).

Əsgər Gorani Adıgözəlzadə məşhur "Qarabağnamə" əsərinin müəllifi Mirzə Adıgözəlbəyin nəslindəndir. Əvvəllər Bakı gimnaziyasında H.Zərdabinin şagirdi olmuşdur. 1873-cü ildə Azərbaycan milli teatrının binası qoyularkən Əsgər Adıgözəlzadə də bu işdə fəal iştirak etmişdir. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra o, Rusiyaya ali təhsil almağa getmişdir. Əvvəlcə Peterburq Meşəçilik İnstitutuna daxil olmaq istəmiş, yaşlı azlıq etdiyi üçün sənədlərini götürməmişlər. Moskvaya gəlib Petrovsk-Razumovsk Kənd Təsərrüfatı Akademiyasına daxil olmuşdur.

Moskvadakı təhsil illərində Ə.Gorani, H.Zərdabi ilə sıx əlaqə saxlamış, "Əkinçi" də yaxından iştirak etmişdir. Onun "Əkinçi" qəzetində 40 - dək məktubu dərc olunmuşdur. Qəzetin bütün şöbələrində onun məktublarına rast gəlmək mümkündür.

"Elm xəbərləri" şöbəsində Ə.Goraninin qəbristanlığa yaxın yerdə su quyularının qazılmasının zərəmindən, mal - qaranı saxlamağın yeni üsullarından, Şərqi xalqlarının elmsizliyinin səbəblərindən, telefonun və stenoqrafiyanın ixtirasından, tarix elminin inkişafı məsələlərindən bəhs edən maraqlı yazıları verilmişdir.

"Məktubat" şöbəsində dərc etdirdiyi yazılarının birində (1875, N 8) Ə.Gorani Bakı-Tiflis dəmir yolunun çəkilməsi ilə əlaqədar dövlətin qərarından, dəmir yolunun keçəcəyi yerlərdən məlumat verir. Başqa bir məktubunda isə Peterburq Kənd Təsərrüfatı Muzeyindən danışır. Muzeyin şöbələri, eksponatları haqqında məlumat verir, belə mədəni ocaqların əhəmiyyətini göstərir.

Ə.Gorani qəzetdə təzə xəbərlər yazmağa çox meyl edirdi. Bu xəbərlər böyük təbliğat gücünə malik idi. O, öz xalqında maarif və mədəniyyətə rəğbəti özünəməxsus üsulla oyadırdı. Məzmunca bir-birindən gözəl olan xəbərlərindən birini misal gətirək. "Əkinçi"nin 1876-cı ildə çıxan birinci nömrəsində Ə.Goraninin Peterburq padşahlıq kitabxanasından bəhs edən məqaləsi verilmişdir. Müəllif göstərir ki, bu kitabxanada 900 min basma, 30 min yazma kitab və 75 min kitab surəti saxlanılır. Qiymətli nüsxələr şüşə altında nümayiş etdirilir. "Əgər bir kəs bilsə ki, filan kitab yoxdur, o vaxt deyə bilər ki, onu tapıb iki həftənin müddətində ona oxumağa versinlər. Hər yekşənbə günü kitabxanayı hər bir kəs gəzib tamaşa edə bilər...".

Azərbaycanda da kitabla, kitabxanaya rəğbət oyatmaq üçün belə xəbərin necə güclü təsirə malik olduğu elə özlüyündə aydındır.

Ə.Gorani rusca çıxan qəzet və jurnallardan maraqlı xəbərləri tərcümə edib "Əkinçi"yə göndərirdi.

"Əkinçi" qəzetinin bütün nəşri boyu Ə.Gorani onun fəal müxbiri olmuşdur.

Petrovsk-Razumovsk Akademiyasını bitirdikdən sonra Ə.Gorani bir müddət Kutaisidə və Tiflisdə, 1905-ci ildən sonra isə Gəncədə ədliyyə və dövlət qulluqlarında işləmişdir. 1910-cu ildə vəfat etmişdir. Onun vəfatı ilə əlaqədar verilən nekroloqlarda bu cür səmimi sözlər vardır:

"Əsgər ağa özü qayət bətaşubə, mətin və ziyalı bir şəxs olduğundan hamını ona ehtiram etməyə cəlb edirdi" (44).

"İllərcə bəslədiyimiz maarif tacımızın bir cəvahirini, bir dürrü düşdü, itdi" (45).

Əhsənül-Qəvaid (Hacı Məmmədsadiq). "Əkinçi"nin məktubat şöbəsində gedən məqalələrdə əhəlinin mədəni geriliyi, cəhalət və mövhumat, köhnə ruhani təhsili, mollaxanalar, patriarxal-feodal adət-ənənələr kəskin tənqid olunurdu. Bu məqalələrin müəlliflərindən biri Əhsənül-Qəvaid idi. Dini xürafatı yayanlara qarşı kəskin tənqidi yazıları ilə Əhsənül-Qəvaid Həsən bəy Zərdabiyə yaxından kömək edirdi. Eyni zamanda o, müasir elmləri təhsil etməyə çağıran və bəzən də kənd təsərrüfatından bəhs edən çox qiymətli məqalələr yazırdı. O, qəzetin 18 nömrəsində 21 məqalə çap etdirmişdir.

O, məhərrəmlik təziyəsində baş yarmaq əleyhinə kəskin məqalələr yazmış, kapitan Sultanov kimi fanatiklərin əleyhinə çıxaraq avam xalqı təziyədarlıqdan uzaqlaşdırmağa çalışmışdır. Cəhalətdən ürəyi dağlı olan müəllif yazırdı: "Cəhalət bir atəşi-suzandır ki, şəxs öz cəhalətinin oduna yanar və onu da anlamaz... Şəxs gərək tərbiyəti-ülum ilə özün və əhlin cəhalət odundan hifz etsin" (46).

Əhsənül-Qəvaidin ümumiyyətlə, "Əkinçi"də çıxan məqalələrindən görünür ki, o, fars və ərəb dillərini mükəmməl bilirmiş, Şərqi poeziyasına bələd imiş. O, islam ehkamını, ruhanilərin dini əsərlərini yaxşı bildiyi üçün onları cəsarətlə tənqid edirdi. Əhsənül-Qəvaid sxolastik şer yazanlar haqqında deyirdi: "Yaxşı olardı ki, bu əşar əvəzinə bez toxuyub, bir növ əhli-elm və kamal hesab olaydılar. Ya pinəduzluq öyrənib, bir qardaşın başmağı yırtılarda pinə edəydilər"(47).

Çox təəssüf ki, "Əkinçi"nin bu görkəmli publisistinin şəxsiyyəti haqqında məlumat çox azdır. 1876-cı ildə Həsən bəy Zərdabiyə yazdığı bir məktubdan onun tərcümeyi-halına aid bəzi şeyləri öyrənmək olur.

Buradan görünür ki, Əhsənül-Qəvaidin əsl adı Hacı Məmmədsadıqdır, "Əkinçi" dövründə Rəşt şəhərində yaşayırdı. Əslisi isə Gəncədənir. Həsən bəy Zərdabi ilə möhkəm dost olmuşdur.

Ə.Heydəri. Ələkbər Heydəri "Əkinçi"nin çıxdığı dövrdə Petrovskda (indiki Mahaç-Qala) yaşayırdı. 1879-cu ildə Bakıya köçmüş və səfərxanada qulluq etmişdir. Farsca, ərəbcə, rusca yaxşı bilirdi. H.Zərdabinin dostlarından idi. "Əkinçi" fəaliyyətə başlayandan sonra Ə.Heydəri öz ürək sözlərini bu qəzet vasitəsilə oxuculara çatdırmağa çalışmışdır. Onun qəzetdə gedən ən ciddi publisist yazısı "dini elmləri, yoxsa dünyəvi elmləri tədris etmək lazımdır" mövzusunda olan məqaləsidir. Həmin məqalə 1875-ci ildə çıxan 10-cu nömrədə mübahisə təriqilə verilmişdir. Heydəri dünyəvi elmlərin tədrisinə üstünlük verir və bu barədə öz mülahizələrini əsaslandırır. Həmin məqalə geniş müzakirəyə səbəb olmuşdur. Müəlliflər iki hissəyə bölünmüşlər. Zərdabi və onun ardıcılları Heydərinin müdafiə etmiş, ruhanilər isə əleyhinə çıxmışlar.

Qəzetin həmin ildə çıxan 11-ci nömrəsində Əhsənül-Qəvaid Heydərinin mülahizələrinə şərik çıxdığını bildirmişdir. 12-ci nömrədə isə Zaqafqaziyanın şeyxül-islamı Axund Əhməd Hüseynzadə dini elmlərin üstünlüklərini sübut etməyə çalışmışdır.

Təkcə 1876 - cı ildə Heydərinin qaldırdığı məsələ ilə əlaqədar müxtəlif müəlliflərin 15 məqaləsi çap olunmuşdur. H.Zərdabi bu müzakirənin əhəmiyyəti haqqında yazırdı: "Zikr olan mübahisənin ümdə muradı bizim "elmi əbdan"dan (yəni dünyəvi elmlər) bixəbər qalmağımızın səbəblərini bəyan edib onun əlacını xalqa aşkar etmək idi". (48).

Ə.Heydəri qəzetdə başqa mövzularda da məqalələr çap etdirmişdir. O, "Əkinçi"nin maarifçi ideyalarının təbliğində görkəmli rol oynamışdır.

Haqqında danışılan bu müəlliflər "Əkinçi"də ən fəal iştirak edənlərdir. **Bunlardan əlavə qəzetdə Məhəmmədağa Əlizadə Şirvani, Əlimədəd Abdullazadə (Məhbub Dərbəndi), Məmnun Əlqədari, Ələkbər Elçizadə, Xaçatur Qorxmazov və başqaları da çıxış etmişlər.**

"Əkinçi" qəzetinin nəşr olunduğu dövrdə "Tiflisski vestnik"qəzetinin siyasi şöbəsinin müdiri işləyən, məşhur publisist İsa - Sultan Şahtaxtinski H.Zərdabi ilə yaxından əlaqə saxlayırdı. İ.Şahtaxtinski Peterburqda təhsil almışdı. Bir müddət Fransada və İsveçrədə yaşamışdı. "Tiflisski vestnik"qəzetində və digər qəzetlərdə onun ictimai - siyasi məsələlərdən bəhs edən publisist yazıları çap olunmuşdur.

Respublika əlyazmaları fondunda H.Zərdabinin arxivində İ.Şahtaxtinskiyə bir məktubu saxlanılır. 1876 - cı il mayın 9 - da Tiflisdən H.Zərdabiyə göndərdiyi həmin məktubdan aydın olur ki, İ.Şahtaxtinski "Əkinçi"də xarici siyasət şöbəsinin açılmasına təşəbbüs etmişdir.ə

Bu barədə məktubda deyilir: "... əgər sizin rus dilindən tərcümə etməyə meyliniz və vaxtınız olarsa, onda mən məmnuniyyətlə sizin redaktə etdiyiniz qəzetdə iştirak edərim. Onda qəzetdə xarici siyasət şöbəsi açmaq mümkün olardı və mən sizə iki həftədən bir siyasi icmal göndərərdim. Belə ki, sizə öz hüsni-rəğbətini sözlə deyil, işlə sübut etmək istəyirəm" (49).

"Əkinçi"nin müəllifləri H.Zərdabi ilə daim əlaqə saxlayırdılar. Onlar təkcə ictimai məsələlər barədə deyil, öz şəxsi həyatlarında rast gəldikləri çətinliklərlə əlaqədar olaraq Zərdabi ilə dərhləşir, ondan məsləhətlər alırdılar.

"ƏKİNÇİ" QƏZETİNİN BAŞLICA MÖVZULARI

H.Zərdabi və eləcə də "Əkinçi"nin başqa müəllifləri Rusiyada təhsil aldıkları illərdə "Polyarnaya Zvezda", "Kolokol", "Sovremennik" kimi demokratik mətbuat orqanlarının mütərəqqi ideyaları ilə tanış olmuşdular. Odur ki, məqalələrində Azərbaycan xalqının yüksəlişi məsələlərinə tez-tez toxunurdular. Onlar feodal quruluşunun məhv olacağına inanırdılar. Əsgər ağa Gorani məqalələrinin birində hətta yazırdı ki, quldarlığı feodalizm əvəz etdiyi kimi, feodalizmi də kapitalizm əvəz edəcəkdir. "Əkinçi" insanların adi hüquqlardan belə məhrum olduğunu açıqcasına deyirdi. 1877-ci ildə çıxan 6-cı nömrədə o yazırdı: "Bizim şəriətimizə görə qulu azad etmək çox böyük savab olduğunu bilə-bilə biz özümüz öz xahişimizlə bir-birimizə qul olmuşuq: rəiyyət padşaha, övrət kişiyyə, uşaq ataya, nökr ağaya, şagird ustaya məgər qul deyilmi? Bəli, biz hamımız quluq. Buna səbəb bizim ata-baba adətlərimizdir. Xülasə, Şərqi zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa biz tərəqqi etməyəcəyik və edə də bilmərik".

Qəzet başqa bir məqalədə söz azadlığının olmamasına acıyaraq yazırdı: "Məlumdur ki, heyvan haraya getsə gedər, hər tərəfə istəsə baxar, hər nə istəsə eləyər; haçan keyfi necə istəsə mələyər, amma insan nəinki özü istədiyini edə bilmir, hətta keyfi istədiyini kimi danışa da bilmir".

"Əkinçi" mühərrirləri bunun səbəbini ata-baba qaydalarının dəyişilməməsində, inkişafın zəifliyində görürdülər. Qəzet üstüörtülü şəkildə olsa da, çarizm üsul-idarəsini, onun törətdiyi cinayətləri tənqid edirdi. Qəzetin dərc etdiyi bir neçə xəbərə nəzər salaq: "Peterburqda dekabrın 6-da Kazanski sobor kilsəsində dua oxunan vaxtda bir neçə tələbə və qeyri dövlətin üstə nalayiq sözlər danışib. İndi senat onların işinə baxıb, qət edib çoxunu Sibirə göndərib"(50). "Ural kazaklarının yerlərində təzə əsgəri qayda qoyulandan sonra bəzi şəxslər ol əmrə razı olmadığına binaən hökm olunub ki, onları öz külfətləri ilə tutub Türkiyəyə göndərsinlər" (51).

Həmin xəbərlərdən çıxan məntiqi nəticə bu deyilmə ki, çarizm siyasəti insanlar üçün fəlakət və bədbəxtliklər törədir?!

Qəzet cəmiyyətin əzənlərdən və əzilənlərdən ibarət olduğunu açıq etiraf edirdi. Əzənlər sinfinə mənsub olan bəylər, ağalar "Əkinçi"nin əsas tənqid hədəfi idi. Qəzet yazırdı ki, əlbəttə, bəylər "xalqın xoşbəxtlik fikrini çəkməz. Onun üçün pul gərəkdir ki, keyfi-damağa məşğul ola və millət əvəzinə heyvan gərəkdir ki, ona hakimlik edib, öz bəyliyi zahir edə" (52).

Bu, kəndin vəziyyəti. Bəs şəhərlərdə vəziyyət necə idi? "Əkinçi" Peterburq fəhlələrinin həyatından bəhs edərkən göstərirdi ki, "bircə Peterburq şəhərində 90 min fəhlə yersiz qalıb" (53).

"Əkinçi"nin müəllifləri xalqın zülm altında olmasının əsas səbəblərindən birini elmsizlikdə görürdülər. Onların fikrincə adamların biri digərinə avamlıq üzündən qul olur. Məqalələrin birində deyilir: "Məlumdur ki, bir heyvan bir ahunu şikar edib özü yeyir və əgər bir qeyri heyvan onun əlindən o ahunu almaq istəsə, onunla öləncən dava edər, amma insan qan-tər töküüb qazandığını avamlığı cəhətdən öz əli ilə özündən güclülərə verib onların dəxi artıq təvanə olmağına bais olur" (54). Məhz buna görə də qəzet oxucuları elmi olmağa, maarif ardınca getməyə, gözüaçıqlığa səsləyirdi.

H.Zərdabi və digər maarifçilər "Əkinçi" dövründə cəmiyyətin inqilabi yolla dəyişdirilməsi fikrinə gələ bilməmişlər. Əsil azadlıq əldə etmək üçün ictimai quruluşun dəyişilməli olduğunu görməmişlər. Onların bir çoxunun cəmiyyət haqqında fikirləri 1905-ci il inqilabından sonra inkişaf edib kamilləşmişdir.

Qəzet əkinçiliyin inkişafına kömək edən çoxlu material dərc etmişdir. Torpağın elmi qaydada becərilməsinə, əkinçilikdə, kollektivçiliyi, heyvanların saxlanması, heyvandarlıq məhsullarının hazırlanmasında yeniliyi təbliğ edən materiallar sadəcə adamlar arasında "Əkinçi"nin nüfuzunu artırırdı. H.Zərdabi məqalələrinin birində göstərirdi ki, Qafqazda qaramal sayca çoxdur, lakin bunlardan az məhsul götürülür, ona görə də heyvanları tövlə şəraitində saxlayıb yemləmək lazımdır.

Qəzetdə aqrotexniki və zootexniki məsləhət xarakteri daşıyan yazılar verilirdi. Torpağın keyfiyyətini, münbitliyini, məhsuldarlığını təyin etmək üsulu xalqa çox sadəcə bir dil ilə çatdırılırdı. Qəzet buğdanın növlərini, onların əkilib becərilməsi üsullarını izah etmişdir. Taxılçılıq haqqda qəzetdə beləcə maraqlı mülahizələrə rast gəlmək olur: "Onu (yəni taxılı) bir yerdə dalbadal bir neçə il əksək hasil ilbəil az olar. Ona binaən yaxşıdır ki, bir il buğda əkəndən sonra yer bir il dincəlsin və ya buğdadan sonra o yerdə bir neçə il qeyri şey, məsələn qarğıdalı, kartofel, tənəkə, yerkökü və qeyri kökü dərinə gedən şey əkəsən. Xülasə yer dincəlməyə qalanda bir il keçəndə buğda əkmək olar" (55).

"Əkinçi" mühərrirləri xalq yaradıcılığına böyük qiymət verirdilər. H.Zərdabi xalq mahnılarının qarşısında ictimai həyatı əks etdirmək vəzifəsini qoyurdu. O, məqalələrinin birində yazırdı: "Məlumdur ki, hər kəsin mahnıdan xoşu gəlir, səsi olan da... olmayan da könlü istəyən vaxt mahnı oxuyur. Bu səbəbə mahnı çox vacib şeydir, ona binaən onun mənasını yaxşılaşdırmaq səyinə düşmək lazımdır. Hər tayfanın... keçmişdə olan yaxşı və yaman günlərini şərh edən mahnıları olur; bunlar ağızdan-ağıza düşüb milləti birləşdirməyə bais olur. Amma bizim mahnılara baxan gərək təəccüb eyləsin, xudavənda, onları kim və nə üçün düzəldib! Onların çoxunu ki, avam çağırır, heç mənası yoxdur. Məsələn,

Ağacda oturub sərçə,
Niyə uzunsan ay küçə.
Sən harada qaldın ay beçə,
Ey yar, ey yar, ey qara qız" (56).

Zərdabi məqalənin sonunda göstərir ki, bizim şairlərimiz bir-birinə həcv etməkdənsə mənalı mahnılar yazsalar, xalqın mənəvi inkişafına kömək edərlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Əkinçi" redaksiyasına çoxlu hekayələr gəlirdi. Lakin Zərdabi bədii və məzmun cəhətdən zəif olanları buraxmırdı.

Bir məktubunda Zərdabi boş və mənasız hekayələrin müəlliflərinə işarə vuraraq yazırdı: "Ey qardaşlar, rəva deyil ki, bircə qəzetimiz var ki, "Əkinçi" olsun, sizə "Əlif Leyla" dərsi desin. Bu halda müsəlman milləti tufana düşmüş təkidir ki, hər ləpə onların bir hissəsini aparıb qərq edir... Qardaşlarınızın qərq olmağına baxa-baxa inək irəlindən yediyi xörəyi göyşəyən kimi Rüstəm Zəlin nağılını oxuyub keçmişdə olanların qüvvətilə fəxr edək və öz qərq olmağımıza əlac eyləməyə" (57).

Beləliklə, qəzet real həyatdan bəhs edən əsərlər uğrunda qızğın mübarizə aparırdı. Qəzet bu cür mübarizəsi ilə realist Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi tənqidinin inkişafına faydalı təsir göstərmişdi.

"Əkinçi" qısa müddətdə beynəlxalq nüfuz qazanmışdı. "Kafkaz" (1876, N 4) qəzeti xəbər verirdi ki, "Əkinçi" London və Nyu-York kimi şəhərlərdə də tanınmışdır.

Qəzet... 1877-ci ildə çıxan 20-ci nömrəsində birinci səhifədə beləcə bir elan vardır: "Biz xəstə olduğumuza görə bu ilin axırncı nömrələri öz vaxtında çıxmıyacaq və onların haçan çıxması məlum deyil".

Bu nömrədən sonra qəzetin heç bir nüsxəsi yoxdur. Sonuncu 56-cı nömrəsi ilə də qəzet bağlanmışdır. "Əkinçi"nin 1875-ci ildə 12, 1876-cı ildə 24, 1877-ci ildə 20 nömrəsi çıxmışdır.

Qəzetin bağlanması səbəb həqiqətən də Zərdabının xəstəliyi idi mi? Xeyr. Əsil səbəbi Zərdabi sonralar, 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində çap etdirdiyi "Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti" adlı məqaləsində ətraflı şərh edir. Müəllif məqalədə "Əkinçi"ni nə məqsədlə nəşr etdiyini, qarşıya çıxan çətinlikləri, çar senzurası tərəfindən təqibləri açıb göstərmişdir. Zərdabi həmin məqaləsində qeyd edir ki, camaatı avamlıqdan, cəhalətdən qurtarmaq üçün çox çalışdım, çağırıdım, gəlmədim, göstərdim, görmədim, dedim, qanmadılar. Axırda hiss etdim ki, qəzet çıxarmaqdan başqa əlac yoxdur. O, əmin idi ki, doğru söz yerdə qalmaz. Hər il on nəfər adam oxuduğunu qanacaq, beləliklə maarif tərəfdarlarının sayı artacaqdır. O bənd ki, suyun qabağını kəsmişdi, yavaş-yavaş dağılacaq, sonra isə düşmənin düşmənliliyi və dostun dostluğu bilənəcəkdir.

Həmin məqalədən aydın olur ki, o vaxt Qafqazda azərbaycanca hürufat olmadığı üçün Zərdabi özü İstambula gedib hürufatı satın alıb gətirmişdi.

Məqalənin mühüm bir hissəsində "Əkinçi"nin çar senzurası tərəfindən təqib olunması təsvir edilir. Elə buradaca o, qəzetin bağlanması səbəblərinin ətraflı şərhini verir. O, yazır ki, bir gün N.Vəzirovun Moskvadan göndərdiyi məktub mətbəədə yığılıb səhifələnmişdi. Senzor qol çəkib qəzetin çap olunmasına icazə də vermişdi. Həmin məktubda dükanların qabağında qəsidə oxuyan və camaatı elmə səsləyən dərviş təsvir olunurdu. Qəzet çap olunub paylanandan sonra qubernatorun hökmünə görə o nömrəni yığdılar və Zərdabini də qubernatorun idarəsinə çağırdılar. Qubernatorun fikrincə Vəzirovun məqaləsində siyasi fikirlər irəli sürülürdü. Bunu bəhanə edib qəzetin bir daha buraxılmasına icazə vermədilər.

"Əkinçi" və onun naşiri H.Zərdabi təqib və təzyiqlərə məruz qalmışdı. Onun hər addımı izləndi. Hətta onun evinə də göz qoymuşdular. Nəhayət, 1877-ci ilin sentyabr ayının 29-da "Əkinçi" sonuncu 20-ci nömrəsini buraxdı və hakim qüvvələrin fitnə-fəsadı nəticəsində bağlandı.

"Kaspi" qəzeti "Əkinçi" bağlandıqdan sonra 1881-1895-ci illərdə H.Zərdabının publisist yazılarını ardıcıl olaraq dərc edir. 1896-cı ildə H.Zərdabi Bakıya qayıtmış və ömrünün sonunadək "Kaspi" qəzetində əməkdaşlıq etmişdir.

1887-ci ildə "Zərdabdan xəbər" adlı məktubda oxuyuruq ki, Zərdabının fəaliyyətindən narazı qanlar yenə də arası kəsilmədən danoslar göndərir və onu təqib edirlər. İş o yerə çatmışdı ki, Bakı qubernatorunun özü H.Zərdabının kəndlilər arasında apardığı işi yoxlamalı olmuşdu. "Kaspi" H.Zərdabiyə rəğbət hissilə xəbər verirdi: "Zərdabda Həsən bəy Məlikov adlı bir şəxs yaşayır. O, universitet qurtarmış, uzun müddət xalq maarifi nazirliyi sistemi üzrə işləmiş və axır vaxtlar nəyə görə isə qulluğunu buraxıb təsərrüfatla məşğul olur. Ziyalı, həssas bir şəxs olan Həsən bəy Məlikov yerli əhalinin qolçomaqlardan ağır iqtisadi asılılığını dərk edərək, hər yerdə və hər cür əlverişli şəraitdə kəndlilərin hüquq və vəzifələrini təkidlə və səbrlə onlara başa salır ki, bu da kənd müftəxorlarının və ümumiyyətlə, bulanıq suda balıq tutmağı sevənlərin hamısının xoşuna gəlmir. Həsən bəydən narazı olan bu adamlar onu Zərdabdan qovmaq üçün dəridən çıxırlar və bunun üçün hər cür alçaq vasitələrdən istifadə etməkdən çəkinmirlər. Bu çirkin vasitələr içərisində ən başlıcası, onların ən çox sevdiyi böhtanlardır, danoslardır ki, bunlar Həsən bəy haqqında, demək olar ki, hər bir poçt ilə Bakıya dolu kimi yağır." (58).

Həmin məqalədən məlum olur ki, Bakı qubernatorunun H.Zərdabının fəaliyyətini yoxlaması qolçomaqları və başqa nadürüst şəxsləri qane etməmişdir. Qubernator Bakıya qayıtdıqdan sonra "həmin gecə qolçomaqlar və başqa müftəxorlar Həsən bəyin Dalanbaba adlı yerdə biçilib pəncəyə vurulmuş, lakin hələ daşınmamış taxıl zəmisinə od vurmuşlar. Xoşbəxtlikdən Həsən bəyə dərin ehtiram bəsləyən qonşu Müskürü və Pərvanlı kəndlilərinin əhalisi yangını söndürmüşlər" (59).

H.Zərdabi dünyagörüşü etibarilə maarifçi-demokrat idi. O, Qərbi Avropa burjuva respublikalarında olan şəraitin Azərbaycanda da bərqərar olmasını arzulayırdı: "...Nə qədər Avropa əhli bizim tək azadlıqdan bixəbər olub, ol vaxtacı bizdən bətdər avam olub. Amma bu halda azadlıq cəhətdən Avropa əhli çox tərəqqi edib və hər bir işdə bizdən irəli düşüb. Əgərçi bizim şəraitimizə görə qul azad etmək çox böyük savabdır, amma biz bu barədə hər işi gec qanmışıq. Satınalma qulu azad etməyi savab hesab edə-edə, biz öz xahişimiz ilə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyə, uşaq ataya, nökrə ağaya, şagird ustada və qeyrə məgər qul deyil? Bəli, biz hamımız quluq və buna səbəb bizim ata-baba adətləridir. Xülasə, Məşriq - zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik" (60).

XX əsrin ilk illərində H.Zərdabi yaşının çox olmasına, səhhətinin pozulmasına baxmayaraq, qızgın publisist fəaliyyətini davam etdirirdi.

1903-1906-cı illər arasında "Kaspi" qəzetinin 486 nömrəsi H.Zərdabının redaktor imzası ilə çıxmışdır. Həmin illərdə o, "Kaspi" qəzetinin redaktorunu əvəz edirdi.

H.Zərdabi "Kaspi" qəzetindəki fəaliyyətinin məqsədini və qarşıya qoyduğu vəzifələri aydın dərk edərək yazırdı: "10 ilə yaxındır ki, mən kiçik müxbir məktubları vasitəsilə kənd həyatımızın müxtəlif cəhətləri ilə oxucuları tanış edirəm. Tez-tez özümə sual verirəm ki, bu fərəhsiz, pərişan vəziyyətin əsasını nə təşkil edir və həmişə buna belə bir cavab tapıram: cəhalət, biliksizlik, zülmət..." (61).

H.Zərdabi çarizmin idarə üsulunu ardıcıl surətdə tənqid etmişdir. Məhz bu səbəbdən polis idarəsi 1884-cü ildən 1890-cı ilədək onu beş dəfə məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etmişdir. O, polis işçilərini "rüşvət-xor, kəndlilərin qanını soran əclaf" kimi tanıyır və damğalayır.

H.Zərdabinin bütün fəaliyyəti və onun çıxardığı "Əkinçi" qəzeti Azərbaycan xalqının ictimai fikri tarixində mühüm hadisədir. Qəzetin nəşri mətbuat, ədəbiyyat və ictimai həyatın bütün sonrakı inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Qocaman jurnalist 1905-ci il inqilabını alqışlayaraq yazırdı: "... Bu axır zamanda biz müsəlmanların qol və qıçlarını bağlayan zəncir paslanıb parça-parça olub töküldü. Bakının küçələrində "Yaşasın hürriyyət" və qeyrə sədası büləndi-asiman oldu və müsəlmanlar dəstə-dəstə cəm olub, "ittifaqi-Hümmət" və qeyri cəmiyyətlər bina etdilər və bu dəstələrdə bizim rus-müsəlman uçqullarının (məktəblərinin) müəllimləri başçılardan olub, "yaşasın!" deyənlərdən oldular" (62).

Beləliklə, bir tərəfdən senzura və jandarmın təzyiqi, digər tərəfdən Dağıstanda iğtişaş, rus-türk müharibəsinin başlanması və başqa səbəblər "Əkinçi"nin bağlanması ilə nəticələndi. Çar hökuməti qəzeti bağladıqdan sonra hətta Zərdabinin Bakıda yaşamasını belə qorxulu hesab etdi. Bu haqda Zərdabi həmin məqalədə yazır: "Bir gün gimnaziyanın direktoru mənə məlum elədi ki, sərdarın hökmünə görə, gərək mən Yekaterinodar şəhərinin gimnaziyasına müəllim gedəm. Ona görə mən ərizə verib qulluqdan çıxdım. Çünki mən Bakıdan çıxıb xalq işlərindən kənar olmağı özüm üçün ölüm hesab edirdim" (63).

Mütəfəkkir H.Zərdabi Azərbaycan teatrının yaranmasında, ilk xeyriyyə cəmiyyətinin təşkilində, qız məktəbinin açılmasında, ana dilində təhsilin həyata keçirilməsində və başqa sahələrdə misilsiz rol oynamış vətənpərvərdir. O, demokratik xalq ziyalılarının bütöv bir nəslini tərbiyələndirmişdir. Xeyirxah xidmətlərinə görə onu "Zaqafqaziya müsəlmanlarının müəllimi və mənəvi atası" hesab etmişlər və indi də edirlər.

"ZİYA ("ZİYAYI - QAFQAZIYYƏ") QƏZETİ

"Əkinçi" bağlandıqdan sonra bir müddət Zaqafqaziyada Azərbaycan dilində qəzet çıxmamışdır. Düzdür, Bakıdakı real gimnaziyanın müəllimi Mirzə Məhəmmədbəy "Camcahannüma və ayineyi - bədənünümə" adlı bir qəzet çıxarmaq istəmişdir (64).

Lakin o, öz məqsədinə nail ola bilməmişdir. Qəzetin nəşrinə icazə verməmişlər. Digər tərəfdən, Bakıda rus dilində nəşr edilən qəzetlər də Azərbaycan şöbəsi yaratmaq istəmişlər.

Bakıda rus dilində çıxan qəzetlərin Azərbaycan şöbəsi açmaq təşəbbüsləri "Əkinçi" qəzetindən əvvəl də olmuşdur. (Məsələn, "Bakinski listok"). 1886-cı ildə isə "Kaspi"nin redaktoru V.Kuzmin qəzetə əlavə şəklində "Çıraq" adlı vərəq buraxmağa səy göstərmişdir. Senzura komitəsi buna icazə verməmişdir.

Tiflisdə yaşayan, ruhani idarəsinin üzvü olan Hacı Səid əfəndi Ünsizadə də qəzet çıxarmaq üçün hökumətə müraciət etmişdir. O, Qafqaz Senzura Komitəsinə yazdığı məktubda deyirdi ki, şərqililər də qərblilər qədər işığa və həqiqətə can atırlar. Onları bir-birinə düşmən edən cəhalətdir. Ünsizadə çıxarmaq istədiyi qəzetin qarşısına ölkənin daxilində və xaricində baş verən yenilikləri oxuculara çatdırmaqla onların inkişafına kömək etmək məqsədini qoyurdu. Onun səyləri nəhayət 1878-ci ilin axırlarında baş tutdu. Qəzetin 1879-cu il yanvarın 1-dən etibarən nəşrə başlamasına icazə verildi.

Qəzetin 1-ci nömrəsi 1879-cu il yanvarın 14-də "Ziya" adı ilə çıxmışdır. Qəzet 7 şöbədən ibarət idi. Bu şöbələr aşağıdakılardır:

Dövlət sərəncamları.

Beynəlxalq agentliklərin teleqramları.

Xarici xəbərlər.

Daxili xəbərlər.

Yerli xəbərlər.

Məlumat göstəricisi və elanlar.

Felyetonlar. Ümumiyyətlə rus dilindən tərcüməsi veriləcəkdir. (65).

Qəzet "Ziya" adı ilə 76 nömrə çıxdıqdan sonra "Ziyayi Qafqaziyyə" başlığı ilə nəşrini davam etdirmişdir. "Ziyayi-Qafqaziyyə" adı ilə çıxan qəzetin 1-ci nömrəsində bu barədə deyilir: "Litoqrafiyamız üçün təzə gətirdiyimiz həkkak və nəqqaş ustalarımız "Ziya"dən ötrü nəqş və nıkar eylədikləri "Ziyayi - Qafqaziyyə" sərlovhəsini rədd eyləməyi rəva görmədiyimizdən, beş aydan bəri qiyami - ətalətlə məsdur qalan "Ziya" qəzetimizi məzkur sərlovhə altında nəşr etməyə meyl olundu." (66).

"Ziyayi - Qafqaziyyə" başlığı ilə qəzetin cəmi 107 nömrəsi çıxmışdı.

Qəzet nələrdən yazırdı? İdeyası və məsləki nə idi? Bu suallara cavab verməzdən əvvəl qəzetin redaktoru Hacı Səid əfəndi Ünsizadənin şəxsiyyəti haqqında bəzi qeydlər edək. Şamaxı hakimi şair Cəfərqulu xanın şerlərinin birində Hacı Səidin atası Əbdürrəhman əfəndinin adı çəkilir. O, alim bir şəxs kimi təqdim olunur. Əbdürrəhman əfəndinin adı çəkilir. O, alim bir şəxs kimi təqdim olunur. Əbdürrəhman əfəndi "Ünsi" təxəllüsü ilə şerlər yazarmış. Onun üç oğlu - Hacı Səid, Cəlal və Kamal ataları vəfat etdikdən sonra Ünsizadə familiyasını götürmüşlər.

Böyük qardaş Hacı Səid təxminən XIX əsrin 30-32-ci illərində Şamaxıda anadan olmuş və ilk təhsilini atasından almışdır. Şamaxı mədrəsəsini bitirdikdən sonra təhsilini artırmaq üçün Bağdada getmiş və mükəmməl ruhani təhsili almışdır. Bağdaddan öz vətəninə qayıdan Hacı Səid Şamaxıda məktəb açmış və

"Beytüs-səfa" şer məclisinin iştirakçısı olmuşdur. S.Ə.Şirvani Hacı Səidi öz şerlərində dərin məlumatlı adam və xeyrixah bir insan kimi qiymətləndirmişdir.

1870-ci ildə Hacı Səid Ünsizadə Bakı quberniyası ruhani məclisinə üzv seçilmişdir. 1875-ci ildə o, Şamaxı ruhani idarəsinin sərəncamında olan bir məktəb açmışdır. Burada dini elmlərlə yanaşı, Azərbaycan, rus, ərəb və fars dilləri, habelə hesab fənni keçilirdi. 1876-1877-ci illərdə bu məktəbdə 100-dən çox şagird təhsil alırdı.

1876-cı ildə Hacı Səid Tiflisə köçmüş və 1884-cü ilin əvvəllərində orada ruhani idarəsində işləmişdir. Tiflis mühitində Hacı Səid əfəndi çoxdan nəzərdə tutduğu qəzet çıxarmaq işinə başlamışdır.

Səid Ünsizadə "Ziya"nın nəşri üçün xüsusi mətbəə yaratmışdı. Bu barədə "Ziyayi - Qafqaziyyə"nin 1881-ci il 2-ci nömrəsində deyilir: "Necə bir lazımlı əhvalatlara nəzərən basmaxana büsatın Tiflisdə açmağa qərar verdik. Və basmaxana əsbabının cümləsini mühəyya etdik. Və ruzbəruz təkmilinə dəxi səy edəcəyik. Və nobəno baqaidə kitablar dəxi çıxaracaqıq. Amma aşkardır ki, bununla iş irəli getməz. Məsəldir ki, bir ev bir eli tikə bilməz, bəlkə bir el bir evi tikə bilər. Bəlkə bu barədə hər bir tərəfdən həmiyyət və iltifat göstərmək lazımdır. Və hər kəs basmaxana və qəzetimizi özünün hesab etməlidir".

Hacı Səid Əfəndi özü dini dünyagörüşünə malik olduğu üçün öz ətrafına dini görüşlü adamları toplamağa cəhd edir, yeni dünyagörüşlü ziyalılara rəğbət göstərmirdi.

Təsədüfi deyildir ki, Rusiyada təhsil alan, habelə Qafqazda yaşayıb işləyən Azərbaycan ziyalılarının bir çoxu "Ziya" qəzetinin məsləkinə, onun redaktorunun ideyalarını bəyənmirdilər. Məsələn, H.Zərdabi, N.Vəzirov, Ə.Gorani, M.Əlizadə S.Ə.Şirvani və başqaları Azərbaycan xalqının mədəni yüksəlişində "Ziya"nın əhəmiyyətli rol oynamadığına təəssüflənirdilər. Bu cəhətdən H.Zərdabinin keçmiş tələbəsi, Moskvadakı Petrovsk - Razumovsk Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil alan Əliyevin məqaləsi səciyyəvidir. Məktubunun bir yerində müəllif yazır: "Satqın "Ziya" qəzetinə abunə yazılmışınız, ya yox? Mən altı aylıq nömrələrinə yazılmışam. Başqalarını deyə bilmərəm, mənim üçün "Əkinçi"nin yeri yaman görünür. Qəzet üçün çox gözəl düşünülmüş "orqan" ifadəsi müvəffəqiyyətli tapıntıdır; həqiqətən də öz gələcəyinin məqsədini dərk edən adam üçün qəzet həzm orqanı mənzilindədir. Həzm orqanı olmadan uzun müddət yaşamaq mümkün olmadığı kimi, "düşüncə ötürücüsü" orqanı olmadan da uzun müddət yaşamaq olmaz! Neçə müddət bundan əvvəl mən Səid əfəndiyə bir-birinin ardınca, biri digərinin davamı olan 2 məqalə göndərmişdim... Amma qurqur əfəndi onları dərc etmədi... Çox ehtimal ki, əfəndi onları dərc etmək istəmir və ya həmin məqalədə hökumət əleyhinə bir şey görür, ya da satıldığı adamlar tərəfindən buna təhrik olunur".

Məktubunun sonunda müəllif lap qeyzlənir: "Satqın əfəndi miskin mənafeyini, mühitində böyüdüüy xalqının mənafeyindən üstün tutur. Yazıq millət, nə qədər ki, belə yaramazlar sənin xadimlərin hesab olurlar, səadət haqqında iddialara düşmə!" (67) deyir.

Azərbaycan mətbuatı tarixinin ilk tədqiqatçılarından olan Firidunbəy Köçərli 1906-cı ildə yazdığı məqalələrindən birində "Ziya" qəzetinin müəyyən bir istiqamətə malik olmadığını söyləyir, onun ruhani moizələrinə irad tuturdu (68). Qəzetdə mürtəce mahiyyət daşıyan materiallar öz sayına görə mütərəqqi mahiyyət daşıyan məqalələrdən çox idi.

Qəzetin yürütdüyü xalqa zidd, onun inkişafına əngəl olan fikirlər hətta çar Rusiyası dövründə Qafqaz Sensura Komitəsində işləmiş, "hökumət adamları" hesab edilən ziyalıları belə qane etməmişdir. Məsələn, keçmiş senzurlardan birinin qəzet haqqında fikri belədir:

"Nə redaktorun özü (yəni Səid Ünsizadə), nə də onun qardaşı Cəlal əfəndi dövrü mətbuatın rolu və vəzifələri haqqında qəti surətdə heç bir şey başa düşmədən ilk nömrədən başlayaraq səhv istiqamət aldılar. Onların "Ziya" qəzeti ziya verməkdənsə Zaqafqaziya türklərinin (azərbaycanlıların) o zamankı cəmiyyətində hökm sürən zülməti daha da qatılaşırdı." (69).

Qəzet, yeni əlifba haqqında M.F.Axundovun fikirlərini tənqid etmişdi. Qəzetin 1883-cü ildə çıxan bir nömrəsində deyilirdi ki, bizim məqsədimiz bəziləri kimi əlifbamızda dəyişikliklər etmək deyildir. Əksinə, biz həmin adamlara demək istəyirik ki, öz fikirlərindən daşınırlar.

İsmi Sədrəddinbəyov, F.Dərbəndi, Möhsünbəy Qübbən, Qumri Dərbəndi, Müşfiq (Məşədi Məhəmməd Şirvani) və başqaları din və mövhumatı təbliğ edir, islam ideologiyasına haqq qazandırmağa çalışırdılar. Məsələn, İsmi Sədrəddinbəyov yazırdı: "Dünya dediyimizdən məqsəd qəflətdir" (70).

Qəzetdə çar mütələqqiyyətinə mədhiyyələr çap olunurdu. III Aleksandri boş-boşuna tərifləyən şerlər buraxılırdı.

Bunlarla yanaşı, qəzetin müəllifləri sırasında qabaqcıl dünyagörüşlü ziyalılar da var idi. Qəzetdə S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, S.Vəlibəyov, A.Çernyayevski kimi ziyalıların da əsərləri getmişdir.

S.Ə.Şirvaninin qəzetdə maarifi təbliğ edən şerləri, həmçinin qəzəl və qəsidələri verilmişdir. S.Ə.Şirvani qəzetin əhəmiyyətini şerlərinin birində belə təsvir edir:

Oxuyaq biz qəzetlər əhvalın,
Ta bilək əhli-ələmin halın -
Ki, görək xalq nə kəməldədir,

Qeyr nə fikir, nə xəyaldədir?
Özgələr eyləyib tərəqqiyi - tam,
Niyə biz qalmışıq bu növ əvam?
Niyə biz bunca bükəmal olduq,
Ayaq altında payimal olduq? (71).

Belə şərlərlə yanaşı qəzet epiqonçu şəri də qızgın təbliğ edir, nəzirəçiliyə geniş meydan açmağa çalışırdı. Qəzetdə nəzirəçi şairlər təriflənirdi.

"Ziyayi-Qafqaziyyə" qəzeti 1884-cü ilə qədər davam etmişdir. 1883-cü ildə qəzetin nəşri Şamaxıya köçürülmüşdür. Ümumiyyətlə, qəzetin 183 nömrəsi çıxmışdır. Axırını 11 nömrə Şamaxıda buraxılmışdır.

"KƏŞKÜL" JURNALI VƏ QƏZETİ

"Ziyayi - Qafqaziyyə" qəzeti süquta doğru getdiyi dövrdə Tiflisdə "Kəşkül" adlı jurnal buraxılmağa başlamışdır. Jurnalın nəşri "Ziyayi - Qafqaziyyə"nin redaktoru Hacı Səid əfəndi Ünsizadənin ortancıl qardaşı Cəlal Ünsizadə idi.

Cəlal Ünsizadə 1876-cı ildə Tiflisə köçmüşdü. İlk illər o, pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmiş, Tiflisdə azərbaycanlılar üçün oğlan məktəbi açmışdı. Səid Ünsizadə "Ziya" qəzetini nəşr etməyə başlayanda Cəlali da qəzetçiliyə cəlb etmişdi.

C.Ünsizadə müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə 1882-ci ildə düşmüşdü. Həmin il mayın 1-də Qafqaz cənubunun baş idarəsinə yazdığı məktubda o, "Kəşkül" adlı jurnal çıxarmaq istədiyini bildirmişdi. **Onun xahişi 1883-cü ildə yerinə yetirildi. Həmin ilin yanvar ayında jurnalın birinci nömrəsi çıxdı.**

Cəlal Ünsizadə jurnalı çətin şəraitdə buraxırdı. Mətbəə avadanlığı çatışmırdı. İşçi qüvvəsi yox idi. Şagird dəftərindən azca böyük olan iki həftədə bir çıxarılan, cəmi 10-15 səhifədə buraxılan jurnala böyük əmək sərf edilirdi.

Cəlal Ünsizadə təhsil görmüş gəncləri redaksiyaya cəlb etmək üçün lazımı səy göstərirdi. O zaman Tiflisdə işləyən azərbaycanlı müəllimləri tez-tez redaksiyaya dəvət edirdi. 1883-cü ildə Tiflis gimnaziyasının 6-cı sinfində təhsil alan Məmməd Kəngərli redaksiyada məsul katib vəzifəsinə işə götürmüşdü.

Jurnalın redaksiyası Tiflisdə dar bir küçədə iki yarıqaranlıq otaqda yerləşirdi. Bu otaqların birində, tən ortada iri miz, divarın yanında işə yazı masası qoyulmuşdu. Masanın üzərində redaksiyanın abunə yazdırıb gətirdiyi müxtəlif rus qəzetlərinin dəstləri düzülmüşdü (72).

M.Kəngərli vəzifələrindən biri həmin qəzetləri diqqətlə oxumaq, lazımı materialları tərcümə etmək idi.

C.Ünsizadə və M.Kəngərli məqalələrin tərtibi və jurnalın nəşri məsələlərinə də bilavasitə özləri nəzarət edirdilər.

"Kəşkül" 11 nömrə jurnal şəklində çıxdıqdan sonra C.Ünsizadə onu qəzetə çevirdi. Həm jurnalın, həm də qəzetin aşağıdakı şöbələri var idi:

Daxili şöbə.

Tarixi və siyasi şöbə.

Tənqid və mətbuat xülasəsi.

Pedagoqika.

Həkim məsləhəti.

Şer şöbəsi.

Təqvim.

Müxtəlif materiallar.

Elanlar.

"Ziya" qəzetinə nisbətən "Kəşkül" ün həm mövzu dairəsi geniş, həm də məqalələrin yazılış forması müxtəlif idi. "Kəşkül" həyatın hər sahəsindən məlumat verən zəngin materiallar "çantasına" bənzəyirdi. Qəzetə "Kəşkül" adı verilməsi elə bununla əlaqədar idi.

C.Ünsizadə "Kəşkül" də ərəb, fars və rus dillərində də materiallar verməyi nəzərdə tutmuşdu. O, bir sıra Şərqi ölkələrində qəzet üçün müxbirlər yetişdirmək, həmin ölkələrdən maraqlı yazılar dərc etmək niyyətində idi.

Redaktor bu təşəbbüsünü yerinə yetirə bilmədi. O, təkcə qəzetdə ara-sıra farsca və rusca verilən məqalələrlə kifayətləndi.

"Kəşkül"ün müxbir heyəti və müəllifləri özündən əvvəlki qəzetlərə nisbətən geniş idi. Özü də bu müəlliflərin tərkibi beynəlmilləl idi. Azərbaycan yazıçı və publisistlərindən H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, F.B.Köçərli, M.Şahtaxtinski, S.M.Qənizadə, M.Sultanov, S.Vəlibəyov, G.Kəngərli, Ə.Qayıbov, R.Axundov qəzetə bədii əsərlər, publisist məqalələr yazdıqları kimi, rus pedaqoqu və publisisti A.Çeriyayevski, gürcü

şairi İ.Çavçavadze, Ukrayna yazıçısı N.Qulak, erməni yazıçılarından Raffi, A.Şirvanzadə və başqaları da qəzetin işinə cəlb olunmuşdular.

Qəzetdə dil, ədəbiyyat, incəsənət, elm, maarif və s. məsələlərə dair nəzəri və publisist məqalələr, orijinal bədii əsərlər, rus, Avropa və Şərq ədəbiyyatından tərcümələr çap olunurdu.

"Kəşkül", "Əkinçi" ilə "Ziya" arasında orta bir mövqe tutmuşdu, lakin "Əkinçi" yə daha artıq dərəcədə meyli hiss edilir. Klassiklərin irsini yaymaqda qəzet mütərəqqi iş görmüşdür. Onun səhifələrində A.Bakıxanovun "Təhzi əxlaq" əsəri, M.F.Axundovun özü tərəfindən yazılmış tərcümeyi-halı, S.Ə.Şirvani haqqında məqalə və s. dərc olunmuşdur.

Cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişiklikləri qəzet vaxtında əks etdirməyə çalışırdı. Kapitalizmin meydana gəlməsi və onun feodalizm üzərində qələbəsi prosesində milli hərəkət də yaranmağa başlayırdı. Ziyalıların şüurunda "Azərbaycan milləti" məfhumunun oyanması "Kəşkül" dövrünə təsadüf edirdi. Onlar başa düşmüşdülər ki, "din" və "millət" məfhumları ayrı-ayrı şeylərdir. "Kəşkül" qəzeti öz səhifələrində bu məsələləri aydınlaşdırmağa səy göstərmiş və ictimai-siyasi şüurun inkişafına kömək etmişdir.

Bir azərbaycanlı ilə əcnəbinin əhvalatı, onların vəğzalda bir-birinə rast gəlib, sonra həmsöhbət olmaları maraqlı bir dil ilə belə təsvir edilir:

"Şələ papaq başımda, qartı yapıncı çiyimdə, arşın yarım xəncər budumda durmuşdum Tiflis vəğzalında maşın gözləyirdim. Vəğzal dolu idi. Hər millətdən desən burada var idi: rus, erməni, gürcü, müsəlman. Hər dil desən danışırdılar. Gözümə bir neçə əcnəbi də göründü. Kim bilsin firəngdi, ingilisdidi. Ancaq bunlardan biri mənə çox diqqət ilə təkdən-təkdən baxırdı. Doğrusu bunun baxışı mənə heç xoş gəlmirdi, öz-özümə deyirdim: ay filanı, nə tikibsən gözünü üzümə, yoxsa mənə quldur hesab edirsən?"

Birdən zəng vuruldu. Girdik vəğzala. Mən ikinci klasa mindim. Elə yenicə oturmuşdum, mənə baxan əcnəbi də qarşımda əyləşdi. Bunun qonşuluğu xoşuma gəlmədi. Əvvəla onun üçün ki, mənə baxırdı, ikinci, özünün də sir-sifəti sap-sarı, başı tüksüz, üzü yarım tükü, deyəsən qırılmış keçidir, burnuna eynək geydiriblər. İstədim durub yanından bir qeyri yerə oturam, ancaq yerlərin hamısı tutulmuşdu. Birdən əcnəbi məndən soruşdu:

- Sən nə millətdənsən?

- Müsəlmanam.

- Xeyir, mən soruşdum nə millətdənsən?

- Müsəlmanam deyirəm!

- Əfəndim, millət ayrı, din ayrı. Bildim dininiz islamdır, ancaq istəyirəm biləm millətiniz nədir?

Bu suala nə cavab verim? Bilirəmmi mən hansı millətdənəm? Bizim molla, ya bizim axund görəsən bilirimi? Keçisaqqal əcnəbi kiridiyimi görüb başladı:

- Əfəndim, ərəb, fars, türk, hind, əfqan və qeyri bunların hamısı islamdırlar. Ancaq hər birisinin milləti ayrıdır: Mən özüm katolik dinindənəm, ancaq millətim italyandır:

- Doğru buyursunuz, əfəndim, ancaq eyb də olsa, gərək dürüst ərz edim mən bilmirəm ki, mən nə millətdənəm.

- Əfəndim, doğrusu insan nə millətdən olduğunu bilməmək böyük eyibdir. Belə olanda gərək bilməyəsən atan kimdir, anan kimdir? ... Siz o tayfa deyilsinizmi, ruslar sizə tatar deyirlər.

- Bəli, ruslar, gürcülər bizə tatar deyirlər.

- Hə, indi bildim siz nə millətdənsiniz. Siz tatar deyilsiniz, sizə tatar deyən qələt edir. Tatar Kırmda, Qazanda olan müsəlmanlardandır. Sizin millət Azərbaycandır. Sizin diliniz, adətiniz, xasiyyətiniz tatarlırından başqadır.

- Əfəndim, bizə nə millət buyurdunuz?

- Azərbaycan milləti, əzizim Azərbaycan... Siz qədim tayfasınız. Sizin tarixnamələrdə neçə-neçə hekayələriniz var..."

Göründüyü kimi, müəllif öz həmvətənlərinə, onların "islam milləti" deyil, azərbaycanlı olduqlarını başa salırdı.

"Kəşkül" Azərbaycan millətinin inkişafı və başqa millətlərlə dostluq əlaqələrini möhkəmlətməsi haqqında da müsbət səciyyə daşıyan məqalələr verirdi. Bu məqalələrin bir çoxu mövzusu, ideya istiqaməti, dili və üslubu, ehtirashılığı ilə fərqlənirdi. "Bir şəxs" imzası ilə verilmiş "Ana dilimiz" məqaləsi belələrdən idi.

Məqalədə göstərilir ki, "öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər öz ana dillərini saxlamağa çalışmalıdırlar və o dildə elm və fənni övladi-millətə verməlidirlər". Müəllif xüsusilə qeyd edirdi ki, ana dilini yaxşı bilməyən, onun ləyaqətini qiymətləndirməyən adam başqa dilləri heç cür qiymətləndirə bilməz. Beləliklə, qəzet başqa dilləri öyrənməyə xüsusi həvəs göstərilməsini təbliğ edirdi. "İnsan öz ana dilindən başqa neçə dil bilməmiş olursa o qədər də qədrini artırır: Lal yarımadam olduğu kimi çox-çox dil bilən də çox adam sayılmalıdır". Qəzet rus dilini öyrənməyi daha artıq şövqlə qeyd edirdi. Həmin müəllifin "Bir suala cavab", "Bilmək nə böyük bələdir", "Bəylərimizin gələcək halı" sərlövhəli məqalələrində də maarif, elm, mədəniyyət məsələlərindən danışılır, nadanlıq tənqid olunur, qonşu xalqların inkişafından söz açılır.

Bu məqalələrin N.Nərimanova aidliyi haqqında mətbuatda mülahizə irəli sürülmüşdür. N.Nərimanovun "Kəşkül" ilə əlaqəsinə dair əldə bəzi məlumatlar vardır. Məsələn, qəzet 1890-cı ildə 109-cu nömrəsində Qori seminariyasını bitirib müəllimlik şəhadətnaməsi alan beş nəfər azərbaycanlının, o cümlədən N.Nərimanovun adını çəkib yazmışdı: "Bunlar bu günlər mətbəemizə dəxi gəlib irəlidə vətən və əbnayi-vətənə xidmətlər edəcəklərini vəd vermişlər".

Bəzən qəzet tərcümə üçün ictimai məzmunu etibarlı ilə o qədər dərin parçalar seçirdi ki, çar senzoru onu buraxmaqdan imtina edirdi. Məsələn, gürcü şairi İ.Çavçavadzenin "Bahar" adlı şeri tərcümə olunub mətbəədə yığılmışdı. Lakin sensor onun yayılmasına icazə verməmişdi. Şərdə meşəliklərin yarpaqlamasından, qaranquşların gəlməsindən, çiçəklərin, güllərin açılmasından bəhs edilib axırda deyilirdi:

Bülbülüm, gülüm Vətən!
Sən nə vaxt açılarsan?

Qəzətdə mütərəqqi rus şairlərinin əsərlərinə tez-tez müraciət edilirdi. Gülməmməd bəy Kəngərli Nekrasovun "Nравственный человек" ("Xoşəxlaq adam") əsərindən bir parçanı tərcümə edib qəzətdə "Mərdi müttəqi" adı ilə dərc etdirmişdi.

Meylə nəyi qafiyə etməkdənsə real həyatdan yazmaq lazımdır.

G.Kəngərli məktubunun sonunda göstərirdi: "Təcrübə üçün məruf Nekrasov mənzumatından nəzmən tərcümə elədiyim bir fəqərəni bu dəfə irsal edirəm. Qəbul və dərc olunursa, məbədini dəxi göndərəcəyəm".

"Kəşkül" qəzetində əsərin ardı yoxdur. G.Kəngərlinin tərcüməsinin ardının nə üçün dərc olunması haqqında indiyədək bir sıra tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Filoloji elmlər namizədi X.Məmmədovun axtarışları bu cəhətdən maraqlıdır. O, göstərir ki, tərcümənin ardının dərc olunmamasına səbəb "Tərcüman" qəzetinin səhifələrində bu məsələ ilə əlaqədar qaldırılmış mübahisədir. "Tərcüman"ın 1885-ci il 15 noyabr tarixli 17-ci nömrəsində Moskva Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun müəllimi Sakovun "Fünun və ədəbiyyat" rubrikası altında verdiyi məktubla başlanan mübahisə sonra İ.Qasprinski tərəfindən davam etdirilmişdir. Sakovu narazı salan cəhət tərcümə üçün Nekrasovdan guya münasib əsər seçilməməsi idi. İ.Qasprinski də bu fikirdə idi. Sonralar G.Kəngərli bu məqalələrə cavab yazmışsa da, "Tərcüman"ın redaktoru onu buraxmamış, tərcüməçinin üzərinə daha şiddətli hücum keçmişdir.

Şübhəsiz ki, belə bir şəraitdə C.Ünsizadə tərcümənin ardını dərc etməyə girişməzdi. O, tərcümənin davamını versəydi qəzeti "Tərcüman"ın tənqid atəşinə məruz qoyardı.

Bu faktlar G.Kəngərlinin tərcüməçilik fəaliyyəti zamanı necə ciddi maniələrə rast gəldiyini sübut edir.

"Kəşkül" qəzeti Azərbaycan klassiklərinin başqa xalqların dilinə tərcümə edilməsi sahəsində də ilk təşəbbüscülərdən olmuşdur. Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsəri ilə "Kəşkül" səhifələrində tanış olan erməni yazıçısı Raffi onu erməni dilinə tərcümə etməyi qət etmişdi. Həmin poemanı C.Ünsizadə N.Qulak ilə birlikdə rusçaya çevirib jurnalda vermiş, sonra isə "Kəşkül" mətbəəsində ayrıca kitab halında buraxmışdı.

Cəlal Ünsizadə qardaşı Kamal ilə birlikdə kitab nəşrinə də diqqət yetirirdi. Kamal "Kəşkül" mətbəəsinin müdiri idi. Mətbəədə bir sıra kitablar buraxılmışdı. Bu kitabları ideya və məzmununa görə iki qismə bölmək olar:

1. Mütərəqqi mahiyyət daşıyan kitablar. 2. Dini kitablar.

Ukrayna yazıçısı N.Qulakın, məşhur pedaqoq A.Çernyayevskinin, tərəqqipərvər Azərbaycan yazıçısı və publisistləri S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, M.Şahtaxtinskiyin müsbət təsiri ilə C.Ünsizadə "Kəşkül" mətbəəsində M.J.Lermontovun "Hava gəməsi", A.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun "Vətən dili", Ə.Goraninin "Qocalıqda yorğalıq" kitabları, "Kəlilə və Dimnə" hekayələri və sairə çap etmişdi.

Bu kitablarla yanaşı, mətbəədə Zaqafqaziya Şeyxulislamı Əbdüssəlam Axundzadənin "Ümtədül əhkam", "Tarixi müqəddəsi ənbəyia" kimi mürtəcə dini görüşlər təbliğ edən kitabları da buraxılırdı.

Hər halda "Ziya" mətbəəsinə nisbətən "Kəşkül" mətbəəsinin çap etdiyi kitablarda, təqvimlərdə mütərəqqi görüşlər daha çox idi. Bu mətbəə davamı boyunca həmçinin çoxlu mürəttib yetişdirmişdi. Azərbaycanda mətbəələrin inkişafı tarixində "Kəşkül" mətbəəsi müəyyən rol oynamışdı.

"Kəşkül" jurnalı və qəzeti 1883-cü ildən nəşrə başlayaraq 1891-ci ilədək davam etmişdir. Bu müddətdə cəmi 123 nömrəsi buraxılmışdır. Göründüyü kimi o heç də müntəzəm çıxmamışdır. "Kəşkül"ün abunəçilərinin azalmasının, qəzetin tənəzzül etməsinin səbəblərindən biri elə bu idi.

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA RUS DİLİNDƏ ÇIXAN MƏTBUAT ORQANLARI. AZƏRBAYCAN JURNALİSTLƏRİNİN BU MƏTBUAT ORQANLARINDA İŞTİRAKI

XIX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda kapitalizm əlaqələrinin inkişafı mətbuatda öz təsirini göstərmişdi. Rusiyanın mədəni mərkəzləri ilə əlaqə yarandığı rus mətbuatı ilə milli mətbuatlar arasında yaxınlaşma daha artıq nəzərə çarpırdı. 1870-ci ildən 1889-cu ilədək Qafqazda 56 mətbuat

orqanı fəaliyyət göstərmişdir. Bunun 20-si rus dilində, 15-i gürcü dilində, 15-i erməni dilində, 3-Azərbaycan dilində idi. Əgər ayrı-ayrı elmi cəmiyyətlərin, idarə və təşkilatların rəsmi nəşrlərini də nəzərə alsaq, həmin rəqəm 69-a çatır (73). Həmin mətbuat orqanlarının bir çoxunun ömrü lap az olmuşdur. Cəmi 23 mətbuat orqanı 5 ildən yuxarı yaşaya bilməmişdir. Bunlardan rus nəşrləri aşağıdakılardır: "Qafqaz", "Tifliski vestnik", "Tifliskiye obyavleniya", ("Tifliski listok"), "Kaspi", "Yuridiçeskoe obozrenie", "Bakinskiye izvestiya", ("Bakinski torqovo-promişlenni listok") və "Severni Kavkaz".

Bakıda rus dilində çıxan qəzetlər ideya - siyasi nöqteyi-nəzərindən Qafqazın digər şəhərlərində çıxan rus qəzetləri ilə bir cərgədə gedirdi. ***Azərbaycanda çıxan ilk rus qəzeti "Bakinski listok" hesab edilir. Qəzetin redaktoru Bakı real gimnaziyasının müəllimi Xristian Sink idi. Qəzetin ilk nömrəsi 1871-ci ilin martın 19-da (6-da) çıxmış, iyun ayında bağlanmışdır. 1872-ci ilin yanvarında qəzetin nəşri yenidən bərpa olunmuşdur. Həmin il iyunun 3-dək davam etmişdir (74).***

X.Sink qəzetdə Azərbaycan şöbəsi də açmaq istəyirdi. Bu təşəbbüs baş tutmadı. Qəzetin birinci nömrəsində Azərbaycan şöbəsi açılması barədə maraqlı məlumatlar vardır. Məsələn baş məqalədə deyilir: "Sevinirik ki, bizim tatar dilində (Azərbaycan dilində) - ilk qəzet yaratmaq söylərimiz səmərəsiz qalmadı, bizim elanımız kütlə tərəfindən rəğbətlə qarşılandı: abunəçilərin miqdarı gözlədiyimizdən çox oldu; abunə hətta ucqar tatar kəndlərində yayılmışdır və biz tamamilə ümidvarıq ki, öz fəaliyyətimizi kiçik qardaşımızın rifahına həsr edəcəyik (75).

Yenə də qəzetin həmin nömrəsində "Redaksiyadan" adlı məlumatda qeyd edilir ki, "... qəzetimizin tatar şöbəsinə gəldikdə, haqqında danışdığımız mətbəə xahiş etmişdir ki, onun buraxılması gələcək aprele qədər təxirə salınsın..." Redaksiya daha sonra abunəçilərdən üzr istəyib mətbəə çətinliyini nəzərə almağı rica edir.

"Bakinski listok" qəzetinin 1872-ci il 26 fevral tarixli nömrəsində Həsənbəy Məlikovun "Cəmiyyəti xeyriyyə" təşkilinə başlanması haqqında məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu məqalə H.Zərdabinin bizə məlum olan ilk məqaləsi kimi tarixi və elmi əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə əsasən xeyriyyə cəmiyyətindən, onun əhəmiyyəti və təşkilat məsələlərindən bəhs edilir, cəmiyyətin əsasnaməsi qısa şərhlərlə olunur.(76).

Xristian Sinklə H.Zərdabi arasında dostluq əlaqələri var idi. Real gimnaziyada birlikdə işlədikləri vaxt gənclərin mütərəqqi ideyalar ruhunda tərbiyələnməsində onların dostluğu əhəmiyyətli rol oynamışdır. X.Sink azərbaycanlıların maariflənməsinə kömək etməyi də özünün vicdani borcu sayırdı. Bu məqsədlə o, "Bakinski listok" qəzetində Azərbaycan şöbəsi açmaq istəyirdi. Lakin o, bu məqsədə nail ola bilməmişdir.

Xristian Sink sonralar Moskvada yaşadığı illərdə də H.Zərdabi ilə əlaqə saxlayır, onunla məktublaşır. 1880-cı ildə H.Zərdabi Bakıdan öz doğma vətəni Zərdaba köçən vaxt Xristian Sink Moskvadan ona yazmışdı:

"Siz mənim nəzərimdə həmişə ləyaqətli qəhrəman kimi qalırsınız. Az-çox biz bir iş gördük, hələ ki, silahı yerə qoymamışıq. Burada dayanmalıyıq? Mən sizin portretinizi gördüm: saçlarınız ağarmışdır, əhli - əyal sahibisiniz. Mənim də artıq ailəm var. Özümüz haqqında fikirləşməyin vaxtıdır? Yox, Əzizim Məlikov!" (77).

Xristian Sink adamlara maarif işığı bəxş etmək uğrunda mübarizəni axıradək aparmağı tövsiyə edirdi. Bu barədə ürək sözlərini öz dostu ilə bölüşürdü.

1876-cı ildə Bakıda rus dilində ikinci bir qəzet "Bakinskiye izvestiya" nəşrə başlamışdır. Bu qəzet quberniya idarəsinin rəsmi orqanı idi və general - qubernator D.S. Staroselskinin təşəbbüsü ilə buraxılmışdı. Staroselski 1875-ci ildə "Əkinçi" qəzetinin nəşrinə də kömək etmişdi. Onun "Bakinskiye izvestiya" qəzetini çıxarmaqda məqsədi Bakı quberniyası haqqında oxuculara geniş məlumat vermək idi. O, hələ qəzet çıxarmazdan xeyli əvvəl quberniya idarəsinin nəzdində mətbəə açmışdı, çapçılar dəvət etmişdi (78).

1888-ci ildən sonra qəzet "Bakinski torqovo - promişlenni listok" adı ilə çıxmışdır. Müxtəlif vaxtlarda qəzetin redaktorları O.de - Monfor, St.Gülüşəmbərov, V.Kuzmin, V.Abramoviç, V.Neruçev və başqaları olmuşdur (79).

1894-cü ilin yanvarından "Bakinskiye qubernskiye vedomosti" adlı rəsmi dövlət qəzeti də fəaliyyətə başlamışdır. Qəzet teleqram və elanları olan əlavəsi ilə çıxırdı. Bu teleqram və elanların bir hissəsi Azərbaycan dilində buraxılırdı. Qəzet 1916-cı ilə qədər çıxmışdır (80).

Adları çəkilən bu qəzetlərin hamısında rəsmi xəbərlər, qərarlar, elanlar və teleqramlar geniş yer tuturdu.

"KASPI" QƏZETİ

Bakıda rus dilində çıxan burjuva qəzetləri içərisində "Kaspi" qəzeti daha uzun ömür sürmüş, müxtəlif dövrlərdə cəmiyyətin həyatını öz baxışları nöqteyi-nəzərindən əks etdirmişdir. Qəzetin ***1881-ci ildən 1919-cu ilədək müddətdə 10 min 65 nömrəsi çıxmışdır.***

Qəzetin ilk redaktoru Viktor Vasilyeviç Kuzminin mətbuat işləri üzrə baş idarəyə 1880-cı ilin 12 oktyabrında göndərdiyi məktubda "Kaspi"nin proqramı belə təsvir olunur: "1. Yerli həyatdan və ümumdöv-

lət həyatından bəhs edən baş məqalələr. 2.Məlumatlar və eskizlər. 3. Gündəlik hadisələrin xülasəsi. 4.Original və tərcümə olunmuş elmi məqalələr. 5.Rusiyada və xarici ölkələrdə neft işi. Neftə aid yeniliklər. 6. Son poçt. 7. Nəsr əsərləri. 8.Məlumat xarakterli xəbərlər. 9.Elanlar.

Redaksiya bu proqram haqqında ilk məlumatı qəzetin 1881-ci ildə çıxan 1-ci nömrəsində "Oxuculara" sərəlvhəli baş məqalədə vermiş və habelə burada məsləkini də şərh etmişdir.

Qəzetin ilk 28 nömrəsi həftədə iki dəfə, sonra bir müddət həftədə 3 dəfə çıxırdı. 1884-cü ilin yanvarından isə gündəlik olmuşdur. 1881-ci ildən 1887-ci ilədək qəzeti V.V.Kuzmin redaktə etmişdir. Əvvəllər qəzet 400-420 nüsxə tirajla çıxırdısa, 1887-ci ildə bu rəqəm 1.000-ə qalxmışdır. Elə bu ildən etibarən qəzet müntəzəm çıxmağa başlamışdır.

1887-ci ilin yanvarında V.V.Kuzmin xəstələndiyi üçün müvəqqəti redaktorluq ehtiyatda olan podpolkovnik Evlampi İvanoviç Starsevə tapşırılır. O, may ayınadək redaktorluq edir, polis departamenti Starsev haqqında pis xasiyyətnamə verdiyi üçün onun redaktorluğunu təsdiq etmək mümkün olmur. Sonra bir müddət qəzetə yerli gimnaziyanın müəllimi V.P.Liçkus - Xomotov (1887-1888), bir müddət "Qafqaz" qəzetinin əməkdaşı Pyotr Trofimoviç Qordiyevski (1888-1889) redaktorluq edir. 1889-cu ildə qəzetin 82-ci nömrəsindən sonra onun redaktoru vəzifəsində Nikolay Aleksandroviç Sokalinskini görürük. Əvvəllər hərbi qulluqda olmuş N.Sokolinski Qafqaza 1878-ci ildə gəlmişdi. 1882-ci ildən jurnalistlik fəaliyyətinə başlamış, "Kavkazskoye obozreniye", "Novoye obozreniye" və "Kaspi" qəzetlərində işləmişdi. O, "Kaspi" qəzeti səhifələrində "Cümə müsahibələri" başlığı altında felyetonlar yazırdı (81).

N.Sokalinski "Kaspi" qəzetinə 8 il redaktorluq etmişdir (1889-1897). Onun fəaliyyəti dövründə qəzetə müvəqqəti olaraq S.K.Mixaylov (1890), M.A.Şaxtaxtinski (1891 - iyun-avqust), M.A.Uspenski (1892), K.M.Karyagin (1894-1897, müxtəlif illərdə) redaktorluq etmişlər. 1897-ci ildə qəzetin tirajı 2.400-ə qalxmışdır.

1897-ci ildə N.Sokolinskinin ölümündən sonra "Kaspi" qəzeti redaksiyasında bəzi dəyişikliklər baş verir. Qəzetin nəşirliyini Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz üzərinə götürür və redaksiyanı Nikolayevski (indiki Kommunist) küçəsindəki binaya köçürür. Redaktorluq vəzifəsi Əlimərdanbəy Topçubaşova tapşırılır. O, qəzeti 24 iyun 1898-ci ildən 1907-ci ilin oktyabrınadək redaktə edib. Ondan sonra qısa bir müddətdə qəzetin redaktorluğuna Əlibəy Hüseynzadə təyin olunub.

1907-ci ilin axırlarından 1919-cu ilədək qəzetin başında A.Veynberq dayanıb. Bu müddətdə qəzet təkcə Qafqazda deyil, Rusiyanın bir sıra şəhərlərində, xarici ölkələrdə də yayılırdı.

"Kaspi" qəzeti Bakı burjuaziyasının təşəbbüsü ilə, onun mənafeyini müdafiə etmək üçün yaradılmışdı. Kapitalistlərin, bütün istismarçı siniflərin nöqtəyi-nəzərinə mətbuat ancaq onların hakimiyyətini möhkəmləndirməyə xidmət etməlidir. "Kaspi" də belə bir arzusunun nəticəsi olaraq meydana çıxmışdı. Təsədüfi deyil ki, qəzet ilk nömrəsindən başlayaraq, süqutu dövrünədək müxtəlif dövrlərdə burjuaziyanın mənafeyini özünəməxsus formalarda, üslubda müdafiə etmişdir.

Nəşrinin birinci ilində qəzet özünə olduqca az tərəfdar tapmışdı. Qəzetin 10 illiyi münasibəti ilə verilən bir məqalədə deyilir: "Kütlə yeni mətbuat orqanını şübhə ilə, bir çoxu isə sərt qarşıladı. Bütün ziyalıların içərisində məqalələrini yeni orqanda çap etdirmək qərarına gələn, özü də çox gizli surətdə, bir-iki nəfər adam güc-bəla ilə tapıldı." (82).

Nəşrinin ilk on ilində "Kaspi" əyalət qəzeti səviyyəsindən yuxarı qalxmamışdı. Neft sənayesindən, sənayenin digər sahələrindən, Zaqafqaziya dəmir yolundan, ticarətdən, kənd təsərrüfatından, mədəniyyət və məişətdən bəhs edən yazılarda geniş ictimai məsələlər qoyulmurdu. Mövcud qayda-qanunlar tənqid edilmirdi. Məzmunca zəif ədəbi-bədii əsərlər çap olunurdu. Zəhmətkeş xalqın həyatı mənafeyi qəzet səhifələrində öz əksini tapmırdı.

Sonrakı onillikdə qəzetin mövzu dairəsinin xeyli genişləndiyinin şahidi oluruq. Qəzet öz ətrafına daimi yazan publisistlər toplayır, həyat hadisələrinə real münasibət bəsləyən bir sıra jurnalistlər qəzet səhifələrinə həqiqətləri çıxarmalı olurdular. "Teleqramlar", "Xarici xəbərlər", "Mətbuat xülasəsi" rubrikaları altında gedən yazılarda Rusiyanın və xarici ölkələrin həyatından maraqlı əhvalatların verilməsi qəzeti ictimai-siyasi həyatın içərilərinə doğru aparırdı. Qəzetə beynəlxalq fəhlə həyatı mövzusu gəlmişdi. İtaliyada fəhlə və kəndlilərin həyəcanları, İrlandiyada silahlı üsyana hazırlıq, Almaniya fəhlə tətilləri və s. haqqında olan xəbərlər qəzeti maraqlı və oxunaqlı edirdi.

Bu faktı unutmmaq olmaz ki, qəzetin müəlliflərinin əksəriyyəti çarizm siyasətini müdafiə mövqeyindən çıxış edir, yerli kapitalistlərə xoş gələn sözlər yazır, onların əqidələrinə ictimai don geydirməyə çalışırdılar. Belə mühərrirlərlə yanaşı, qəzetdə H.Zərdabi, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, M.A.Şaxtaxtinski və başqaları kimi publisistlər də çıxış edirdilər. Onların qaldırdıqları məsələlər qəzetin ümumi məsləki ilə daban-dabana zidd idi. 1905-ci il inqilabı ərsəsinə və inqilab dövründə bolşevik ideyaları özünə möhkəm yer eləmişdi. Bu ideyalar qabaqcıl ziyalıların qələmindən qəzet səhifələrinə keçirdi.

H.Zərdabi qəzetin nəşrinin ilk ilindən onun fəal əməkdaşı olmuşdur. H.Zərdabının "Bizim kənd məktəblərimiz", "Bədii sənaye məktəbxanaları", "Amerikada əqli inkişaf əl əməyini birləşdirən yeni məktəb sistemi" adlı məqalələrində elmin, təhsilin həyatla əlaqəsi məsələsi irəli sürülürdü. O göstərirdi ki,

əsil elm insanlara təcrübədə kömək etməli, onların zəhmətini yüngülləşdirməlidir. Zərdabi həyatla əlaqələndirilməyən biliyi daşığa səpilən bitki toxumuna bənzədir.

H.Zərdabinin "Kaspi"də redaktorluğu dövründə jurnalistlər heyəti demokratik görüşlü ziyalılar hesabına zənginləşmişdi. Hüseyn Minasazov, Eynəlibəy Sultanov, Rəhimbəy Məlikov və başqaları qəzetə tez-tez yazırdılar.

M.Şahtaxtinski "Kaspi" də ictimai-siyasi mövzuda publisist yazılarla çıxış etmişdir. O, bu yazılarda qadın hüquqsuzluğu, mühafizəkarlıq, elmsizlik əleyhinə çıxır, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizəyə çağırırdı. M.Şahtaxtinskinin məqalələrində məhdud, ziddiyyətli cəhətlər də var idi. Buna baxmayaraq, ümumiyyətlə götürüldükdə, M.Şahtaxtinskinin publisistikası mütərəqqi mahiyyət daşıyırdı.

Müxtəlif vaxtlarda "Kaspi" qəzetinin səhifələrində Azərbaycanın məşhur maarifçi-demokratları M.Mahmudbəyov, F.Köçərli, rus müəlliflərindən N.Kozerenko, E.Bondarenko və başqaları iştirak etmişlər. 1902-ci ildə C.Məmmədquluzadə Dəlmə bağları haqqındakı ilk məqaləsini "Kaspi" qəzetinə göndərmişdir (83).

Məşhur müəllim və ictimai xadim M.Sidqi qəzetlə sıx əlaqə saxlayırdı.

Lənkəran ibtidai məktəbinin müəllimi Teymurbəy Bayraməlibəyov şifahi xalq ədəbiyyatını toplayıb qəzetdə dərc etdirirdi. Mahmudbəy Mahmudbəyov xalq dastanlarını təhlil edib rus oxucularına çatdırırdı.

"ŞƏRQİ - RUS" QƏZETİ

"Kəşkül" qəzeti bağlandıqdan sonra Tiflisdə Azərbaycan dilində mətbuat orqanı yaratmaq üçün bir neçə dəfə təşəbbüs olmuşdur. Məsələn, Məmmədəğa Şahtaxtinski 1896-cı ildə Azərbaycan dilində "Tiflis" adlı, Kamal Ünsizadə isə 1900-cü ildə "Daniş" adlı qəzet çıxarmaq istəmişlər. Lakin onların təşəbbüsü fayda verməmişdir.

1902-ci ildə M.Şahtaxtinski xaricdən Rusiyaya qayıtdıqdan sonra qəzet çıxarmaq eşqi onda daha da güclənir. O, öz doğma Şahtaxtı kəndindəki ata mülkünü sataraq Tiflisə köçüb mətbəə təşkil edir. Yeni qəzet çıxarmaq haqqında hökumətə ərizə verir. Eyni zamanda əməkdaşlar barəsində fikirləşir. 1903-cü ilin əvvəllərində M.Şahtaxtinskinin təşəbbüsü müsbət nəticələnir.

M.Şahtaxtinskinin "Şərqi - rus" adlandırdığı qəzetin birinci nömrəsi 1903-cü il martın 30-da çıxmışdır. Əvvəllər o, həftədə üç dəfə buraxılırdı. 1904-cü il iyunun 8-dən etibarən gündəlik qəzetə çevrilmişdir.

"Şərqi - rus" qəzeti Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafı tarixində mühüm yerlərdən birini tutur. O, XX əsrin ilk Azərbaycan qəzetidir, həm də ilk gündəlik Azərbaycan qəzetidir. Bu qəzetin səhifələrində müxtəlif xalqların nümayəndələri iştirak etmişlər. Onu "Əqsayi şərqdən Çin hüduqlarınadək yayılan, din ayrı, dil ayrı ziyalıların qabaqcıl fikirlərinin "vıstavkası" (84) adlandırdılar.

Görkəmli şərqsünas Lüsyen Büva Parisdə çıxan "Jurnal Aziyatik" məcmuəsində dərc etdirdiyi "Azərbaycan türklərində bir siyasi-ictimai qəzet" sərəlvhəli məqaləsində "Şərqi - rus" yüksək qiymətləndirilmişdir. Lüsyen Büva yazırdı: "Qafqazın türk müsəlmanlarını maarifləndirmək və savadlandırmaq məqsədi ilə "Şərqi - rus" qəzeti bütün əməkdaşları istək, arzu və fikirlərini açıq söyləməyə, onları müdafiə etməyə çağırır".

Qəzetin redaktoru M.Şahtaxtinski 1846-cı ildə Naxçıvanın Şahtaxtı kəndində anadan olmuşdur. C.Məmmədquluzadə öz xatirələrində həmin kənd haqqında yazır: "Bu qəsəbə çox sahib-mənsəb və ziyalıların vətəni olubdur (85).

M.Şahtaxtinski uşaqlığını bu kənddə keçirmiş, ilk təhsilini Naxçıvanda almışdır. 1860-cı ildə o, əvvəlcə Tiflisə, sonra isə Peterburqa getmişdir.

Peterburq mühiti M.Şahtaxtinskiyə güclü təsir etmişdir. Burada o alman dilini öyrənmiş və təhsilini davam etdirmək üçün sənədlərini Almaniyanın Leypsiq Universitetinə vermişdir. İmtahanlardan müvəffəq qiymətlər alaraq fəlsəfə fakültəsinə daxil olan M.Şahtaxtinski, eyni zamanda jurnalistlik fəaliyyətinə başlamışdır.

Leypsiq Universitetini bitirdikdən sonra M.Şahtaxtinski Parisə köçmüş, orada fransız dilini öyrənmiş, bir sıra elmi-publisist əsərlər yazmışdır. Sonralar isə "Moskovskiye vedomosti" qəzetində işə qəbul olunmuşdur. 80-ci illərdə o, "Novoye vremya" və "Sankt-Peterburqskiye vedomosti" qəzetlərinin Yaxın Şərq üzrə müxbiri vəzifəsində çalışmışdır. Dəfələrlə o, ərəb ölkələrinə, İrana və Türkiyəyə səfərlər etmişdir. 90-cı illərdə M.Şahtaxtinski həmin qəzetlərin Türkiyə müxbiri kimi İstanbulda yaşamışdır. O, rus mətbuatı ilə yanaşı fransız, ərəb və fars qəzetlərində "Mehmet bəy" imzası ilə məqalələr dərc etdirmişdir. 1898-ci ildə M.Şahtaxtinski yenidən Parisə getmişdir. Orada tarix, linqvistika, şərqsünaslıq və publisistika ilə məşğul olmuş, həmçinin Parisin məşhur Sorbonna universitetində, Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətində və Fransa akademiyasının "Asiya cəmiyyəti" şöbəsində çalışmışdır.

"Şərqi - rus" qəzetində redaktorluğu dövrü M.Şahtaxtinskiyin həyatının və yaradıcılığının çox mühüm və maraqlı çağlarıdır. O, qəzetdə "Qəzetnəvis" imzası ilə öz dövrünün ən aktual məsələlərindən bəhs edən məqalələr yazmış, böyük ideallar uğrunda çarpışmışdır.

"Şərqi - rus" nömrələrinin birində öz məsləkini belə bəyan etmişdi: "... bizim borcumuz həqiqi nəvislikdir: yaxşılığı dediyimiz kimi yamanlığı da gizlətməyəcəyik. Biz meydana onun üçün çıxdıq ki, xalqa doğru söz deyək və nəinki ona-buna vicdanfuruşanə mədhiyyələr oxuyaq. Biz İbn - Xəldunuq, Qaani deyilik" (86).

Həqiqətən də qəzetin mühərrirləri ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın mühüm cəhətlərini işıqlandırır, yoxsul kütlənin mənafeyini müdafiə edirdilər. Qəzet xalqın ağır vəziyyətini görərək yazırdı: "Tüstü və baş pulu deyilən xərcdən azad olmağın əvəzində rəiyyətlərin boynuna mülkədarlarla bərabər padşahlıq torpaq vergisi (zemstvo) təhmili gəlmişdir... Bu növ xərclər rəiyyətlərin çoxuna ifrat artıq düşübdür və onlara nəhayətdə ağır yük olubdur (87).

Qəzetdə əlifbanın yeniləşdirilməsi, hicab (örtük) məsələsi, maarifin yayılması, məktəblərdə tədrisin yaxşılaşdırılması və s. məsələlər qaldırılmış və həmin məsələlər barəsində çoxlu yazı dərc olunmuşdur. "Şərqi - rus"un səhifələrində mədəniyyət, ədəbiyyat, dil məsələlərinə xüsusi yer verilirdi. L.Tolstoydan Azərbaycan dilinə ilk tərcümələr bu qəzetin səhifələrində çıxmışdı.

Lakin qəzet getdikcə müəyyən məsələləri dolaşmaq, dumanlı şəkildə oxucuya çatdırmaq yoluna qəddəm qoydu. Məsələn, milli bərabərlik və azadlıq, dil birliyi, söz və fikir azadlığı kimi məsələlər barəsində mücərrəd yazılar verdi. Ərəb əlifbasını islah etməkdə M.F.Axundovun işini davam etdirməyə çalışması M.Şahtaxtinskiyin müsbət təşəbbüsü olsa da özünün təklif etdiyi layihənin ciddi nöqsanları onu bu sahədə müvəffəqiyyətsizliyə uğratdı. "Tərcüman" qəzetinin redaktoru İ.Qasprinskiyin əlifba məsələsi üstündə M.Şahtaxtinskiyin kəskin tənqid etməsi də "Şərqi rus"u xeyli nüfuzdan saldı. Bəzi hallarda qəzet liberal mövqə tuturdu. Bunu hər şeydən əvvəl dövrlə əlaqələndirmək lazımdır. "Şərqi - rus" həm inqilabi mübarizənin qızıxdığı, həm də mürtəcə hakim təbəqələrin təzyiqinin artdığı bir zamanda buraxılırdı. Çarizm bir tərəfdən pantürkizmi və panislamizmi pisləyir, digər tərəfdən onlarla ittifaq bağlayırdı. O dövrdə hər bir ictimai cərəyan mətbuat orqanını öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. "Şərqi - rus" da gah mütərəqqi-demokratik, gah mürtəcə istiqamətə yuvarlanırdı.

Qəzetin məsləki haqqında C.Məmmədquluzadə "Xatiratım" əsərində yazmışdır: "O əsrdə və o şərait içində heç bir kəsin cürəti ola bilməzdi ki, qələmi ilə azad olsun və əsrin hökumətinin istibdadı ilə mübarizə aparsın: yaxud ehtiyatla da olmuş olsa hökumət ilə oppozisiyada ola bilsin. Və təbiidir ki, bir belə azaditələb cəridəyə heç bir vəchlə icazə almaq mümkün olmazdı. Onunçün xah Məhəmməd ağanın, xah onun biztək köməkçilərinin məsləki və ideyası məhz müsəlman camaatını maarif və mədəniyyətə təklif və tərgib etməkdən başqa bir şey ola bilməzdi. Hətta dini mövhumat barəsində söz danışmaq belə mümkün deyil idi. Hətta yadımdadır ki, müsəlman arvadlarına savadın və təhsilin lüzumu barəsində Məhəmməd ağa tərəfindən qəzetdə yazılmış bir məqalədə "qadın azadlığı" kimi iki kəlmənin üstə müsəlman içində böyük danışiq törədi. O ki qaldı siyasi məsələlər, bu barədə dilim lal olsun: haman əsrin sensorunun tələbatı o qəddər səxt idi ki, siyasət nədir ki, siyasətin qorxusundan "s" hərfini yazmağa cürət etməzdik" (88).

Aydındır ki, belə bir şəraitdə qəzet ardıcıl demokratik mövqə tuta bilməzdi. Tənqiddə liberallıq "Şərqi - rus"a bəzən çox baha başa gəlirdi. Məsələn, qəzetin birinci nömrəsində qəzetin əməkdaşları böyük cəsarətlə millət atası hesab olunan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Tiflisdə müsəlman məktəbini hamiliyə götürüb lakin heç bir kömək göstərməməsini tənqid etmişdilər. Bunun üstündə Bakıdakı jurnalistlər, o cümlədən Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdanbəy Topçubaşov qəzetin üzərinə hücumlar edirdilər. İlk vaxtlarda qəzet onlara qarşı kəskin, prinsipial cavablar verir, onları "Hacı Zeynalabdinin qələm qoçuları" adlandırır. Məqalələrin birində qəzet yazırdı: "Mərdan bəy və Əhməd bəy kimilərdə prinsip, məslək nə gəzir? Bunlar... ac qurdlardır ki, neft sayəsində dövlətlənən Bakıya yığılıb, Əlinin borkünü Vəlinin başına qoyub, ciblərini doldururlar. Məzəsi budur ki, boylə çapovulçuların hələ iddiası odur ki, mən bunları pişvayi-islam tanıyıb, bunların rəzalətini millət nəzərində fəzilət göstərəm" (89).

Sonralar nədənsə qəzetin redaktoru həmin jurnalistlərlə hətta ittifaq bağlamalı oldu. Bu ittifaq isə qəzeti məhvə doğru apardı. C.Məmmədquluzadə "Şərqi - rus" qəzetinin süqutunu öz xatirələrində belə şərh edir: "Dünyada hikmətə inanan adam olsa idim, mən deyə bilərdim ki, "Şərqi-rus" qəzetinin yox olmağında bir "hikmət" var. Məlum şeydir, cəridənin dalı kəsilməyinə ya onun maliyyəsinin zəifliyi, ya da hökumətin qərarı, yaxud nadir vaxtlarda cəridənin sahibinin özünün fəvriyyəti ola bilər. "Şərqi-rus"un bağlanmasında bu üç maneələrin heç biri üz vermədi. Qəzetin həmişəlik yatmağı bu qərar ilə əmələ gəldi.

Necə ki, ərz olundu, Qafqazda müsəlmanlar içində türkcə qəzet tək bir "Şərqi-rus" idi. Bu da məlumdur ki, Tiflisdə bina olunmuşdu və orada da çıxmaqda idi. Bakı şəhəri, o milyonlu və mədəni Bakı şəhəri öz qəhrəman yazıçıları ilə, öz Əhməd bəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə, Haşım bəy Vəzirov, Məmmədəmin Rəsulzadə, doktor Qarabəy Qarabəyov, şair Müznib, Hacı İbrahim Qasimov, Cəfər Bünyadzadə və qeyri bunlar kimi əhli-qələmləri ilə uzaqdan Tiflisə baxıb onun gündəlik "Şərqi - rus" qəzetinə həsəd aparırdılar. Bəs necə olsun? Belə məlum olur ki, o vaxtlar türk qəzetinə izn hasil etmək bəhərhal çox çətin bir məsələ imiş. İndi belə güman etmək olar ki, o vaxt Bakının birinci jurnalistlərindən Əhməd bəy Ağayev

yev və Əlibəy Hüseynzadəyə ya qəzet icazəsi Peterburqdan verilmədi, yaxud bunlar Peterburqun siyasətini nəzərə alıb oradan bu icazəni istəmədilər, onunçün də bunlar belə məşqə düşdülər: mərkəzdən ki, təzə bir türk cəridəsinə izn almaq ümidi yoxdur, səlah buradadır ki, hal-hazırda "Şərqi-rus" qəzetinə bir növ əl uzatmaq və şəriklikmi sifətilə, ya qeyri bir vəchlə oraya daxil olmaq və qəzeti də Bakıya köçürmək. Axi-rül əmr Məhəmməd ağa Bakıdan Əhməd bəy Ağayevin "Şərqi-rus" qəzetinə yoldaşlıq sifətilə daxil olmağını qəbul etdi. Və niyə qəbul etdi və nə mülahizə ilə qəbul etdi, bunu mən o vədə bilmədim. Ancaq Əhməd bəyin qəzetə daxil olmağına Qafqaz hökuməti izn verə bilmədi: onunçün də bu izni hasil etmək qəsdini ilə Məhəmməd ağa Peterburqa getməyə məcbur oldu və oradan icazəni da aldı. Və sənə 1905-ci ilin yanvar ayında qəzetin təzə il abunəsi hər yandan şirin gəldiyi bir vaxtda Məhəmməd ağa qəzeti yatırdı və başladı Bakıya köçməyə hazırlaşmağa. Yanvardan fevraladək ancaq idarənin əşyasının qutulara dolmağı çəkdi və qutulara da dolub hazır olandan sonra haman yerdə qaldı ki, qaldı".

Sonralar Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıda Azərbaycan dilində "Həyat" adlı qəzetin nəşrinə icazə aldı, Əhməd bəy Ağayevlə Əlibəy Hüseynzadə redaktor vəzifəsinə sahib oldular. M.Şahtaxtinski isə çıxılmaz vəziyyətdə qaldı. Qəzetin axırncı nömrəsi 1905-ci il yanvarın 15-də buraxılmışdır.

"Şərqi-rus" qəzetinin Azərbaycan mətbuatı tarixində ən böyük xidmətlərindən biri odur ki, Cəlil Məmmədquluzadə kimi görkəmli bir jurnalisti üzə çıxarmış, özündən sonrakı mətbuatda demokratik cəbhəni ardıcıl olaraq möhkəmləndirə bilən mahir bir redaktor yetirmişdi.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Şərqi-rus"da əməkdaşlığının maraqlı tarixçəsi vardır. 1903-cü ildə xəstə arvadını Tiflisə apararaq Cəlil Məmmədquluzadə təsadüfən Şahtaxtinski ilə görüşmüş və onu "Poçt qutusu" hekayəsi ilə tanış etmişdir. Şahtaxtinski həmin hekayəni qəzetdə çap etməklə C.Məmmədquluzadəyə də Tiflisdə qalıb "Şərqi-rus" qəzetində iştirakını təklif etmişdir. O vaxtdan etibarən Mirzə Cəlil Tiflisdə yaşamış və jurnalistlik fəaliyyətini "Şərqi-rus"da davam etdirmişdir. O, qəzetdə "Poçt qutusu"ndan başqa "Kişmiş oyunu" adlı hekayə, L.N.Tolstoydan etdiyi "Zəhmət, ölüm və naxoşluq" adlı tərcümə əsəri, "Arvad" adlı ruscadan tərcümə hekayəsini dərc etdirmiş, Naxçıvan müəllimlərindən Sidqinin vəfatına aid nekroloq yazmış, habelə çoxlu tərcümələr etmişdir. Mirzə Cəlilin rus və başqa xalqların ədəbiyyatı ilə əlaqəsi məhz "Şərqi-rus" qəzetində möhkəmlənmişdir. Qəzetin işində C.Məmmədquluzadədən başqa Ömər Faiq Nemanzadə və Səməd ağa Qayıbov da yaxından iştirak edirdilər. Burada M.Ə.Sabirin, A.Səhhətin, M.S.Ordubadinin əsərləri çap olunmuşdur.

Belə bir sual ortaya çıxır: "Şərqi-rus" a qədər Mirzə Cəlil mətbuatla əlaqə saxlamışdırmı? Onun yazıçılıq istedadı nə vaxtdan parlağa başlamışdır? Bu sualları aydın dərk etmək üçün Mirzə Cəlilin "Şərqi-rus"dan qabaqkı həyatına qısa nəzər salaq.

Cəlil Məmmədquluzadə 1866-cı il fevralın 22-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini molla məktəbində almışdır. Sonra atası Məşədi Məmmədqulu onu Naxçıvan şəhər məktəbinə qoymuşdur. Burada o, üç il oxumuşdur. 1882-ci ildə bir neçə məktəb yoldaşı ilə birlikdə Qori seminariyasına oxumağa getmişdir.

Qori müəllimlər seminariyası 1876-cı ilin sentyabrında təşkil olunmuşdu. Qapalı tədris müəssisəsi idi. Özünün pansionu var idi. Əsasən kənd məktəbləri üçün müəllimlər hazırlayırdı. Bu seminariya o zaman çar Rusiyasının qüvvətli kadrlar yetişdirən çox güclü tədris müəssisəsi olmuşdur. Ayrı-ayrı vaxtlarda burada təhsil almış Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Firidun bəy Köçərli, Süleyman Sani Axundov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Müslüm Maqomayev, Fərhad Ağayev və başqaları sonralar Azərbaycan mədəniyyətinin ən görkəmli xadimləri kimi şöhrət tapmışlar.

Seminariyanın müsəlman şöbəsinin müdiri görkəmli pedaqoq Aleksey Osipoviç Çernyayevski idi. A.O.Çernyayevski Azərbaycan dilini mükəmməl bilirdi və Azərbaycan dilində ilk dərsliyin müəllifi olmuşdur. 1893-cü ildə 25 illik fəaliyyətindən sonra pensiyaya çıxan Çernyayevski hətta Tiflisdə Azərbaycan dilində qəzet çıxarmağa da səy göstərmişdir. Bu barədə o, müxtəlif şəhərlərdə Azərbaycan ziyalılarına məktub göndərmişdir (90). Lakin təşəbbüsü baş tutmamışdır.

Qori seminariyası Mirzə Cəlil üçün əsil həyat məktəbi olmuşdur. 1887-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra İrəvan qəzasının Uluxanlı kəndində müəllim işləmişdir.

Onun müəllimlik fəaliyyəti 10 ilə qədər davam etmişdir. Bu illərdə o, özünə çoxlu dost və həmməslək tapmışdır. Bunlardan biri Eynəli Sultanovdur. Mirzə Cəlil Eynəli Sultanovun simasında həyatı yaxşı dərk edən, elmi, bilikli, qədərbilən dost, eyni zamanda rus, Qərbi Avropa ədəbiyyatına yaxından bələd olan həmsöhbət görürdü. Onlar bəzən saatlarla oturub dünya klassiklərinin həyatı, yaradıcılığı haqqında, cəmiyyət, məişət məsələlərinə görkəmli adamların münasibəti barəsində danışmışlar. C.Məmmədquluzadə onun haqqında belə yazır: "O qədər məni özünə qulaq asdırdın ki, axırda doğrudan da məni maarif aləminə daxil elədin. Yəqin bilirəm ki, sən olmasaydın, mən də qeyri-sadəcə kənd müəllimlərinin içində yaddan çıxmışdım".

Eynəli Sultanov 1884-cü ildə "Tatar qızı" pyesini yazmış, 1887-ci ildən "Kavkaz", "Novoye obozreniye", "Kaspi", "Zakafkazye" qəzetlərində çıxış etmiş, hətta 1892-ci ildə dostu Əsəd ağa Kəngərli ilə birlikdə mətbəə yaratmaq istəmişdir. Onun məqalələrində maarifə, mədəniyyətə çağırış, qadın azadlığı, millətlər dostluğu, vətənpərvərlik, humanizm başlıca yer tutur. Eynəli Sultanov publisistlərin vəzifəsini belə

şərh edir: "Publisistin məqsədi maddi qazanc əldə etməkdən ibarət deyildir. Çünki belə olduqda bu fəaliyyətin özü naşükürlük olar... Publisistin vəzifəsi müqəddəsdir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək isə ikiqat artıq zəruridir... Publisist öz xalqının mənəvi həyatını kifayət qədər öyrənməli, zamanın tələbatından xəbərdar olmalıdır". (91).

Eynəli Sultanovun özü bu cür publisistlərdən idi. Onun "Şərqi-rus" qəzetində, "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap etdirdiyi məqalələr və başqa əsərləri buna sübutdur. Eynəli bəy 50-yə yaxın hekayənin, 3 pyesin müəllifidir. 1935-ci ildə vəfat etmişdir.

Mirzə Cəlilin müəllimlik dövrünün məsləkdaşlarından biri Qurbanəli Şərifzadədir. Q.Şərifzadə bütün şüurlu həyatını xalqın maariflənməsinə sərf edən vətənpərvər idi. F.Köçərli onun haqqında yazmışdı: "Millətimizin ruhu, həyatı, səadəti və mənəvi varlığı Qurbanəli Şərifzadənin şərif vücudunda müşahidə olunmaqda idi. Onun ölümü millət üçün bir yasdır".

Bir tərəfdən qabaqcıl ziyalılarla möhkəm dostluq, sıx əlaqə, digər tərəfdən həyatdakı zülmü, yoxsulluğu, geriliyi daha dərindən duymağa başlaması Mirzə Cəlili yazmağa vadar edirdi.

1898-1903-cü ilin əvvəlini Mirzə Cəlil İrəvanda keçirmişdir. Hüquq elmini öyrənmiş, vəkillik etmişdir. Bu dövr Mirzə Cəlilin zəhmətkeşlərin həyatını daha dərindən öyrənmək, onların hüquqlarını müdafiə üçün mübarizəyə başlamaq illəridir. Bunu biz ədibin ilk qələm təcrübəsi olan məqalələrindən də görürük. O, "Kaspi" qəzetinin 1902-ci ildə çıxan 53-cü nömrəsində "İrəvan müxbirimizdən" sərəlvhəli məktubu ilə İrəvan yaxınlığında Dəlmə adlanan yerdə bağ salan müsəlmanların incidilməsinə açıq etiraz edir və şəhər idarəsini möhkəm tənqid atəşinə tuturdu.

Mirzə Cəlil həmin il martın 28-də yenə də "Kaspi" qəzetində çap etdirdiyi bir məqaləsində İrəvana su kəməri çəkilməsi məsələsini qoyur, başqa bir sıra həll olunmayan, uzadılan məsələlərdən danışır. Mirzə Cəlil дума iclasının gedişini belə təsvir edir: "Bu cür məsələləri həll etmə üsulu olduqca maraqlıdır. Sədr məlumat verir: "Məşədi Abbas ərizə vermişdir ki, ...sədr sözünü qurtarmamış дума üzvlərinin səsi eşidilir: "olmaz", yaxud da belə olur: sədr məlumat verir: İrəvan şəhərinin sakini Kərbəlayı Qədir Əli oğlu uprava idarəsinə ərizəsində xahiş edir ki... qlasınlar içərisindən "olmaz", "olmaz" sözləri eşidilir. Bu surətlə дума məzmunu ilə tanış olmadığı ərizələr haqqında qərar çıxarır".

Yazıçının müşahidə etdiyi zəngin həyat faktları nəhayət "Poçt qutusu" kimi məşhur hekayənin yazılmasına səbəb olmuş, bu hekayə isə onu Tiflisin mədəni həyatına, "Şərqi-rus" qəzetində əməkdaşlığa gətirib çıxarmışdır.

"Şərqi-rus" qəzeti bağlandıqdan sonra C.Məmmədquluzadə özü müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə düşür. Bunun üçün çox əlləşir. "Şərqi-rus" qəzeti mətbəəsinin işsiz qaldığını görüb ondan istifadə etmək istəyir. Lakin mətbəəni almaq üçün külli miqdarda pul lazım idi. 1905-ci ilin ortalarında Mirzə Cəlil Ömər Faiq ilə birləşib o zaman Tiflisdə yaşayan naxçıvanlı Məşədi Ələsgər Bağırovun maddi köməyi ilə mətbəəni satın alır. Onlar mətbəəyə "Qeyrət" adı verirlər. "Qeyrət" mətbəəsinin işə düşməsi ilə C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığının ikinci dövrü başlanır. Hələ "Molla Nəsrəddin" in nəşrinə qədər C.Məmmədquluzadə mətbəədə onlarca kitab, intibahnamə və vərəqə buraxmışdır.

"Qeyrət" mətbəəsində söz, yığıncaq, mətbuat və seçki azadlıqlarını tələb edən vərəqələr də buraxılırdı. C.Məmmədquluzadə hökumət dairələrindən icazə alaraq mətbəə yanında kiçik bir pansion təşkil etmişdi. Bu məktəbdə oxuyan uşaqlar orta və ali məktəblərə daxil olmaq üçün hazırlanırdı. Mətbəədə dərc olunan kitabçaları, vərəqələri yaymaq işində həmin uşaqlar böyük rol oynayırdılar.

C.Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə qədər Tiflisdə çıxan qəzetlərdə iştirak etmişdir. 1905-ci ilin dekabrında Tiflisdə "Kavkazski raboçi listok" adlı bir qəzet buraxılırdı. Bu qəzetin 17 nömrəsi çıxmışdır. Cəmi 23 gün davam etmişdir. Qəzetin birinci nömrəsində Marks və Engelsin şəkli verilmişdir. İkinci nömrədə rəsmi olaraq bildirilir ki, qəzet RSDFP Qafqaz İttifaqının orqanıdır.

Qəzetin üçüncü nömrəsində C.Məmmədquluzadənin "Binəsiblər" adlı məqaləsi çıxmışdır. Məqalə bir qarın çörək üçün yurdundan-yuvasından didərgin olub Rusiya torpaqlarına gəlmiş İran fəhlələrinə həsr olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Binəsiblər" məqaləsində müəllif irəli sürmək istədiyi fikrin bir hissəsini demişdir. "Xeyir-dua" adlı ikinci məqalədə müəllif Zaqaqaziyaya gəlmiş iranlıların öz vətənlərinə qayıtmalarını təsvir edir. Publisist bir dillə C.Məmmədquluzadə onlara yaxşı yol arzulayır, eyni zamanda bir neçə məsələni yaddan çıxarmamağı söyləyir: 1. Burada siz küçə qırğınları dövrünə düşdünüz. Bundan ürəyinizə kin-küdurət salmayın, Vətəninizdə dinayrı qardaşlarınıza rast gələndə onlara düşmənçilik etməyin. Bilin ki, bu hadisə pis adamların təsiri altında olmuşdur. 2. Vətənə qayıtdıqdan sonra xalqa başa salın ki, Rusiyada fəhlələr azadlıq uğrunda mübarizə aparırlar. Onlar da bu mübarizəyə qoşulsunlar.

Məqalənin sonunda müəllif yazır: "Əgər onlar (yəni İran camaatı) öz insani hüququnu müdafiə etmək və azad nəfəs almaq istəsələr, o zaman onların Rusiyadakı yoldaşları, yadigar olaraq onlara öz bayrağını və bu bayraqda yazılmış müqəddəs şüarını verərlər. Qoy məzlum, bədbəxt İran zəhmətkeş xalqı bu şüarı oxusun: "Bütün ölkələrin proletarları, birləşiniz!". Qoy oxusunlar və birləşsinlər".

C.Məmmədquluzadə "Kavkazski raboçi listok" qəzetindən başqa "Tiflisski listok" adlı liberal rus qəzetində, "Vozrojdeniye" adlı demokratik ruhlu qəzetdə də iştirak etmişdir. "Tiflisski listok" qəzetində

onun "Yeni ibtidai məktəblərdə tatar dili", "Xeyirxah təşəbbüs" adlı məqalələri çıxmışdır. Birinci məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisinə olan laqeyd münasibət, ikinci məqalədə isə o zamankı məhkəmə işləri tənqid olunur.

"Vozrojeniye" qəzetində (1905-ci il) C.Məmmədquluzadənin iki məqaləsi çıxmışdır. "Aspisova xanım, bəs müsəlman qızları üçün məktəb hanı?" və "Həblülmətin" qəzeti Haaqa konfransının yekunları haqqında".

C.Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə qədər təkcə mətbuat orqanlarında çıxış etməklə kifayətlənmirdi. O, bədii əsərlər də yazır, cəmiyyəti - xeyriyələrdə iştirak edir, xalqın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda qızğın mübarizə aparırdı.

1905-ci il İNQILABI DÖVRÜNDƏ VƏ SONRA AZƏRBAYCAN MƏTBUATININ İNKİŞAFI

XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində Bakı Rusiyanın iri sənaye və inqilabi hərəkət mərkəzlərindən birinə çevrilirdi. 1903-cü il iyul nümayişi, 1904-cü il dekabr tətili bütün Rusiyaya səs salmışdı.

Rusiyanın başqa ucqarlarına nisbətən Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda inqilabi şüur daha erkən oyanmışdır. Buna səbəb Bakı neft sənayesinin Rusiya kapitalizmi sayəsində sürətlə böyüməsi olmuşdur. Azərbaycanda fəhlə hərəkətinin ilk addımları XIX əsrin 70-80-ci illərinə təsadüf edir.

1900-cü ilin yanvarında Lado Ketsxovelinin Bakıya gəlməsi ilə siyasi təşviqat fəaliyyəti yeni mərhələyə qədəm qoydu. "Lado neft şəhərində inqilabi işi canlandırdı, dərnəklərə həyat verdi. Bakıda təbliğat və təşviqat xarakterli gizli sosial-demokrat ədəbiyyatı görünməyə başladı. Çox tez-tez vərəqə və intibahnamələr yayılırdı" (92). Gizli ədəbiyyatın içərisində "İskra" qəzeti mühüm yer tuturdu. İlk nömrəsindən başlayaraq bu qəzet neft şəhəri fəhlələrinin dərin rəğbətini qazanmışdı. 1901-ci ilin baharında Bakıda RSDFP-nin leninçi-iskraçı məsləkli Bakı Komitəsi təşkil olundu. Bu komitə marksist ədəbiyyatını geniş yaymaq üçün ən qorxulu tədbirləri belə həyata keçirməkdən çəkinmirdi. V.İ.Leninin, "İskra" redaksiyasının, RSDFP Tiflis Komitəsinin yaxından köməyi ilə, 1901-ci ilin yayında Bakıda "Nina" adı ilə məşhur olan gizli mətbəə yaradıldı.

1901-ci ilin sentyabrından "Nina" mətbəəsində leninçi "İskra" ideyalarını həyata keçirən "Brdzola" ("Mübarizə") qəzeti nəşr edilməyə başlanmışdır. Bu qəzet sosial - demokrat qəzeti idi. "İskra" "Brdzola"nın ilk nömrəsini hərarətlə təbrik etmiş, onu ən böyük və mühüm hadisə kimi qiymətləndirmişdi (93).

Birinci rus inqilabı ərəfəsində Bakı bolşeviklərinin mətbuat vasitəsi ilə təbliğat və təşviqat işi yeni bir qüvvə ilə genişləndirdi. Bakı Komitəsi lazımı mövzuda, münasib dildə kifayət qədər siyasi ədəbiyyat çap edib yayırdı. Kiçik vərəqələr və s. hesaba alınmazsa "Bakı Komitəsi tərəfindən 200 min nüsxəyə yaxın 73 vərəqə buraxılmışdı. Bundan əlavə, MK-nın nəşr etdiyi, hər biri 200-300 nüsxədən ibarət çoxlu miqdarda kitabça, hər biri 2-3 min nüsxə olan MK-nın vərəqələri və Qafqaz İttifaq Komitəsinin bütün nəşrləri yayılırdı. Yalnız 1904-cü ilin dekabrında Bakı Komitəsi tərəfindən 52 min nüsxəyə yaxın 14 vərəqə və bundan əlavə 26 min xırda çağırış vərəqəsi çap olunmuşdu".(94) Bakı proletariatının azadlıq uğrunda mübarizələrə səfərbər edilməsində partiya mətbuatı güclü bir silaha çevrilmişdi.

Bakı bolşevik təşkilatı milliyətcə əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan ixtisasız proletarlar içərisində siyasi - tərbiyə işi aparırdı. Bakı Komitəsinin üzvləri, xüsusilə inqilabi işin spesifik şəraitini gözəl bilən A.Çaparidze azərbaycanlılar arasında ən fəal fəhlələri partiya işinə cəlb edirdilər. 1904-cü ilin axırlarında S.M.Əfəndiyevin, A.Çaparidzenin, Q.V.Fonşteynin fəal iştirakı ilə Bakıda sosial-demokrat "Hümmət" qrupu yaradıldı. "Hümmət" Bakı partiya təşkilatının ayrılmaz tərkib hissəsi idi və Bakı Komitəsinin azərbaycanlı proletarlar arasında işləyən şöbəsi hüququ ilə fəaliyyət göstərirdi.

Hümmətçilər çox az bir vaxtda mətbuat vasitəsilə iş aparmaq vəzifəsini də yerinə yetirməyə başladılar, gizli mətbəə düzəldilər, vərəqələr çap etdilər. ***1904-cü ilin oktyabrında S.M.Əfəndiyevin və M.Mirqasımovun rəhbərliyi ilə "Hümmət" qəzeti nəşrə başladı.*** Qəzetin səhifələrində mütləqiyyətə qarşı mübarizəyə həsr olunmuş materiallar verilir, zəhmətkeş qadınları kapitalın əsarətindən azad etmək zərurəti haqqında fikir yürüdüldür, xalqdan uzaq düşmüş və "qara camaatın" məişətini və dilini bilməyən ziyalılar töhmətləndirilir, ruhanilər ifşa edilirdi (95). Qəzetin cəmi 6 nömrəsi çıxmışdır. 1905-ci ilin fevralında "Hümmət" qəzetinin mətbəəsi polis tərəfindən dağıdılmış və qəzetin nəşri dayandırılmışdır.

Birinci rus inqilabının ilk çağlarında Bakı bolşeviklərinin rəsmi mətbuat orqanları yox idi. "Hümmət" qəzeti bağlandıqdan sonra onlar yeni bir orqan yaratmağa cəhd göstərsələr də heç bir səmərə hasil etməmişdilər. Lakin Bakı bolşevikləri mərkəzi orqanlarda iştirak edir, habelə yerli burjuaziyanın "Baku", "Həyat" kimi orqanlarının səhifələrində öz sözlərini inqilabçı kütləyə çatdırırdılar.

Həmin ay bolşeviklər iki yerdə: Balaxanıda və Şəhər rayonunda yeni gizli mətbəə təşkil etdilər. Şəhər rayonunda bolşevik Məmmədbağır Axundovun evində yaradılan mətbəədə ***1906-cı ilin aprelinə "Bakinski raboçi" qəzeti nəşrə başladı. Mayın 26-da "Dəvət-Qoç" qəzetinin birinci nömrəsi buraxıldı. Dekabr ayında isə bolşevik "Təkamül" qəzeti çıxdı.***

1907-ci ildə Bakıda Azərbaycan dilində "Yoldaş" rus dilində "Bakinski proletari", "Qudok" və digər mətbuat orqanları fəaliyyət göstərmişdir. İstər birinci rus inqilabı dövründə, istərsə də inqilabdan sonra

Bakıda çıxan bolşevik qəzet və jurnalları kütlələri beynəlmiləçilik ruhunda tərbiyə edir, çarizmə qarşı zəhmətkeşlərin mübarizəsinə doğru yol göstərirdilər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan jurnalistləri demokratik mətbuatın gözəl ənənələrini böyük müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirirdilər. C.Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Seyid Hüseyn, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Ü.Hacıbəyov, M.Şahtaxtinski, M.S.Ordubadı və başqaları inqilabi ideyaların, qabaqcıl Azərbaycan və rus ictimai fikrinin təsiri altında yeni bir məktəb yaratdılar. "Molla Nəsrəddin" jurnalı onların qələmi ilə qüdrətli bir orqana çevrildi. Bu jurnal Azərbaycanda inqilabi-demokratik mətbuatın bayrağı idi.

"Molla Nəsrəddin" in təsiri ilə çıxan "Bəhlül", "Azərbaycan", "Zənbur", "Məşəl" jurnalları ictimai-mədəni inkişafa kömək edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda uşaqlar, valideynlər və müəllimlər üçün buraxılan "Dəbistan", "Rəhbər" və "Məktəb" jurnallarında da inqilabi-demokratik ideyalara rast gəlmək olur. Azərbaycan xalqının görkəmli oğulları Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Y.V.Çəmənəminli, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, S.M.Qənizadə və başqaları inqilabi-demokratik orqanlarda iştirak etmişlər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları fəallaşmışdılar. Onlar əsasən "Həyat", "Füyüzat", "Təzə həyat", "Şəlalə", "Açıq söz", "Dirilik" kimi mətbuat orqanlarında millətçiliyi təbliğ edən yazılara geniş yer verirdilər.

SATİRİK "MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALI

Gənc jurnalist C.Məmmədquluzadə 1906-cı il fevralın 21-də Tiflis qubernatoruna ərizə ilə müraciət edərək "Molla Nəsrəddin" adlı satirik-yumoristik jurnal çıxarmasına icazə istəmişdi. Bu təşəbbüsü o zaman Qafqazda Rusiyanın digər yerlərində çıxan Azərbaycan, rus və tatar qəzetləri bəyənmiş, bu barədə xəbərlər yaymışdılar. "İrşad", "Həyat", "Tərcüman", "Vozrojdeniye", "Kaspi", "Baku", "Novoye obozreniye", "Kavkazskoye utro", "Na povorote" qəzetləri "Molla Nəsrəddin"i çıxarmaq təşəbbüsü barədə oxuculara xəbər vermişdilər.

Jurnalın nəşrinə icazə verilməsi haqqında xəbəri ilk dəfə 1906-cı il fevralın 24-də "Novoye obozreniye" qəzeti, fevralın 26-da "Kavkazskoye utro" qəzeti, martın 1-də isə "Kaspi" qəzeti dərc etmişdi. Martın 4-də jurnalı çıxarmaq üçün Mirzə Cəlilə Tiflis qubernatoru dəftərxanası tərəfindən şəhadətnamə verilmişdir. Həmin şəhadətnamədə, habelə Qafqaz Sensura Komitəsinə göndərilən təliqədə jurnalın proqramı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdi: 1. Məqalələr. 2. Kəskin tənqidlər. 3. Felyetonlar. 4. Məzhəki şerlər. 5. Məzəli teleqramlar. 6. Satirik hekayələr. 7. Lətifələr. 8. Poçt qutusu. 9. Məzhəki elanlar. 10. Xüsusi elanlar. 11. Karikaturalar və illüstrasiyalar.

Həmin proqramla C.Məmmədquluzadə və Ömər Faiq jurnalın birinci nömrəsini hazırlamağa başlamışlar. *Jurnalın ilk nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də çıxdı.* C.Məmmədquluzadənin öz dili ilə desək "Molla Nəsrəddin"i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı".

C.Məmmədquluzadə jurnalın ilk nömrəsinin çıxması münasibətilə Rusiyanın bir çox yerlərindən təbrik məktubları almışdı. Redaktor bu təbriklərə aprelin 12-də "Na povorote" qəzeti, aprelin 14-də isə "Kaspi" qəzeti vasitəsilə öz səmimi təşəkkürlərini bildirmişdi.

Jurnalın birinci nömrəsi 1.000 nüsxə tirajla çap olunub yayılandan sonra az müddətdə "Molla Nəsrəddin" adı dillərdə gəzməyə başladı. "İrşad" qəzeti yazmışdı: "Baxın Molla Nəsrəddinə". Bu cəridə nə gözəl cəridədir. Nə qədər ağıl, zəka, məharət və zövq göstərir. Nəinki biz müsəlmanlar, bəlkə ən mədəni, ən mütərəqqi tayfalar belə cəridələri ilə fəxr edirlər." (96).

Oxucular jurnalı rəğbətlə qarşıladılar. Bəs çar hakim dairələri? "Molla Nəsrəddin" in 2-ci nömrəsi 2.000 nüsxə tirajla çıxıb tez bir zamanda yayıldı. Bu nömrə polis idarələrini bərk təşvişə saldı. "İrşad" və "Baku" qəzetlərinin yazdığına görə jurnalın şəkilləri qırmızı rəngdə olduğu üçün Bakı polis idarəsi dərhal həmin nömrələri müsadirə etmişdi. (97). Hacıbəyov "İrşad" qəzetində "Ordan-burdan" başlığı altında bu müsadirənin yığcam şərhini vermiş, axırda yazmışdı: "... İndi zavallı "Molla Nəsrəddin" dustaqdır. Həbsxanada oturub, öz-özünə fikir edir: əcəba, ərbabi-hökumət bu qırmızı şeylərdən". (98). nə üçün belə ürkür?

Nəriman Nərimanov isə "Molla Nəsrəddin" in müsadirəsinə öz münasibətini bildirib fikrini belə yekunlaşdırırdı: "Aferin belə diqqətçilərə, aferin belə qanun sahiblərinə!" (99).

Din xadimləri, ruhanilər də jurnalı böyük qəzəb hissi ilə qarşıladılar. Ə.Haqqverdiyev bu barədə öz xatirələrində yazır: "Mollalar jurnalı yazanları və oxuyanları təkfir edib deyirdilər: bu jurnal gərək bir müsəlmanın evinə girməsin, onu nəinki oxumaq, ələ belə almaq haramdır. Onu maşa ilə götürüb ayaqyoluna atmalıdır..." (100).

Jurnalın nömrələri bir-birinin ardınca çıxıb yayıldıqca redaksiyaya təbrik, təşəkkür məktubları ilə yanaşı söyüşlər, təhdidlər, həcvlər də gəlirdi. "Molla Nəsrəddin" qəzetlərin əsas mövzularından birinə çevrilmişdi. Qəzetlər arasında da onun tərəfdarları və əleyhdarları əmələ gəlmişdi. Bolşevik mətbuatı "Molla Nəsrəddin" in cəsarətli və ağıllı fikirlərinə tərəfdar çıxır, onun düşmənlərinə qarşı barışmaz mövqedə du-

zurdu. Batum polis idarəsi tərəfindən "Molla Nəsrəddin" jurnalının təqib olunmasına, onu oxuyanların "bədəfkarlar" siyahısına yazılmasına "Dəvət-Qoç" qəzeti etirazını bildirmişdi. (101).

1906-cı il mayın axırlarında Tiflis jandarm idarəsinin soldatları Ömər Faiq Nemanzadənin evini mühasirəyə almış, orada axtarış aparmışdılar. "Dəvət - Qoç" qəzeti dərc etdiyi bir xəbərdə bu hadisəyə mənfi münasibətini bildirmişdi.

Təhdidlərə, hədələrə, sensor təqiblərinə mərdliklə sinə gərərək molla-nəsrəddinçilər jurnalın nəşrini davam etdirirdilər.

C.Məmmədquluzadə sensor tərəfindən jurnalda nəşr olunmasına icazə verilməyən şəkillərin və ya materialların yerini ağ saxlayır və yaxud "Bizdən asılı olmayan səbəblərə görə bu yer ağ qaldı" deyər yazırdı.

"Molla Nəsrəddin"-in cəsərtli çıxışları onunla nəticələndi ki, 1907-ci il iyunun 8-də Tiflis general-qubernatoru jurnalın bağlanması haqqında əmr verdi. Bu hadisə xalqın böyük narazılığına səbəb oldu. Bakıdan, Şəkiddən, Zaqafqaziyanın bir sıra başqa yerlərindən Tiflisə jurnalın nəşrinin bərpasını tələb edən məktublar gəlirdi. Qəzetlər etiraz bildirən məktublar çap edirdilər. "İrşad" qəzeti "belə düz məsləkli qəzetin meydandan çıxarılmasına" təəssüfləndiyini bildirmişdi. Qəzetdə Ömər Faiq Nemanzadənin "Molla Nəsrəddin" sərlovhəli məqaləsi çap olunmuşdu. Müəllif jurnalın bağlanmasına səbəbkar olan mühafizəkar və cəhalətpərəst rühanilər kəskin tənqid edirdi. (102). Hökumət xalqın tələbləri qarşısında jurnalın bərpasına icazə verdi. Qısa fasilədən sonra jurnalın 23-cü nömrəsi iyulun 25-də çıxdı.

1908-1909-cu illərdə bir neçə dəfə "Molla Nəsrəddin" jurnalını bağlamağa təşəbbüslər edilmişdir. Jurnalın redaktoru və əməkdaşları haqqında irticaçı qüvvələr danoslar yazır, burjua mətbuatında məqalələrlə çıxış edirdilər. Ömər Faiq Nemanzadəni 9 gün həbsdə saxlamışdılar. 1908-ci ilin fevralında Mirzə Cəlilin öldürülməsi haqqında şayiələr yaymışdılar. Belə şayiələr yayanlara "İrşad" qəzeti çox tutarlı cavab vermişdi. "Bir-iki nəfər Məmmədquluzadələrin, Nemanzadələrin ölümü ilə elə bilirsiniz ki, "Molla Nəsrəddin" i öldürəcəksiniz?"... Bunu bilin ki, "Molla Nəsrəddin" i öldürmək mümkün olsa da, molla-nəsrəddinçiliyi öldürmək olmaz". (103).

"Molla Nəsrəddin" i bağlatdırmağa səy göstərən mürtəcə qüvvələrə qarşı "Baku" qəzetində dərc olunmuş 12 nəfərin kollektiv məktubu maraqlıdır. Məktubu imzalayanların arasında Qəzənfər Musabəyovun, Mirhəsən Vəzirovun və başqalarının imzası vardır. Məktubun bir yerində deyilir: "Mollanın işiğini söndürmək istəyən düşmənlərə qarşı öz nifrətimizi bildirməklə, "Molla" ilə həmrəy olduğumuzu deyir, müsəlman demokratiyasına vicdanla xidmət edən "Molla Nəsrəddin" jurnalına uzun ömür arzulayırıq" (104).

1909-cu ilin may ayında C.Məmmədquluzadənin qardaşı Ələkbər Təbrizdəki inqilabi hərəkatda iştirakına görə həbs edilmişdi. "Tərəqqi" qəzeti onun haqqında məqalə verib inqilabi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdi. R.Nəcəfov xatirələrində bu barədə yazır: "... Mirzə Ələkbər Təbriz inqilabında iştirak etdiyi üçün çar hökuməti tərəfindən tutulub İrəvan həbsxanasına göndərilmişdi. Edam cəzası və ya əbədi katorqa təhdidi altında bulunurdu ki, bu hadisə Mirzəni sarsıtmış və əhval-ruhiyyəsini pərişan etmişdi. O, idarəni buraxıb, maddi vəsait aramaq və gedib qardaşını qurtarmağa çalışmaq məcburiyyətində idi". (105).

Mirzə Cəlil 1910-cu il iyunun 9-da Naxçıvana, Məmmədəli Sidqiyə yazmışdı:
"Əzizim Məmmədəli!

Mən bu övqat kəndə getməliyəm və burada bir adam lazımdır ki, "Molla Nəsrəddin" i idarə eləsin. Əgər yay fəsli, yəni iki ay gəlib Tiflisdə qala bilsəniz, tez gəliniz... Əgər mərhum Sidqi bəradərimin oğlu ilə gələcəkdə dostluğum baş tutsa, özümü xoşbəxt hesab edərdəm". (106).

C.Məmmədquluzadənin təklifini qəbul edən M.Sidqi Tiflisə gəlmiş, iyul ayının əvvəllərindən redaktor vəzifəsini ifa etmişdir. İyul-avqust nömrələrinin qeyri-rəsmi redaktoru Məmmədəli Sidqi olmuşdur. C.Məmmədquluzadə 1910-cu il sentyabrın 16-da Tiflis qubernatoruna ərizə yazaraq jurnalın redaktorluğunu müvəqqəti olaraq M.Sidqiyə tapşırmağı xahiş etmişdir. Ərizəyə baxılana qədər jurnalın nəşri müvəqqəti dayandırılmışdır. Jurnalın həmin ildə çıxan 35-ci nömrəsi ilə 36-cı nömrəsinin arasında təxminən bir ay fasilə olmuşdur. Noyabrın 5-də M.Sidqi müvəqqəti redaktor təsdiq edilmiş və 1911-ci il martın axırınadək bu vəzifəni vicdanla yerinə yetirmişdir.

1911-1912-ci illərdə jurnal üzərinə sensor hücumları yenidən qüvvətlənir. Tez-tez redaktorların dilindən iltizamlar alınır. Bunlar jurnalın müntəzəm nəşrinə mənfi təsir edirdi. Hətta 1912-ci ilin martında C.Məmmədquluzadə jurnalın nəşrini uzun bir müddətə dayandırmağa məcbur olmuşdu. Fasilədən sonra jurnalın ilk nömrəsi 1913-cü il yanvarın 13-dək çıxmamışdır. Əliqulu Qəmküsar redaktor köməkçisi təsdiq olunmuşdur.

İmperialist müharibəsi ərəfəsində "Molla Nəsrəddin"-in nəşri müvəqqəti olaraq yenə də dayandırılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq C.Məmmədquluzadə 1914-cü il noyabrın 17-də Tiflis mətbuat işləri komitəsinə göndərdiyi ərizəsində deyir: "Mənim redaktorluğum altında çıxan "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrini qeyri-müəyyən vaxta qədər dayandırırım".

Fasilədən sonra jurnal 1917-ci il fevralın 9-dan çıxmağa başlamışdır. Jurnal keçmişdə olduğu kimi yenə də öz nüfuzunu və məzəsini saxlayırdı. Lakin jurnalın nəşri çox da uzun davam etmədi. 1918-ci ilin yanvarında ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq jurnal yenidən nəşrini dayandırdı. Həmin ilin sentyabr ayında Tiflisdə Ə.Qarayevin redaktorluğu altında çıxan "Tartan-partan" jurnalı "Molla Nəsrəddin"-in yoxluğuna işarə ilə deyirdi: "Molla Nəsrəddin" gedəndən bəri heç üzümüz gülmür". (107).

1920-ci ildə C.Məmmədquluzadə öz ailəsi ilə köçüb Cənubi Azərbaycana getmişdir. 1921-ci ilin fevralında o, jurnalın nəşrini Təbrizdə yenidən bərpa etmişdir. Təbrizdə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 8 nömrəsi çıxmışdır.

Sovet hökumətinin təşəbbüsü ilə "Molla Nəsrəddin"-in nəşri 1922-ci ilin noyabrında Bakı şəhərinə köçürülmüş və jurnal 1931-ci ilə qədər burada çıxmışdır. Jurnalın sonuncu nömrəsi 1931-ci il yanvarın 7-də buraxılmışdır.

Ümumiyyətlə, "Molla Nəsrəddin"-in Tiflisdə 370 nömrəsi, Təbrizdə 8 nömrəsi və Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakıda 398 nömrəsi çıxmışdır.

JURNALIN YARADICI HEYƏTİ VƏ MÜƏLLİFLƏRİ

"Molla Nəsrəddin" satirik yazıçıların, gülüş ustalarının mötəbər bir mərkəzinə çevrilmişdi. Şübhəsiz ki, C.Məmmədquluzadə onların içərisində əsas sima, məsləhətçi və böyük yoldaş idi. Ədib özü bu barədə yazır: "Molla Nəsrəddin" tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil. "Molla Nəsrəddin" bir neçə mənim əziz yoldaşlarımla qələmlərinin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağsaqqal yoldaşyam". (108). ***Birinci nömrəsini əsasən Ömər Faiqin və rəssam Şmerlinqin qüvvəsi ilə çıxaran C.Məmmədquluzadə, sonralar jurnalın ətrafına ən müqəddir, ən istedadlı yazıçıları toplamışdır. Satirik şer cəbhəsinin bayraqları Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə idi.*** 1906-1911-ci illərdə onun "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc etdirdiyi satirik şerləri yeni bir ədəbi məktəbin başlanğıcını qoymuşdu.

"Molla Nəsrəddin" dən əvvəl Sabirin mətbuatda cəmi üç şeri dərc edilmişdi. Onlardan biri "Şərqi-rus" un nəşri münasibətilə yazılmış (109), digərləri isə "Həyat" qəzetində çıxmışdır. Onu bütün Qafqazda, bütün Şərqdə tanıtdıran "Molla Nəsrəddin" olmuşdur. Bu jurnalda Sabir 40-dan çox gizli imza ilə şer dərc etdirmişdir. Ən çox işlətdiyi imzalar bunlar id: "Hop - hop", "Əbunəsr Şeybani", "Güləyən", "Cingöz bəy" və s.

M.Ə.Sabir "Molla Nəsrəddin" jurnalından başqa "Təzə həyat", "İrşad", "Səda" qəzetlərində, "Zənbur", "Bəhlul" jurnallarında və s. mətbuat orqanlarında iştirak etmişdir.

Sabir hansı mətbuat orqanında iştirak edirsə-etsin, yenə də "Molla Nəsrəddin" şairi idi. O "Molla Nəsrəddin"-in qiymətli tapıntısı idi. C.Məmmədquluzadə yazırdı: "Biz Sabiri və Məşədi Sijimqulunu axtarırdıq" (110) Sabir də, Məşədi Sijimqulu imzası ilə yazan Əli Nəzmi də özlərini mərd-mərdanə "Molla Nəsrəddin" meydanına tullamışdılar. C.Məmmədquluzadə "Məşədi Sijimqulu Kefsiz" sərlövhəli məqaləsində Sabirin və Ə.Nəzminin əsil qiymətini vermişdir: "Molla Nəsrəddin" dünyasında, "Molla Nəsrəddin"-ə yaraşan şivənin məzəliliyi və duzluluğunda, məharət və lətafətdə Sabirə yavuş gələn və ona əvəz olan - birinci Məşədi Sijimqulu Kefsiz olubdur".

Əli Nəzmi "Molla Nəsrəddin"-dən əvvəl "Şərqi-rus" qəzetində iştirak etmiş, "Molla Nəsrəddin"-ə nəzm və nəsrətlə satirik əsərlər göndərmiş, bir müddət jurnalın redaktoru olmuş, Sovet hakimiyyəti illərində də fəal molla-nəsrəddinçi kimi şöhrət qazanmışdır.

1907-ci ildən başlayaraq "Molla Nəsrəddin"-də digər görkəmli ədib - **Əliqulu Qəmküsər** mənşur və mənşur əsərləri ilə çıxış etmişdir. Onun əvvəllər "Xadimi millət", "O taylı", sonralar isə "Cüvəllağı", "Cüvəllağı bəy", "Sarsaqqulu bəy" təxəllüsü ilə çıxan şerləri oxucular arasında böyük şöhrət qazanmışdı.

"Molla Nəsrəddin" görkəmli yazıçı və dramaturq **Ə.Haqverdiyev** də nəzərini cəlb etmişdi. 1907-ci ildə o, "Xortdan" imzası ilə "Cəhənnəm məktubları" başlığı altında məşhur məqalələrini yazmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində Ə.Haqverdiyev bu məqalələri bir süjet ətrafında birləşdirmiş, "Odabaşının hekayəsi"-ni də əlavə edərək ayrıca kitabça halında buraxdırmışdır.

Ə.Haqverdiyevin "Molla Nəsrəddin"-də seriya ilə buraxılan ikinci əsəri "Mozalan bəyin səyahətnaməsi"dir. Yazıçı bu mövzuda satirik yazıların jurnal səhifəsinə gəlməsinin tarixçəsini belə şərh edir:

"Bir dəfə cəm olub "İbrahim bəy səyahətnaməsi"-ndən söhbət edirdik. Burada "Molla Nəsrəddin"-in dostlarından Ömər Faiq Nəmanzadə, Salman Mümtaz, Qurbanəli Şərifov var idi. Bunu da deməliyəm ki, "Molla Nəsrəddin"-in cəmi Türkünstanda şöhrət və nüfuz qazanmasına səbəb Salman Mümtaz olduğu kimi, Naxçıvan tərəfindən də Qurbanəli Şərifov səbəb idi.

"İbrahim bəy səyahətnaməsi"-ndən söhbət olduqda mən dedim: "Nə olardı, bu kitaba nəzirə - bir "Səyahətnaməyi" "Molla Nəsrəddin"-də olaydı. Aya, görəsən "Molla Nəsrəddin" islam aləmini səyahət etsə, onun başına nə müsibətlər gələ bilər? Bu yerdə Mirzə Cəlil üzünü bizə tutub dedi: Gəlin biz Mozalanı gəzdirək. Ancaq bunun səyahətnaməsini öz aramızda bölüşdürək. Hər kəs onu özü görüb bildiyi yerə aparıb səyahət etdirdin; oxuyanlar güman etsinlər ki, həqiqətən bu adam gəlib buraları görüb, bu felyetonları yazmış.

Belə də oldu. Birinci felyetonu mən başlayıb Mozalanı Bakıya kimi gətirdim. Bakıdan Məshədə onu Salman Mümtaz apardı. İrəvan və Naxçıvan tərəflərində Qurbanəli Şərifov gəzdirdi. Beləliklə, "Mozalan bəyin səyahətnaməsi" ortalığa çıxdı" (111).

Həmin sərəlvə altında Haqverdiyevin yazıları 1908-ci ildə, "Marallarım" seriyasından hekayələri isə 1910-1913-cü illərdə dərc olunmuşdur.

"Molla Nəsrəddin" in mövhumat, cəhəlat, avamlıq əleyhinə, molla və seyidlər, hər cür dini təəssübkeşlər haqqında yazan müəlliflərindən biri *M.S.Ordubadi* idi. O, ən çox "Hərdəmxəyal" təxəllüsü ilə yazırdı. 1905-ci il inqilabının təsiri ilə Şərqdə başlanan azadlıq hərəkatına M.S.Ordubadi də qoşulmuşdu. O, inqilabın atəşin tərənnümçülərindən idi. M.S.Ordubadi C.Məmmədquluzadə, Sabir və digər görkəmli sənətkarlarla birlikdə jurnala inqilabi ideyalar gətirmişdi.

Bunlardan əlavə, jurnalın mühərrirləri sırasında *Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, Əli Razi Şəmçizadə, C.Cabbarlı, Əli Məhzun İrəvani, Bayraməli Hammal, Müceyri, Süleyman Məlikov* və başqaları da var idi. "Molla Nəsrəddin" bu cür qələm dostlarının yaxından köməyi ilə, *Şmerlinq, Rotter, Ə.Əzimzadə, X.Musa-yev, Əli Behzad* kimi rəssamların sənətkarlıq qüdrəti sayəsində mövzularını daim genişləndirir, həyatın bütün sahələrinə əl ata bilirdi.

"Molla Nəsrəddin" in tənqid hədəfi çox geniş idi. Amerika-İngiltərə imperialistlərindən, rus çarizmindən, İran və Türkiyə despotlarından tutmuş, adi tüfeyliyə qədər "Molla Nəsrəddin" in hədəfi olmuşdur.

1905-1907-ci illər inqilabını alqışlayan mətbuat orqanlarından biri "Molla Nəsrəddin" idi. İnqilab illərində baş verən bütün ictimai-siyasi hadisələrə münasibətini jurnal özünəməxsus dildə və formada bildirirdi.

Jurnal inqilabi-demokratik orqan kimi xalq kütlələrində mütləqiyyət hökmranlığına qəzəb və nifrət oyadırdı. "Balaxanıda Talışxanov fəhlənin hər birinə üç yumruq və 17 qəpik mizd verir. Bu hesabla dörd min fəhləyə gündə nə qədər mizd gərək verilsin?" (112). Belə qısa, yığcam və aydın yazılar oxucunun nəzərini dərhal cəlb edir və şüuruna həkk olunurdu.

Jurnalın səhifələrində Azərbaycan kəndində gedən inqilabi mübarizə düzgün ifadə edilmişdir. Bir tapmacada jurnal kəndlilərin ağır vəziyyətini belə göstərir: "Əkinçi əkdüyü buğdanın otuzdan on hissəsini verir mülkədara, on hissəsini verir molla və dərvişə, on hissəsini də qlava və pristava rüşvət və divan xərci... Əkinçinin özünə nə qədər buğda qaldı?". Jurnal acınacaqlı vəziyyətdən çıxış yolunu belə göstərirdi: "Kəndlininki dəyəndir. Hər bir kəndli götürə əlinə və zərurət vaxtında özünü mühafizə edə, başqa çarə yoxdur".

"Molla Nəsrəddin" nəşri boyunca Yaxın Şərqdəki ictimai-siyasi həyatı da əks etdirmişdir. Jurnalı İran və Türkiyə inqilabları xüsusilə çox maraqlandırır. İnqilabi hadisələrin gedişinə dair jurnalda maraqlı, məzmunlu yazılar verilir. İnqilab düşmənləri felyetonlarda, satirik şerlərdə kəskin tənqid edilirdi.

Jurnalda beynəlxalq imperalizmi tənqid edən yazılara və karikaturalara geniş yer verilir. Birinci rus inqilabı dövründə imperalizm müstəmləkə siyasətini daha da gücləndirir, ictimai-siyasi hadisələrdən öz mənafeyi üçün istifadə etməyə çalışırdı. İmperializmin bu sifətini jurnal çox aydın şəkildə oxucu üçün açırdı:

"Əzizim amerikalı, indi buyur görək nə məqsədlə dünyanın o başından bu başına gəlmisən? Mənim yəqinimdir ki, sənəin xəyalında bir biclik var. Məsələn, bu məqsədlə gəlibsən ki, biçarə müsəlmanları tovlayıb axırda imtiyaz sahibi olasan və bizi fəhlə kimi işlədib öz əlimiz ilə qazandığımız pulları doldurasan cibinə və axırda da Xorasan xalılarında, Buxara dərilərində, Naxçıvan cecimlərində, Şamaxı şallarında, Tehran şiri-xurşidində bir yük tutub Vətənə sovqat aparasan və gedib Amerikada bir kitab yazasan və həmin kitabda mollalarımızı tərifləyəsən" (113).

Jurnal göstərirdi ki, Asiya xalqları oyanmışdır və öz düşmənlərinə qarşı mübarizə aparmağa qadirdir. Bu fikir "İngiltərə və Hindistan" adlı şəkildə yüksək sənətkarlıqla əks etdirilmişdir. Bu şəkildə müstəmləkə zülmü altında inləyən hindlinin oyanıb kreslonu müstəmləkəçilərin başına çırpdığı gözəl ifadə olunmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində beynəlxalq məsələlər, Sovet hökumətinin xarici siyasəti barədə felyetonlar jurnalda xüsusi yer tuturdu.

"Molla Nəsrəddin" jurnalı ilk nömrəsindən başlayaraq din və mövhumata qarşı kəskin karikaturalarla və satirik yazılarla çıxış etmişdir.

1906-cı il 21 aprel tarixli nömrədə dərc olunan "Molla Nəsrəddin" in xəlvəti cavabı" adlı məqalədə jurnal Bakıda başarma kimi vəhşi adəti özünəməxsus satirik dillə tənqid etmişdir. Xalqı bu cür adətləri icra etməyə, ətalətə, geriliyə səsləyən mollaların iç üzünü jurnal "Niyə məni döyürsünüz" adlı felyetonda açıb göstərir. Felyetonda deyilir: "Bizim təfəvütümüz bir neçə qisimdir... Əvvələn, mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt deyirəm: bir Allaha sitayiş edin, bir də peyğəmbərə və imamlara itaət edin. Amma siz deyirsiniz: Allaha da sitayiş edin, peyğəmbərə də, imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadanlara da, fala baxan, tas quran, dua yazan, cadukün, həməzad, cinnə, kəlilə, dimnə, şeytan, div, mərrix, sərrix, tərrix, amax, satan, küflə qurdu, miğmiğ, mozalan - bunların cümləsinə sitayiş edin".

Yağış yağdırmaq məqsədi ilə müsəllaya çıxanlar ("Bizim işlərimiz" felyetonu), ramazanda oruc tutan mömin bəndələrin hərəkətləri ("Tədarük" felyetonu), aşura günü baş yaranların tərkibi ("Necə qan ağlamasın"), məktəblər əvəzinə məscidlərin sayının artması ("Məscid" felyetonu) barədə onlarca məqalə və felyeton "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrini bəzəyirdi.

"Din" adlı felyetonda jurnal din xadimlərinin iç üzünü tamam açıb töküdü. Ağsaqqallar 250 manat verib rövzəxan gətiriblər ki, mərsiyə oxusun. 10 günün ərzində onun dediyi bu söz olub ki, Həzrət Abbas təpiyi ilə 180 min qoşun öldürdü. Jurnalın müəllifləri dinin və onun törətdiyi fəlakətlərin ağılda, şüurda da durğunluq yaratdığını görür və qəti etirazlarını bildirirdilər.

Jurnal dövrünün mənfiliklərini, xalqın ağır istismarını, geriliyi, ətaləti görür, duyur və odur ki, heç də onlara biganə qala bilmirdi. Jurnalın satirik gülüşünün mənası məhz bu mənfiliklərin, istismarın, zülmün aradan götürülməsi naminə idi. İfşaedici gülüş "Molla Nəsrəddin"də o zaman əsas yer tuturdu. Xalqın alın təri ilə varlanıb məhz xalqın başına olmazın müsibətlər açan, özləri tox yaşayıb, kütlələri isə dilənçi vəziyyətinə salan azgın, müstəbid sinif olmasaydı, Mirzə Cəlili aşağıdakı qəzəb dolu cümlələri yazmağa nə vadar edə bilərdi:

"Hər bir müsəlman qəzetini alırsan əlinə, görürsən ki, yazılıb "maşallah filan milyonçu, maşallah filan millətpərəst, maşallah filan xan, filan bəy, filan hacı, filan kərtənkələ...". Amma heç biri yazmır ki, bir yandan minlərcə müsəlmanlar acından ağlaşır və bir yandan da min-min manatlar xərclənirlər qonaqlıqlara, şöhrət ehsanlarına, qara neftə, püstə-badama, barişna və madama".

Xalqı qara günlərə qoyanlar kimlər idi? Onların üzünə xoşbəxtlik, səadət qapılarını bağlayanların məqsədi nə idi? Xalqı inkişafdən saxlayan amillər hansılar idi? Mollanəsrəddinçilər bu sualların cavablarını dürüst verirdilər. Mirzə Cəlil isə bunları ümumiləşdirərək deyirdi:

"Qərinələrlə millətimizin şirin canına milyonlarca ac mikroblar daraşib qanını sormaqladır və məhz bu həşəratlardır milləti xəstə, məhz bu mikroblardır onu bədnam edən".

"Molla Nəsrəddin" sonuncu nömrəsində də din və mövhumata qarşı ardıcıl mübarizə aparmışdır.

"Molla Nəsrəddin" Azərbaycan qadınlarının azadlığı uğrunda, onların kölə vəziyyətindən qurtarması uğrunda inadla çarpışmışdır. Bu böyük mövzu C.Məmmədquluzadənin, Ə.Sabirin, Ə.Nəzminin, M.S.Ordubadinin və digər mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığında geniş şəkildə işlənmişdir. Jurnal qadınların da kişilərlə bərabər hüquqa malik olmasını tələb edirdi. "Xanımlara", "Zəncir", "Erməni və müsəlman övrətləri" felyetonlarında cəhalətpərəstlik şiddətlə tənqid atəşinə tutulurdu.

C.Məmmədquluzadə "Köhnə dərdim" (114) adlı məqaləsində yazırdı: "Şərq qadını məsələsi mənim köhnə dərdimdir... Nədir onların dərdi?.. Şərq qadını azad etmək. Nədən?.. Şəriətin kəməndindən, müsəlmançılığın zəncirindən, hərəmxanaların zindanından, qara çarşabın zülmətindən...".

"Molla Nəsrəddin" jurnalında qadın probleminə aid bu məsələlərin hamısı öz əksini tapmışdır. "Keçən günlər", "Mıncıq", "Məryəm xanım", "Mırt-mırt", "Dağarcıq" felyetonlarında və digər satirik yazılarda jurnal qadın azadlığının bir mətləbini, bir incə xüsusiyyətini oxucuların gözü qarşısında canlandırmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində "Molla Nəsrəddin" ilk nömrədən başlayaraq qadın azadlığı problemini rişədən həll etməyi irəli sürmüşdü: "Rişədən başlamaq. Hökumət tərəfindən gərək belə bir qanun qoyula ki, on səkkiz yaşa çatmamış heç bir qız ərə gedə bilməz" (115).

C.Məmmədquluzadə öz xatirələrində yazır ki, "Molla Nəsrəddin"də açıq ana dili ilə yazdığımız mətləbləri hamı açıq başa düşdü, elə asan başa düşdü ki, dəxi bu dildən başqa qeyri bir dil axtarmağa həcət qalmadı. Birinci nömrəmiz türk dünyasına dağılan kimi tək bir cəftənin içində hər bir yerdən, yazdığımız suallara haman aydın "Molla Nəsrəddin" dilində idarəməyə aydın cavablar gəldi.

Ədib daha sonra incə bir yumorla qeyd edir ki, biz açıq ana dilində yazmaqdan utanmadıq. Birinci nömrənin baş məqaləsində yazdıq ki, açıq ana dilində, açıq türk dilində yazmaq eyibdir: çünki yazanın savadının azlığına dəlalət edir.

Jurnal dil məsələsi ətrafında gedən şiddətli mübarizələrdə düzgün yol seçmişdi. Azərbaycan burjuaziyasının ideoloqları Azərbaycan xalqının, Füzulinin, Vaqifin, Axundovun, Zakirin dilini inkar edirdilər. Ə.Kamal açıq- açığına deyirdi ki, azərbaycanlıların ayrıca bir dili yoxdur, onun ədəbiyyatı və incəsənəti də, müstəqil deyildir. Bu cür fitnəkarlığa "Molla Nəsrəddin" jurnalı göz yuma bilməzdi. Jurnal həm ərəbcilik, farsçılıq, osmançılıq həm də dili lüzumsuz yerə rus sözləri ilə korlamağın ziddinə idi.

"Osmanlı dili" adlı məqalədə C.Məmmədquluzadə türkçülüyə meyl edən ziyalıları məharətlə lağa qoyur.

Jurnal "Dil" adlı felyetonda köhnə əlifbanın yararsızlığını, "Bizim obrazovannılar" felyetonunda varvarizmini kəskin tənqid edirdi. Jurnalda verilən bir şəkildə təsvir olunur ki, bir nəfər azərbaycanlıyı yıxıb onun ağzına zorla ərəb, fars, rus dillərini soxurlar. Azərbaycanlı isə deyir: Ay qardaşlar! Mən ki, dilsiz xəlq olunmamışam, dilləri ağzıma soxursunuz.

"Molla Nəsrəddin" başqa dilləri öyrənməyin ziddinə deyildi. Jurnal rus dilinin böyük təbliğatçılarından idi. Mollanəsrəddinçilərin hər biri öz ana dillərindən başqa 2-3 dil bildirdilər. Onlar başqa dillərin öy-

rənilməsini lüzumunu qeyd edir, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda da mübarizə aparırdılar. "Molla Nəsrəddin" in dili geniş xalq kütlələrinin başa düşdüyü açıq, aydın Vətən dili idi.

Jurnalın karikaturaları satirik yazılar qədər qüvvətli təsir bağışlayır və əsas ideyanın həyata keçirilməsinə xidmət edirdi. Jurnalın ilk nömrələrində rəssam Oskar İvanoviç Şmerlinq böyük fəaliyyət göstərmişdir. Bəzən o, karikaturaları çox az bir zamanda böyük ustalıqla çəkib. "Molla Nəsrəddin" in ruhunu əks etdirə bilirdi. C.Məmmədquluzadə öz xatirələrində onun adını böyük bir məhəbbətlə çəkir. Birinci nömrənin bütün karikaturalarını o çəkmişdir. Bundan başqa, Əzim Əzimzadə və Rotter kimi realist rəsamlar da jurnalın ideya-üslub xüsusiyyətlərinə uyğun gözəl sənət əsərləri yaratmışlar.

1913-cü ildən başlayaraq jurnalın səhifələrində yeni bir rəssamın imzası görünməyə başlayır. Bu, rəssam Xəlil Musayev idi. O, "Molla Nəsrəddin" in üslubunu yaxşı mənimsəmiş bir rəssam idi. 1913-cü ildəki nömrələrin çoxunda onun şəkilləri və karikaturaları çıxmışdır. Rəssam öz əsərlərində cəhələri, qadın hüquqsuzluğunu və irticanı kəskin tənqid etmişdir. Onun çəkdiyi karikaturalardan biri "Molla Nəsrəddin" jurnalına edilən hücumlara həsr olunmuşdur. Şəkildə göstərilir ki, "Molla Nəsrəddin" in arxasınca böyük bir xalq kütləsi gedir, başqa bir tərəfdə də mürtəcə dəstə jurnalı hədələyib deyir: - Dayan, nə qədər ki, canımızda can var, qoymayacağıq sən cəmiyyəti yoldan çıxarasan. X.Musayev "Molla Nəsrəddin" dən başqa "Kəlniyyət", "Babayi-Əmir", "Məzəli" kimi satirik jurnallarda da iştirak etmişdir.

Adları çəkilən rəsamlardan başqa jurnalda V. Kiladze, Ə. İbrahimzadə və başqaları iştirak etmişlər. Jurnalın Təbrizdə çıxan nömrələrinin karikaturalarını çəkmək üçün rəssam Seyid Əli Behzad cəlb olunmuşdu. O "Molla Nəsrəddin" ənənələrini yaxşı mənimsədiyi üçün çəkdiyi karikaturalarla keçmiş karikaturalar arasında məntiqi rəbitə var idi.

Sovet hakimiyyətindən əvvəl Ə.Əzimzadənin şəkilləri jurnal səhifələrində az yer tuturdu. Sovet hakimiyyəti illərində isə Ə.Əzimzadə jurnalın əsas rəssamı kimi tanındı. O, gənc Azərbaycan rəsamları İ.Axundovun, Q.Xalıqovun və başqalarının yetişməsinə də kömək etdi.

BAŞQA SATİRİK JURNALLAR

"Molla Nəsrəddin" çap edilib yayıldıqdan sonra onun təsiri altında Qafqazda, Orta Asiyada, Volqaboyunda, İranda və İran Azərbaycanında, Dağıstanda və başqa yerlərdə bir sıra satirik və yumoristik jurnallar çıxmışdır. Bu jurnalların bir çoxu "Molla Nəsrəddin" in layiqli ardıcılıqları olmuş, inqilabi-demokratik ideyaları yaymışdır. Bəzi satirik jurnallar isə liberal görüşlərdən irəli getməmiş, aşağı səviyyədə çıxmışdır.

Mollanəsrəddinçi jurnallar. "Molla Nəsrəddin" in məsləkinə ürəkdən vurulub, onun səsinə ilk səs verənlərdən biri "*Azərbaycan*" satirik jurnalı idi. Jurnalın birinci nömrəsi 1906-cı il dekabrın 6-da çıxmışdır. M.S.Orudbadı yazır: "Səttarxan "Azərbaycan" jurnalının birinci nömrəsini gördükdə: "Bu gün Azərbaycan xalqının milli bayramıdır" demiş və ağlamışdı" (116). Həqiqətən də jurnalın nəşri və fəaliyyəti bilavasitə Səttarxanın adı ilə bağlıdır. Həmin jurnal 1907-ci ilin sentyabrınadək davam etmiş və İran Azərbaycanının "Molla Nəsrəddin" i adını qazanmışdı. Jurnal öz üslubu və demokratik görüşləri ilə "Molla Nəsrəddin" ə bənzəyirdi. Hətta birinci nömrədə "Azərbaycan" jurnalı Molla Nəsrəddinin şəkli ilə İran Azərbaycanını təmsil edən Hacı Babanın bir yerdə şəklini vermişdi: Molla Nəsrəddin gülümsər nəzərlərini İran Azərbaycanı "molla"sına dikərək şirin-şirin danışır, İran Azərbaycanı "molla"sı isə ona diqqətlə qulaq asır.

"Azərbaycan" jurnalında tez-tez "Molla Nəsrəddin" dən karikaturalar və materiallarına uyğun yazı və şəkillər verilir. Jurnalda dərc olunan "Molla Nəsrəddinə cavab" adlı satirik şer maraqlıdır. Şer Sabir satirasının təsiri ilə yazılmışdır:

Ey Molla əmi, nahaq yerə cindara sataşma,
dindara dolaşma...
Bu hiyləgərə, sahiri qəddara sataşma,
məkkara dolaşma.

Jurnalın nəslrlə yazılmış felyetonlarında da, xəbər, teleqram və sair yazılarında da "Molla Nəsrəddin" müəliflərinin qüvvətli təsiri hiss olunmaqdadır.

İran Azərbaycanında kəndlilərin mülkədarlar tərəfindən istismar olunduğu jurnalın birinci nömrəsində verilmiş bir karikaturada aydın əks etdirilmişdir. "Ərbab və rəncbər" adlanan bu karikaturada bəy-nuyğun və şişman bir mülkədar təsvir olunur. Onun qarşısında cırcındır içərisində kəndli öz ailəsi ilə dayanmışdır. Balaca uşaq əlini ağzına apararaq ac olduğunu bildirir, mülkədarla kəndlinin arasında buğda təpəcikləri vardır. Böyüyün üstünə "ərbabın payı", kiçiyinin üstünə "rəncbərin payı" yazılmışdır. Kəndli əli ilə taxıla işarə edib az olduğunu bildirir. Mülkədar isə qəzəbli baxışlarla az qala kəndlini parçalamağa hazırlaşır. Karikatura kəndlilərin acınacaqlı vəziyyətini aydın göstərirdi.

Jurnalın 3-cü nömrəsində verilən şəkildə tiryəlxana təsvir olunur. 5-6 nəfər tiryəkçinin qarşısında manqal, dəm çaydanları vardır. Onlar tiryəkin təsirindən xumarlanmışlar. Bu karikatura İran Azərbaycanında çoxlarının həyatını fəaliyyətindən qoyan, süstləşdirən tiryək əleyhinə kəskin hücumdur.

Həmin karikaturadakı demokratik fikirlərə jurnalın nəsr və nəzmlə yazılmış felyetonlarında da rast gəlmək olur. Məsələn, "Hərrac və yəğma" adlı felyetonda İrandakı acınacaqlı vəziyyət təsvir olunur və bu vəziyyətin nə vaxt düzələcəyi soruşulur.

- "Məclisi milli" ruznaməsində verilən xəbərlər doğru olanda.
- O nə vaxt olacaq?
- Göydən şabalıd yağanda.
- O nə vaxt olacaq?
- Dəvələr qanad gətirəndə.
- Əmi, dəvə də qanad gətirər?
- Oğlum, düşmən də dost olar?

Həmin felyeton "Molla Nəsrəddin" jurnalında gedən "Sual və cavab" felyetonunun təsiri ilə yazılmışdır.

Sabirin "Ölkənizə şüməndəfer yol tapa bildi, gəldimi?" mirasına cavab olaraq İran Azərbaycanı şairi eyni vəzn və üslubla cavab verirdi ki, "bizlərə bu şəməndəfil, doğrusu, iş gəlmədi, səndə ki, yoxdur hövsələ, dinmə, danışma səbr elə".

Səttarxanın rəhbərliyi ilə inqilabi hərəkat genişləndikcə "Azərbaycan" jurnalının səhifələrində məzmunca daha dolğun və geniş yazılar dərc olunurdu. Məsələn, ikinci nömrənin baş məqaləsində Rusiyada baş vermiş inqilabi hərəkatdan və rus-yapon müharibəsindən bəhs olunur. Jurnal oxucularının nəzərinə çatdırdı ki, İran mütləqiyyətdən daha qüvvətli olan rus çarizmini zəhmətkeş kütlə sarsıda bilmişdir. İran mütləqiyyətini də sarsıtmaq olar.

Azərbaycan jurnalının belə fəaliyyəti yerli mürtəcelərin və İran hakimlərinin diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Onlar jurnalın bağlanması üçün əllərindən gələni edirdilər. İnkilab 1907-ci ilin avqust-sentyabr aylarında böyük təhlükə qarşısında qalarkən jurnal da ağır vəziyyətə düşdü. 1907-ci ilin sentyabrında 21-ci nömrədən sonra bağlandı. Ömrünün çox az olmasına baxmayaraq "Azərbaycan" jurnalı İran Azərbaycanı ədəbiyyatı və mətbuatı tarixini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Jurnalın redaktoru Əliqulu Səfərov Təbrizin qabaqcıl ziyalılarından idi. Məhəmmədəli Tərbiyət "Daneşməndane Azərbaycan" kitabında Ə.Səfərovun şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında danışaraq göstərir ki, o, "Şəbnamə," "Ehtiyac" və "İqbal" qəzetlərinin redaktoru və nəşiri olmuşdur. Ə.Səfərovun C.Məmmədquluzadə ilə şəxsi dostluğu var idi.

Jurnalın Ə. Səfərovdan başqa əsas mühərrirləri Xəzim və Sərraf idi.

Təbrizin ardınca "Molla Nəsrəddin" cəbhəsinə Bakı ziyalıları qoşuldu.

1907-ci il mayın 19-da Ələsgər Əliyevin redaktorluğu ilə "Bəhlul" satirik jurnalı nəşrə başladı.

Ələsgər Əliyev 1883-cü ildə anadan olmuşdur. 1898-ci ildə Bakıda rus-tatar məktəbini bitirib "Kaspi" mətbəəsində mürəttib şagirdi işləyib. O, Bakıdakı inqilabi hərəkatda yaxından iştirak etmişdi. 1902-1903-cü illərdə bolşeviklərin bir sıra intibahnamələrinin çap olunmasında Ələsgər Əliyev fəallıq göstərmişdir. 1903-cü ildə Bakıda keçirilən məşhur iyul tətilinin iştirakçılarından biri də odur.

1904-cü ildən başlayaraq Ə.Əliyev Bakıda və onun ətraf rayonlarında müəllimliklə məşğul olmuşdur. Müəllimlik fəaliyyəti dövründə bir sıra qəzet və jurnallarda məqalələrlə çıxış etmişdir. O dövrdə Peterburqda çıxan "Ülfət" qəzetində, Kazanda çıxan "Vaxt" qəzetində onun bir sıra publisist məqalələri verilmişdir.

1908-ci ildə inqilabi fəaliyyətinə görə Ə.Əliyev həbs edilib Həştərxana göndərilmişdir. Həştərxanda da o, jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirmiş və yerli mətbuatda çıxış etmişdir. 1917-ci ildə Moskvada partiyaya daxil olmuş, 1917-1918-ci illərdə ağqvardiyaçılara qarşı Qızıl Ordu sıralarında vuruşmuşdur. 1918-ci ildə Həştərxana qayıdaraq Dadaş Bünyadzadənin redaktörlüğü ilə çıxan "Tartış" qəzetində (tatar dilində çıxan partiya qəzeti idi.) əməkdaşlıq etmişdir. Həmin il inqilabi fəaliyyət zamanında ingilis müdaxiləçiləri tərəfindən tutulmuş və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan günədək Bakıda həbsxanada qalmışdır.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra o, bir sıra partiya və sovet təşkilatlarında çalışmışdır. Ə.Əliyev 1938-ci ildə vəfat etmişdir. Ə.Əliyevin jurnalistlik fəaliyyətində "Bəhlul" jurnalı xüsusi yer tutur. "Bəhlul" jurnalının ömrü çox az, cəmi altı ay olmuşdur. Bu müddətdə 9 nömrəsi buraxılmışdır. Buna baxmayaraq, Bakıda fəhlə hərəkatına köməkdə, dövrün mühüm məsələlərinin işıqlandırılmasında, xalqın maariflənməsi uğrunda mübarizədə böyük xidmət göstərmişdir. "Bəhlul" inqilabi hadisələri əks etdirir, fəhlələrlə kəndlilərin ittifaqı, fəhlələrin siyasi mübarizəsi məsələsini irəli sürür, sosial-demokrat fəhlə partiyasına, onun ayrılmaz bir hissəsi olan "Hümmət" in fəaliyyətinə yüksək qiymət verirdi.

Kapitalistlərin alçaq nöqərləri tərəfindən Xanlar Səfəraliyevin xaincəsinə öldürülməsi "Bəhlul" jurnalının mühərrirlərini mütəəssir etmişdi. Bu münasibətlə verilən məqalə jurnal "Hümmət" qrupunun üzvlərinə müraciətlə deyirdi ki, bu ağır itki təkcə sizi deyil, bütün fəhlələri kədərləndirir.

Jurnalın 8-9 nömrələrində "Fəhləyə dair" sərlövhəli bir felyeton dərc edilmişdir. "İpləmə" imzası ilə verilmiş bu felyetonda sahibkarla fəhlə arasında gedən söhbət əks etdirilir. Bu söhbətdə kəskin siyasi məsələlərə toxunulur. Fəhlə açıq bildirir ki, ədalətsizlik və zülm davam etdikcə onlar mübarizədən çəkinməyəcəklər.

"Bəhlul"un yayılmasında Sabir satirik şerlərinin böyük rolu olmuşdur. Ələsgər Əliyev Sabiri jurnalın nəşrindən qabaq tanıyırdı. O, Sabirə jurnalın Şamaxı üzrə müxbiri və müvəkkili olmasını təklif etmişdi. Sabir Şamaxı mövhumatçıların bu hadisəyə görə onun üzərində daha şiddətlə hücum edəcəyini nəzərə alıb redaksiyaya bildirmişdi ki, jurnalda müvəkkil ola bilməz, lakin şerlərlə iştirak etməyə hazırdır.

Sabir "Bəhlul" jurnalında çıxan satiralarında Azərbaycandakı ictimai ziddiyyətləri göstərmiş, möhumatı, ədalətsizliyi qamçılımışdır.

"Rəhbər" jurnalı. Bu jurnalın ilk nömrəsi 1906-cı il sentyabrın 24-də çıxmışdır. Redaktoru Mahmudbəy Mahmudbəyov idi. O, açıq fikirli, mütərəqqi dünyagörüşlü müəllimlərdən sayılırdı. 1883-cü ildə Qori seminariyasını bitirdikdən sonra bir neçə il Bərdə, Tərtər, Şamaxı şəhərlərində müəllimlik etmiş, 1890-cı ildə Bakıya köçmüşdür. Ömrünün sonunadək (1923) burada müəllimlik etmişdir.

Jurnal ilk nömrəsini baş məqaləsində gələcək proqramı haqqında danışmışdır. Elmin və maarifin inkişafı məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verən jurnal yazırdı:

"Yaşadığımız əsr bir əsrdir ki, müntəzəm məktəbi, milli ədəbiyyatı, müəyyən məsləkdə ictimai məişəti və hər cür iqtisadi mücadiləyə hazırlığı olmayan millət məişət mücadiləsində tez-gec məhv olasıdır. Bir vaxt var idi ki, qüvvəli bir millət müsəlləh olub qol gücü ilə o biri zəif milləti özünə qul... edirdi. Lakin indi bir millətin o birisinə... ağa olması qol gücü ilə deyil, məktəb, ədəbiyyat, elm, ictimaiyyət və bunlar kimi mənəvi qüvvələr ilədir" (117).

Sonra jurnal Azərbaycanda belə mənəvi qüvvələrin inkişafına kömək göstərəcəyini bildirir: "Məqsədimiz məktəblərimizin müntəzəmliyinə, millətimizin məişət meydanında, elm və mərifət yolunda irəli getməsinə və milli ədəbiyyatdan xəbərdar olmasına əlimizdən gələn qədər rəhbərlik etməkdir" (118).

Jurnalın cəmi 5 nömrəsi (1906-cı ildə 4, 1907-ci ildə 1) çıxmasına baxmayaraq, öz səhifələrində bir sıra ictimai-siyasi məsələlər qaldırmışdır. M.Mahmudbəyov "Bizə nə lazımdır" sərlövhəli publisist yazısında 1905-ci ilin inqilabi hadisələrindən sonra Azərbaycanda əmələ gələn dirçəliş və oyanmanın mənzərəsini verməyə çalışmış, qarşıda duran vəzifələri şərh etmişdir.

"Rəhbər"də ədəbiyyata, şer və sənətə dair məqalələr dərc olunurdu. "Ədəbiyyatımıza dair" başlığı ilə verilən məqalələrin müəllifi Firidunbəy Köçərli idi. Birinci nömrədə Seyid Əbülqasım Nəbatinin həyat və yaradıcılığı, ikinci nömrədə "Durnalar" şerləri, beşinci nömrədə "Molla Vəli Vidadi və onun tərcümeyihali" məqalələri çap olunmuşdur.

S.M.Qənizadənin "Körpə uşaqlar tərbiyəsi" məqaləsi jurnalın ən maraqlı yazılarından biridir. Həmin məqalə jurnalın 4 nömrəsində hissə-hissə verilmişdir (119). Maddi vəsaitin yoxluğu üzündən jurnalın nəşri dayandığı üçün məqalə də yarımçıq qalmış, ardı dərc olunmamışdır.

Bu məqaləni cəsarətlə sadə, anlaşılqılı dildə yazılmış elmi-pedaqoji əsər adlandırmaq olar. Müəllif əvvəlcə pedaqogika elmindən söz açır, bu elmin vəzifələrini göstərir, sonra isə valideynlərə məsləhət görür ki, bu elmlə tanış olsunlar, "qərinələr ərzində məşhur pedaqoqların təcrübəsi ilə hasil olmuş tərbiyə qanunlarını yad edib onlara əməl" etsinlər.

S.M.Qənizadə pedaqoji tərbiyənin ictimai mühitdə rolunu yüksək qiymətləndirir, obrazlı şəkildə qeyd edir ki, qiymətli bir əşya naşı ustanın əlində xarab olarsa, o qədər qorxusu yoxdur, lakin naşı müəllimin qeyri-düzgün tərbiyəsi nəticəsində uşağın qəlbi, ruhu, varlığı sarsılırsa, cəmiyyətə böyük ziyan dəyər. "Övlad həyat səmərəsidir. Hər bir təklifdən övlad tərbiyəsi irəlidir"- deyən müəllif ata-anaların tərbiyə işində rolunu geniş şərh edir. Təsədüfi deyildir ki, müəllif əsərin birinci hissəsinə "İnsan əşrəf məxluqdur" yarımşərlövhəsini vermiş, qiymətli olan insanın yetişməsində mühüm rol oynayan müəllimlərin və valideynlərin gördüyü işi ən zərif iş adlandırmışdır.

Bu və bu səpkidə olan digər elmi-publisist məqalələr "Rəhbər"ə pedaqoji jurnal xarakteri verirdi. Jurnalda Ə.Sabirin "Şahnamə"dən tərcüməsi, A.Səhhətin şerləri və sair əsərlər də dərc olunmuşdur. "Rəhbər"də tərbiyə və təlim məsələlərindən bəhs edilərkən, digər hadisələrə qiymət verilərkən bəzən dini nöqtəyi-nəzər əsas götürülürdü. Bəzi məqalələrdə ziddiyyətli fikirlər də irəli sürülmüşdür.

"Məktəb" jurnalı. 1911-ci il noyabrın 29-dan Bakıda "Məktəb" adlı yeni bir uşaq jurnalı nəşrə başladı. "Bizim "Məktəb"i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir. "Məktəb"i oxuyacaq şagirdlərin biliyi geniş bir dairə alarsa, o vaxt biz də məqsədimizə yetişmiş olarıq" (120).

"İdarədən" başlığı ilə verilən məqalədəki bu sözlər jurnalın əsas məqsədini ifadə edirdi.

Jurnalın ilk nömrəsində N.Nərimanovun "Əziz balalar" başlığı ilə uşaqlara müraciəti verilmişdir. N.Nərimanov uşaqları oxumağa, elmə yiyələnməyə, vətənin ləyaqətli, namuslu övladları olmağa çağırırdı.

Birinci nömrədə maraqlı hekayələr, şerlər, publisist yazılar, atalar sözü, məsəllər, lətifələr, və s. verilmişdir. Bunlar hamısı uşaqların zövqünə uyğun idi. Hər yazıda yeniyetmə nəsle müəyyən bir hissə aşıla-

nırdı. Əli Ələvi "Çalışalım" şerində məktəb şagirdlərinə "çalışmaq yaşına girdiklərini" xatırladır, onları tənbellikdən uzaq olmağa çağırır, işgüzarlığa səsləyirdi:

İrəlində hər birimiz
İş sahibi olmalıdır;

Çanta kimi hər birimiz
Sevinc ilə dolmalıdır...

H.Zərdabının "Heyvanların rəngi" məqaləsində mühitin, şəraitin heyvanların yaşayışına təsiri elmi dillə şərh olunurdu. "Bir qozun düşməsi" nağlında "hər eşidilən şeyə dərhal inanmamaq" tövsiyə edilir. Abdulla Tofiq Gəncəlinin tərbiyə mövzusunda yazdığı məqaləsində diribaş, açıq gözlü, sağlam vücudlu, geniş ürəkli, rəhmdil, ağayana sifətli gənclər tərbiyə etmək lüzumu göstərilirdi. Hüseyn Şıxızadənin "Qonaqlıqda yaxşıdır, evdə daha yaxşıdır" nağıl təmsilində uşaqlara vətənpərvərlik, öz doğma yurdunu sevmək hissləri aşılırdı.

Abbas Səhhətin rus şairi Nikitindən tərcüməsi, Ə.Müznibin "Mollanın papağı" şeri də birinci nömrədə dərc olunmuşdur. Bunlardan əlavə, "Böyüklər sözü" başlığı altında atalar sözü və məsəllər birinci nömrənin məzmunu daha da rəngarəng etmişdir.

Jurnalın redaktorları Qafur Rəşad Mirzəzadə və Əbdülrəhman Əfəndizadə ilk nömrəni oxucular arasında maraqlı doğurması üçün həqiqətən böyük zəhmət çəkmiş və məqsədlərinə nail olmuşdular.

"Məktəb"i redaktə edənlər o zamanın görkəmli pedaqoqları və publisistləri idi. Qafur Rəşad (1884-1943) 1901-ci ildə Şamaxı qəza məktəbinin, 1909-cu ildə Moskvada təbiyyat-coğrafiya kurslarını bitirmişdir. Əvvəllər Şamaxı qəzasının Lahıc kəndində, Moskvadan qayıtdıqdan sonra isə Bakı məktəblərində müəllim işləmişdir. O, həm kənd məktəbinin, həm də şəhər məktəbinin ehtiyaclarını çox gözəl bilirdi. Məşhur rus pedaqoqlarının əsərlərini, xüsusilə Uşinski təlimini dərinlən öyrənmişdi.

Q.R.Mirzəzadə redaktorluğa başladığı dövrədək məktəblər üçün bir neçə dərslik yazıb çap etmişdi. 1909-cu ildə onun yazdığı "Qafqaz coğrafiyası" dərsliyi Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları dilində ilk tədris vəsaiti idi. Bunun ardınca Qafur Rəşad 1911-ci ildə özünün "Ümumi coğrafiya. Birinci hissə" dərs kitabını nəşr etdirmişdi. O, Azərbaycanda məktəb coğrafiyasının banisi və coğrafiya kadrları yetişdirilməsi işinin pioneri olmuşdur.

Q.Rəşad "Məktəb" jurnalını 1916-cı ilə qədər Əbdülrəhman Əfəndizadə ilə birlikdə redaktə etmişdir. 1916-cı ilin mayında Ə.Əfəndizadənin vəfatı, dünya müharibəsinin törətdiyi çətinliklər, 1917-ci ilin fevral hadisələri jurnalın nəşrini müvəqqəti dayandırdı. 1917-ci ildə jurnalın cəmi 1 nömrəsi çıxmışdır.

1920-ci ilin fevralında Q.R.Mirzəzadə "Məktəb"in nəşrini yenidən bərpa etdi. Lakin jurnal müntəzəm çıxa bilmədi və tamamilə bağlandı.

"Məktəb"in müxtəlif yaradıcılıq üsulu, müxtəlif janrlarda yazan müəlliflər heyəti var idi. N.Nərimanov kiçik yaşlı uşaqların sağlamlığı və səhiyyəsi haqqında məqalələr dərc etdirirdi. S.S.Axundov özünün məşhur "Qorxulu nağıllar"ını bu jurnalda çap etdirmişdi. O, "Müəllim Süleyman" imzası ilə kiçik elmi xəbərlər, məlumatlar da yazırdı.

"Fatma xalanın nağılları" başlığı ilə uşaqlarda düzlük, səmimilik, doğruluq, böyüklərə hörmət, zəhmətə həvəs və s. hisslər tərbiyə edən hekayələr verildi. Ü.Hacıbəyovun "Filankəs" imzası ilə yazdığı kiçik satirik parçalar, A.Şaiqin, R.Əfəndiyevin, Ə.Hüseynzadənin, Ağaəli Qasimovun, Şəfiqə xanım Əfəndizadənin və başqalarının hekayə, şer və oçerkləri balaca oxucuların rəğbətini qazanırdı.

Ş.Əfəndizadə "Məktəb"də mühərrirliyi dövrünü xatırlayaraq yazırdı: "Məktəb" məcmuəsi uşaqlarımızın həyatında həqiqətən də bir məktəb oldu. Burada nələrdərc edilmirdi... Məcmuə məktəblərimizdə oxuyan qızların çox xoşuna gəlirdi. Mən burada dərc edilmiş maraqlı yazıları onlara oxuyurdum. Özüm də məcmuəyə bir sıra tərbiyə mövzusunda hekayələr yazırdım. "İki qızın söhbəti", "Şəkər alması", "Analar qucağı", "Vəhşilər çörəkçisi", "Hüsnxətt" və s. yazılarım "Məktəb"də çap olunmuşdur." (121).

O zamanın qabaqcıl, açıq fikirli müəllimləri "Məktəb" jurnalı ilə sıx əlaqə saxlayır, ədəbi-bədii yazılarını burada dərc etdirirdilər. Kənd müəllimləri də jurnalın işinə cəlb olunmuşdu. Həmin müəllimlərdən biri - Qarabağdakı Malıbəyli kəndinin məktəb müdiri Məmməd Qarayev idi. Xırda həcmli bədii yazıları ilə jurnalın məzmunu zənginləşdirirdi. O, alleqorik hekayələrin tərbiyəvi təsirini nəzərə alaraq daha çox bu janra müraciət edirdi.

M.Qarayevin jurnalda "Qaraquş və İlan" (122), "Qurbağa və siçan" (123), "Sərçə və İlan" (124) və s. hekayələri verilmişdir. Bu hekayələrdə dostluq, sədaqət hissləri tərbiyə olunur, oxuculara dostla düşməni ayırd etməyi bacarmaq, düşmənin yağlı dilinə aldanmamaq, birləşməkdə düşməne qələbə çalmaq və s. əxlaqi fikirlər aşılırdı.

1913-cü ildə M.Qarayevin vaxtsız vəfatı münasibətilə jurnalın əməkdaşları təəssüflənmiş, S.S.Axundov onun haqqında təsirli nekroloq yazmışdır.

Jurnalda mühüm tarixi hadisələrə xüsusi nömrələr həsr edilirdi. 1911-ci ildə çıxan 2-ci nömrə M.F.Axundovun anadan olmasının 100 illiyinə (125), 1912-ci ildə çıxan 7-ci nömrə A.S.Puşkinin vəfatının 75-ci illiyinə həsr olunmuşdu.

"Məktəb" in müəlliflər heyəti rus yazıçılarının uşaqlara aid ən yaxşı əsərlərini tərcümə edib verirdi. A.Səhhətin, R.Əfəndiyevin, Əlicabbar Orucəliyevin tərcüməçilik fəaliyyəti xüsusilə təqdirəlayiqdir.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulduqdan sonra **1921-ci ildə nəşrə başlayan "Maarif" (cəmi 2 nömrəsi çıxmışdır) və "Qırmızı günəş" (sonra "Qızıl cavanlıq"), 1923-cü ildən çıxan "Gənc pioner", 1927-ci ildən çıxan "Pioner" jurnalları, "Azərbaycan pioneri" qəzeti və s. mətbuat orqanları yeni nəslin tərbiyə olunmasında mühüm rol oynayırdılar.** Bu mətbuat orqanları inqilabdan əvvəlki demokratik mətbuatın müsbət ənənələrini bacarıqla davam etdirirdilər.

II HİSSƏ

AZƏRBAYCAN SOVET DÖVRÜ MƏTBUATI

"KOMMUNIST" ("XALQ QƏZETİ") QƏZETİ

Qeyd edək ki, 1919-cu ildə 20-dən çox bolşevik qəzeti nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan dilində "Bakı Fəhlə Konfransının Əxbarı", "Hüriyyət", "Haqq", "Füqəra sədasi", "Zəhmət sədasi", "Oktyabr inqilabı", "Gənc işçi", "Azərbaycan fəqərəsi", rus dilində "Nabat", "Molot", "Proletari", "Raboçi put", "Qolos truda", "Bednota", "Molodoy raboçi", "Novi mir", və başqaları Azərbaycan bolşeviklərinin nəşr etdikləri qəzetlər idi. Doğrudur, bu qəzetlərin ömrü çox az olmuş, bəzilərinin cəmi bir və ya bir neçə nömrəsi çıxmışdır.

"Kommunist" qəzeti "Hümmət", "Qoç-Dəvət", "Təkamül", "Yoldaş", "Hümmət" (1917-1918-ci illər), "Bakı Şurasının Əxbarı" kimi bolşevik qəzetlərinin davamçısı olaraq meydana atıldı. 1919-cu ildə Azərbaycan bolşevik mətbuatının təşkilatçılarından biri, Əliheydər Qarayev yazırdı ki, "Kommunist" qəzeti keçmişdə min əzablar içərisində çarpışan, fədakarlıq göstərən inqilabçı mətbuatımızın ən sədaqətli və həqiqi bir varisidir (128).

"Kommunist" 1919-cu il avqustun 29-da həyata gəldi. Azərbaycan bolşevikləri "Kommunist"i hökumət orqanlarından xəbərsiz, gizli buraxmışdılar. "Kommunist" in 1919-cu il gizli çıxan nömrəsini Ruhulla Axundov redaktə etmişdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1920-ci il aprelin 30-da Əliheydər Qarayevin redaktorluğu ilə "Kommunist" leqal şəkildə öz nəşrinə başladı.

Müxtəlif vaxtlarda qəzetin başında Əliheydər Qarayev, Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, Ağababə Yusifzadə, Böyükağa Talıblı kimi görkəmli jurnalistlər və publisistlər durmuşlar. "Kommunist" in səhifələrində tez-tez S.M.Kirovun, Q.K.Orconikidzenin, N.Nərimanovun, S.M.Əfəndiyevin, S.Ağamalıoğlunun, D.X.Bünyadzadənin, Q.M.Musabəyovun, H.H.Sultanovun və başqalarının məqalələri çap edirdi.

"Kommunist" öz ətrafında o zaman respublikanın tanınmış yazıçılarını və jurnalistlərini toplamışdı. Qəzetdə Məmməd Səid Ordubadi, Tağı Şahbazi, Cəfər Cabbarlı, Seyid Hüseyn, Məmmədəli Sidqi, Süleyman Məlikov, Şəmsəddin Abbasov, Xəlil İbrahimov və başqa təcrübəli qələm sahibləri əməkdaşlıq edirdilər. 1922-ci ildən başlayaraq uzun illər görkəmli sənət ustası Əzim Əzimzadə "Kommunist" in baş rəssamı olmuşdur.

Müharibə illərində yazıçı və şairlərimizdən S.Vurğunun, M.İbrahimovun, S.Rəhimovun, Ə.Vəliyevin S.Rüstəmin, R.Rzanın, M.Rahimin, Ə.Cəmilin, C.Xəndanın və başqalarının "Kommunist" də dərc edilmiş hekayələrində, öçerklərində, şerlərində Vətənə sədaqət, xalqlar dostluğu, qəhrəmanlıq mövzuları əsas yer tuturdu. Əli Nəzminin, Ə.Vahidin satirik şerlərində faşistlərin yırtıcılığı, qəddarlığı kəskin bir qələmlə ifşa edilirdi.

Azərbaycan dilində ictimai-siyasi istilahlarnın işlənilməsində, dilimizin zənginləşməsində "Kommunist" in böyük xidmətləri vardır. Qəzetdə respublikamızın tanınmış tərcüməçilərindən C.Cabbarlı, M.Sidqi, S.Məlikov, D.Cavadlı, Ə.Tahir, A.Gülməmmədov, Ə.Bədəlbəyli, C.Əzimov, V.Hacıoğlu, H.Mütəllibov, Ə. Zeynalov, C. Xəlilov və başqaları uzun müddət işləmişlər.

"SOVET KƏNDİ" QƏZETİ

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində "Kommunist" və "Bakinski raboçi" qəzetlərinin səhifələrində qəzalardan tez-tez materiallar dərc olunurdu. Azərbaycan kəndinin ağır vəziyyətini kəndlilərin çətin həyat tərzini daha dolğun əks etdirmək və problemləri həll etmək üçün bu sahəyə uyğun yeni qəzetin yaradılması zərurəti meydana çıxdı. Maddi çətinliyə, respublikanın poliqrafiya bazasının zəifliyinə, jurnalist kadrlarının çatışmazlığına baxmayaraq, 1923-cü ilin mart ayında Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi Azərbaycan dilində kəndli qəzetinin nəşri haqqında xüsusi qərar qəbul etdi.

1923-cü il iyunun 16-da Bakıda "Kəndçi qəzetəsi"nin birinci nömrəsi çapdan çıxdı. "Kommunist" qəzeti redaksiyasının yaxından iştirakı və köməyi ilə çıxan "Kəndçi qəzetəsi" ilk gündən böyük çətinliklərlə qarşılaşdı və birinci nömrədən sonra müvəqqəti olaraq öz nəşrini dayandırmalı oldu. 4 ay sonra 1923-cü ilin 12 oktyabrından "Kəndçi qəzetəsi"nin ikinci nömrəsi çıxdı və uzun illər müntəzəm çap olunmağa başladı.

1924-cü ilin dekabrından qəzet "Kəndçi qəzetəsi" adı ilə çap edildi. Müxtəlif vaxtlarda "Kəndli qəzetəsi" nə Ə.Qarayev, S.Əfəndiyev, S.Cavadzadə, (Pişəveri) M.Şahbazov və İ.Əminbəyli rəhbərlik etmişlər.

1932-ci ilin fevralından "Kəndli qəzetəsi", "Azərbaycan kolxozçusu" adı ilə çap olunmağa başladı. Həmin ilin sentyabrında qəzetin mininci nömrəsi işıq üzü gördü. 1933-cü ilin yanvar ayından qəzet gündəlik çıxırdı.

"Azərbaycan kolxozçusu" hər hansı yeni bitki sortunun, mal-qara cinsinin respublikada yayılmasını təbliğ edərkən, hər şeydən əvvəl yerli şəraiti, ayrı-ayrı zonaların təbii-iqtisadi şəraitini, təsərrüfatın perspektivini nəzərə alır, bu barədə respublikanın, ölkəmizin ən görkəmli mütəxəssislərinin, təcrübəli adamlarının rəyini öyrənib öz səhifələrində elmi-kütləvi dillə işıqlandırır" (126).

1953-cü ilin iyul ayının 23-dən qəzet "Azərbaycan kənd təsərrüfatı", 1960-cı ilin avqust ayından isə "Sovet kəndi" adı ilə çıxmağa başladı.

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra bir müddət "Həyat" adı ilə çap olunan qəzet maddi imkansızlığı və rəhbərliyin qeyri-peşəkarların əlinə keçməsi ucbatından bağlandı, redaksiyanın əmlakı dağıdıldı, 70 illik fəaliyyəti uğursuz bir sonluqla başa çatdı.

"AZƏRBAYCAN QADINI" JURNALI

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi 1923-cü il iyulun 2-də Bakıda Şərq qadınlarının, xüsusilə Azərbaycan qadınlarını ictimai-siyasi həyata alışdırmaq məqsədilə aylıq, ədəbi, ictimai və siyasi jurnal olan "Şərq qadını"nın nəşr olunmasını qərara aldı. "Şərq qadını"jurnalının 1-ci nömrəsi 1923-cü ilin noyabrında 40 səhifədən ibarət 1000 nüsxə tirajla çapdan çıxmışdır.

Jurnalın ilk redaktoru Ayna Sultanova olmuşdur. Sonralar jurnala Gülarə Göylü qızı Qədirbəyova, Hökumə Sultanova, Zəhra Kərimova, Barat Kərimova, Züleyxa Əliyeva, Rəhimə Zeynalova, Şəfiqə Ağayeva və Xalidə Hasilova rəhbərlik etmişlər.

1938-ci ildən "Şərq qadını", "Azərbaycan qadını" adı ilə nəşr olunmağa başlayıb.(133)

"PİONER"("GÜNƏŞ") JURNALI

1926-cı ildə Bakı şəhər komsomol təşkilatının konfransı çağırılmışdı. Konfransın keçirildiyi gün bir dəstə fəal məktəbli üzərində "Pioner"sözü yazılmış 28 səhifəlik jurnal hazırlamışdı. Uşaqların xətti ilə yazılmış cəmi 50 nüsxə jurnal konfrans iştirakçılarının çox xoşuna gəldi.Həmin nüsxələr "Pioner" jurnalının ilk qaranquşu oldu. Aradan bir neçə ay keçəndən sonra, yəni, **1927-ci ilin fevralında "Pioner" jurnalı kütləvi tirajla çıxmağa başladı.** Jurnalın əsas məqsədi məktəbliləri xalqa, Vətənə, torpağa məhəbbət, sədaqət ruhunda tərbiyə etməkdən ibarət idi. Beləliklə də, Azərbaycanda ilk professional uşaq jurnalı nəşrə başladı.

Yazıçı Qılman İlkin və Hüseyn Abbaszadə də uzun müddət "Pioner"jurnalında məsul vəzifələrdə çalışmışlar.

Eləcə də bir çox cavan yazarlardan - xalq şairi Xəlil Rzanın, yazıçı Sabir Əhmədovun, şair Nəriman Həsənzadənin ilk əsərləri də "Pioner" jurnalında çıxırdı. Tanınmış rəssamlardan Mikayıl Abdullayev, Oqtay Sadiqzadə, Davud Kazımov, Toğrul Sadiqzadə, Elmira Şaxtaxtinskaya, Həsənağa Ağayev jurnalda əməkdaşlıq edirdi. Bəstəkarlardan ilk dəfə olaraq Qara Qarayevin "Sülh", Səid Rüstəmovun "Dəstə rəhbəri", Qəmbər Hüseynlinin "Ana məktəb", Ağabacı Rzayevanın, Cahangir Cahangirovun mahnıları "Pioner" jurnalında dərc olunmuşdur.

Azərbaycan yazıçılarından A.Şaiq,S.Vurğun, M.İbrahimov, Eynulla Ağayev, Zeynal Cabbarzadə, Tofiq Mütəllibov,Hikmət Ziya, Nəriman Süleymanov, Tofiq Mahmud, Qaçay Köçərli, Rafiq Yusifov, Məmməd Namaz kimi şair və yazıçıların, rus ədəbiyyatı nümayəndələrindən M.Lermantov, L.Tolstoy, M.Qorki, A.Çexov və başqa sənətkarların əsərləri də bu jurnalda dərc edilmişdir. Jurnal bədii ədəbiyyat vasitəsilə də oxucusunun qəlbinə həmişə yol tapmaq təşəbbüsündə olmuş, onda yüksək əlaqi keyfiyyətlər tərbiyə etmişdir.

Jurnalın bir neçə dəfə yubileyi - 30, 40, 50 illiyi keçirilmişdir. 1977-ci ildə isə bütün respublika ictimaiyyəti onun 50 illik yubileyini daha təntənəli surətdə qeyd etmiş, jurnal SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə məktəblilərin tərbiyəsi sahəsində səmərəli işinə görə "Şərəf nişanı" ordeni ilə təltif edilmişdir. (127).

Jurnal 1990-cı ildən "Günəş" adıyla nəşr olunur.

"AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMİ" QƏZETİ

Hələ 30-cu illərin ortalarında əhalinin sayının artması, xalq maarifinin inkişafı, yeni elmi-pedaqoji kadrların, ziyalı qüvvələrin yetişməsi, informasiya məkanının genişlənməsi pedaqoji mətbuatın yaranması ehtiyacını doğururdu. Beləliklə, **1934-cü il sentyabrın 2-də "Kommunist maarifi" qəzeti nəşrə başladı.** Qəzet "mədəni inqilab"ın əsas təbliğat vasitələrindən olmaqla respublikada milli elmi-pedaqoji kadrların formalaşmasına yaxından kömək edir, xalq maarifinin, təhsilinin inkişafında müstəsna rol oynayırdı. O,

kommunist ideyalarının, bolşevik maarifinin rüporu kimi nəzərdə tutulub yaradılsa da ilk gündən bu dar çərçivəyə sığmır, daha çox ümumxalq qəzeti, müəllim, ziyalı qəzeti olmağa çalışırdı. Elə belə də oldu. 1938-ci ildə adı dəyişdirilərək "Müəllim qəzeti" adlandırıldı. Qəzet 1941-ci ilin iyununadək bu adla nəşr olundu. Böyük Vətən Müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar 1941-ci ilin iyunundan 1946-cı ilin aprelində onun nəşri dayandırıldı. Qəzetin əməkdaşları döyüşən ordu sıralarında Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrinə yollandılar.

1946-cı ilin aprelindən "Azərbaycan müəllimi" adı ilə yenidən nəşrə başlayan qəzet sonrakı illərdə də özünəməxsus üslubuna, dəsti-xəttinə, başlıcası isə məramına, amalına sədəqəti qoruyub saxlaya bilmişdir.

Müxtəlif illərdə Rüstəm Hüseynov, Ağəli Bədəlov, Mirabbas Aslanov, Şahin Səfərov, Məhəmməd Baharlı qəzetə rəhbərlik etmişlər.

"İDMAN" QƏZETİ

İdman mətbuatımızın ən böyük tarixə malik nəşri olan "İdman" qəzeti həm də Azərbaycan mətbuatının ən qocamanlarından biri sayılır.

1932 - ci ildə ilk dəfə "Azərbaycan bədən tərbiyəçisi" ("Fizkulturnik Azerbaydjana") adı altında işiq üzü görmüş "İdman" qəzetinin artıq 70 - dən çox yaşı var.

Azərbaycan idmanının tarixi olan "İdman" qəzeti indiyədək idmançılarımızın minlərlə qələbələrini on minlərlə oxucusuna çatdırmışdır.

Fəaliyyətinin ilk illərində həm Azərbaycan, həm də rus dillərində olmaqla 4 səhifədə nəşr olunmuş qəzet, təkcə respublikamızda deyil, həm də keçmiş SSRİ - nin digər regionlarında maraqla oxunmuşdur. Qəzetin ilk baş redaktorlarından biri tanınmış yazıçı Aleksandr Kiknadze olmuşdur. İkinci dünya müharibəsi zamanı, 1941 - ci ildə "İdman" qəzeti fəaliyyətini dayandırmış və qəzet əməkdaşları qələmi odlu silaha dəyişərək cəbhəyə yollanmışlar.

Müharibə dövründə və ondan sonrakı illərdə qəzet redaksiyası dəfələrlə yerdəyişməyə məruz qaldığından "İdman" qəzetinin nümunə cildləri, eləcə də bir çox tarixi sənədləri itib - batmış və ya məhv olmuşdur. Çox təəssüf ki, məhz bu səbəbdən qəzetin 1932 - ci ilin hansı ayında nəşrə başladığını araşdırmaq mümkün olmamışdır.

İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra "İdman" qəzeti öz fəaliyyətini yalnız 1950 - ci ildə bərpa edə bilmişdir.

1968 - ci il yanvarın 1 - dən qəzetin adı dəyişdirilərək, "İdman" qoyulmuşdur.

"İdman" qəzetinin keçdiyi yol Azərbaycan idman jurnalistikasının tarixidir. Vaxtilə "İdman" qəzetilə dünya şöhrətli İna Riskal, Vera Lantratova, Anatoli Banişevski, Tofiq Bəhramov, Ələkbər Məmmədov, İbrahimpaşa Dadaşov və başqa tanınmış idmançılar əməkdaşlıq edib və daimi əlaqə saxlayıblar. "İdman"da sənət fəaliyyətinə başlamış jurnalistlərdən bir çoxu sonralar "Sovetski Sport", "Futbol - hokkey" və s. kimi qəzetlərdə məsul vəzifələrdə işləyiblər. (130).

1941 - ci ilədək qəzetin rus variantına rəhbərlik etmiş Aleksandr Kiknadze sonralar Moskvada "Sovetski Sport"un futbol şöbəsinin redaktoru olub. "İdman" qəzetinin müxbiri olmuş Yuli Segeneviç də sonralar "Sovetski Sport"da həmin vəzifəni daşıyıb. Vaxtilə "Kommunist", "Azərbaycan gəncləri" və digər tanınmış qəzetlərə rəhbərlik etmiş bir çox şəxslər jurnalistikada ilk addımlarını məhz "İdman"da atıblar. Hazırda qəzetin yetirməsi olan jurnalistlər ölkəmizin bir çox telekanallarında və dövrü mətbuatda uğurla çalışırlar.

Vaxtilə "İdman" qəzeti 120 min nüsxə ilə (90 min azərbaycanca, 30 min rusca) çap olunaraq nəinki Azərbaycanın hər yerində, həm də respublikanın hüdudlarından kənar da yayılıb.

Hazırda 1500 - 2000 nüsxə ilə çap olunur.

"AZƏRBAYCAN PİONERİ" ("SAVALAN") QƏZETİ

1938 - ci il avqust ayının 1 - də "Azərbaycan pioneri" adı ilə ilk dəfə işiq üzü görən bu uşaq qəzeti İkinci Dünya müharibəsi ərafəsində çox ağır və keşməkeşli anlar yaşamışdır.

Qəzetin ilk redaktoru vəzifəsində M.Əliyev çalışmışdır. Sonralar qəzetə müxtəlif illərdə çox qısa bir zaman kəsiyində Q.Həsənov və İ.Novruzov başılıq etmişlər. Lakin "Azərbaycan pioneri" özünün əsl təşəkkül dövrünü 1946 - cı ilin mayından yaşamağa başlamışdır. Həmin vaxt qəzetə tanınmış uşaq yazıçısı Eynulla Ağayev redaktor təyin olunmuş və o, iyirmi ilə yaxın bir müddətdə bu vəzifədə çalışmışdır. (129).

Eynulla Ağayevdən sonra qəzetin sükanı arxasında uşaq psixologiyasının çox gözəl bilicisi, gənc nəslə həsr olunmuş bir çox kitabların müəllifi Əmrah Əmrahov əyləşmiş və 22 il onu idarə etmişdir. Onu da deyək ki, Sovet dövründə "Azərbaycan pioneri" respublikamızda nəşr olunan ən populyar qəzetlərdən biri idi. Qəzet dörd yüz min, bəzi illərdə isə yarım milyona yaxın tirajla çap olunurdu. Qəzetdə gözəl şairlərimiz Hikmət Ziya, Tofiq Mütəllibov, Vaqif Nəsim, yazıçı - fantast Emin Mahmudov, yazıçı - publisist

Əli Səmədov və Əmir Mustafayev kimi ziyalılar çalışmışlar. Zeynal Cabbarzadə, Hüseyn Abbaszadə, Cəmil Əlibəyov, Nəriman Süleymanov, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə, Aqşin Babayev, Eldar Baxış, Tofiq Mahmud, Fikrət Qoca, İlyas Tapdıq kimi tanınmış şair və yazıçılar, qəzetimizin ən çox oxunan və sevilən müəllifləri olmuşlar.

Qəzet fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində uşaqlar və yeniyetmələr arasında hərbi - vətənpərvərlik və idman sahəsində bir çox böyük tədbirlərin təşkilatçısı olmuşdur.

1990 - cı ilin 20 Yanvar faciəsindən sonra redaksiya kollektivinin qərarı ilə qəzetə Azərbaycan türklərinin sevimli və müqəddəs dağı olan "Savalan"ın adı verildi. Elə o vaxtdan bəri də qəzet bu ad altında çıxır.

"KİRPİ" JURNALI

"Kirpi" satirik jurnalı 1952 - ci ildən çıxır. "Molla Nəsrəddin" ənənələrini davam etdirmək, cəmiyyətdəki nöqsanları üzə çıxarmaq, haqqın, ədalətin öz yerini tutması "Kirpi"nin əsas iş prinsipi olub. Jurnal uzun illər rüşvətxorların, el malını dağıdanların, mədəniyyətimizə biganə qalanların və s. ifşa edilməsi üçün qətiyyətlə mübarizə aparmışdır.

Cəsəətli yazıları ilə oxucuların rəğbətini qazanmış S.Vurğun, S.Rüstəm, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, İ.Şıxlı, Ə.Vahid, N.Arif jurnalla yaxından əməkdaşlıq etmişlər. (132).

Əvəz Sadıq, Qulam Məmmədli, Seyfəddin Dağlı, Salam Qədirzadə, Şamil Fərzəliyev, Eyvaz Borçalı və Polad Qasımov ardıcılıqla "Kirpi" jurnalına redaktorluq etmişlər.

"BAKI " VƏ " BAKU" QƏZETLƏRİ

1958 - ci il yanvarın 10 - da respublikamızda çıxan mətbu nəşrlər arasına adını paytaxtın adından götürmüş "Bakı" qəzeti də əlavə olundu. Bu mətbu nəşr elə ilk sayındaca Bakı sakinlərinin, sadəcə əmək adamlarının, ziyalıların qəzeti olacağını, şəhərimizin mübarizə ənənələrini davam etdirəcəyini vəd edirdi.

Sənət adamlarının - Abdulla Şaiqin, Süleyman Rüstəmin, Sabit Rəhmanın, Mirzə İbrahimovun, Rəsul Rzanın, Hüseyn Abbaszadənin, Qabilin qələmindən çıxan bədii nümunələr, publisistik yazılar qəzetə həm rəngarənglik gətirir, həm də oxucu marağını, rəğbətini artırır. Redaksiyanın kollektivinə də ümidverən, öz orijinal dəst - xətti, üslubu ilə seçilən jurnalistlər - Şamil Şahməmmədov (o, sonralar doğma qəzetində müxbirlikdən redaktorluğadək yüksəldi). (131), Səfər Məmmədov, Manaf Süleymanov, Əhməd Rəşidov, Adil Cavadlı, Kazım Ələkbərov, Çingiz Ələkbərov, Cəmşid Əmirov, Şamil Qurbanov, Rəfael Nağıyev, Cabir Novruz, rəssam Arif Ələsgərov, sonralar Fazil Rəhmanzadə, Nüsrət Kəsəmənli və başqaları cəlb olunmuşdu ki, onların əməyi bu gün ehtiramla yad edilməlidir.

Əvvəllər qəzet kiçik formatda çıxırdı. Tədriclə tiraj artdı, "Bakı" reklam əlavələri ilə birlikdə çap olundu. **1962 - ci ildən isə rus dilində "Baku" qəzeti də çıxmağa başladı.**

Qəzetin yaranmasının təşəbbüskarı və ona 30 il rəhbərlik edən şəxs Nəsir İmanquliyev olmuşdur.

"BAKİNSKİ RABOÇİ" QƏZETİ

Azərbaycan mətbuatı tarixində ən uzunömürlü qəzet olan "Bakinski raboçi" qəzeti 1906 - cı ilin mayından çap olunur. Birinci rus inqilabından sonra dünyaya gələn qəzet Azərbaycan bolşeviklərinin ideyalarını yayır, xalqı burjuaziyaya qarşı mübarizəyə səsləyirdi.

Qəzetin ilk nömrəsinin hazırlanmasında M.İ. Batırev, V.P.Noqin, V.F.Yefimov, V.A.Radus - Zenkoviç, S.D.Vulfson, A.A.Caparidze və başqaları olmuşlar.

Müxtəlif vaxtlarda N.N.Nərimanov, S.M.Kirov, Q.K.Ordcenikidze, S.M.Əfəndiyev, A.P.Serebrovski, P.A.Axundov, Q.M.Musabəyov, "Bakinski raboçi"nin səhifələrində çıxışlar etmişlər.

1923 - cü ildə "Bakinski raboçi"nin 1000 - ci sayı çapdan çıxmışdır.

Qəzet dəfələrlə dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Hazırda fəaliyyətini davam etdirir.

"VIŞKA" QƏZETİ

1928 - ci il mart ayının 1 - də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Bakı komitəsi fəhlələrin kütləvi "Vişka" qəzetini nəşr etməyə başladı.

Qəzetin birinci nömrəsi 15 min, ikinci nömrəsi 20 min, 3 - cü nömrəsi isə 25 min tirajla çap olunmuşdur.

Əsasən neft sənayesindən yazılar dərc edən "Vişka" respublikanın digər təsərrüfat sahələrindən, fabrik və zavodlardan da yeni xəbərlər verir, qabaqcıl əmək adamlarının həyatını işıqlandırır.

Ümumrusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi 1939 - cu ildə "Vışka"nın "Bakinski raboçi" qəzeti ilə birləşməsi üçün qərar verdi. Lakin 9 aydan sonra, yəni 1 fevral 1940 - cı ildən Mərkəzi Komitə qərarını dəyişərək "Vışka"nın müstəqil çıxmasına icazə verdi. Bu vaxt "Vışka"nın tirajı 40 mini ötmüşdü. (135).

"Vışka"nın sayəsində məşhur Bakı neftçilərindən Rüstəm Rüstəmov, Gülbala Əliyev, Ağasəf Bağirov, Mirzə Bədirxanov, Ağahüseyn Qafarov və başqaları SSRİ - nin hər yerində tanınmışdı.

1948 - ci il may ayının 5 - də nəşrə başlamasının 20 illiyini qeyd edən qəzetin son səhifəsində tirajın 60 min olduğu göstərilir.

Hazırda qəzet fəaliyyətini davam etdirir.

"AZƏRBAYCAN GƏNCLƏRİ" QƏZETİ

1919 - cu il. Bakı. Əsəblər tarıma çəkilmiş kimi gərgindir. Şəhər təşvişli intizar içərisində çırpınır. Xəzərin üzərini qara buludlar alıb. Denikinin aqıvardiyaçı quldur dəstələri Dərbəndi tutmuşdur. Bakıya basqın təhlükəsi var.

1919 - cu ilin yayında "Bakı şəhəri və rayonlarının Beynəlmiləlçi Fəhlə Gənclər İttifaqı" gizli şəraitdə konfrans keçirdi, bir sıra mühüm qərarlar qəbul etdi. Fəhlə gənclər üçün mətbuat orqanlarını yaratmaq da növbəti vəzifələrdən biri idi. Beləliklə, əvvəlcə "Molodoy raboçi", sonra da **1919 - cu ilin oktyabrında "Gənc işçi" qəzetləri nəşrə başladı.**

"Gənc işçi" nəşr olunduğu bütün illərdə komsomolun əlində partiya siyasətini fəal bir surətdə həyata keçirən qüdrətli silah olaraq gəncləri təşkil və tərbiyə etmək, quruculuq vəzifələrinin həllinə səfərbərliyə almaq sahəsində böyük iş görmüşdür. Təsadüfi deyil ki, hələ 1928 - ci ildə Azərbaycan K (b)P MK bürokratizm və süründürməçiliklə mübarizə etmək vəzifəsini məhz gənclər mətbuatına tapşırırmışdı.

Böyük Vətən müharibəsi illərində öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandıran "Gənc işçi" qəzeti qələbədən sonra "Azərbaycan gəncləri" adı ilə çıxmağa başladı. Qəzet gənclərin müharibənin vurduğu yaralarını sağaltmaq, xalq təsərrüfatının bərpası, yeni müəssisələr tikmək və sənaye sahələri yaratmaq uğrunda mübarizəsinə yeni qüvvə ilə rəhbərlik etdi. Mingəcəvir su - elektrik stansiyasının əzəmətli ümumxalq tikintisi, Xəzər sahilində kimyaçılar və metallurqlar diyarı olan Sumqayıt şəhərinin salınması və bir çox hadisələr "Azərbaycan gəncləri" qəzetinin diqqət mərkəzində olmuş, o, gənclərin yaradıcılıq təşəbbüslərini hər vasitə ilə müdafiə edib yaymışdır.

Qəzetin tirajı 1946 - cı ildə 25 min, 1950 - ci ildə 28 min, 1955 - ci ildə 30 min, 1960 - cı ildə 52 min, 1966 - cı ildə 260 min olmuşdur.

"Azərbaycan gəncləri" qəzeti müxtəlif illərdə Yusif Yulduz, Qəzənfər Məmmədov, Şəfaət Mehdiyev, İsrafil Nəzərov, Əlihüseyn Hüseynov, Böyükağa Həsənov, İdris Qasımov və başqaları redaktorluq etmişlər.

"ƏDƏBİYYAT QƏZETİ"

1933 - cü ildə AK (b) PMK - nin mətbuat bölməsində işləyən trotskçi Bukşbaçın təkidi ilə Bakıda nəşr olunan "Hücum", "Allahsız", "Mədəni hücum", "Kommunist maarifi" jurnallarının nəşri dayandırıldı. Bu dövrdə "İnqilab və mədəniyyət", "Firqə işçisi" və "Müəllimə kömək" jurnallarının isə il ərzində yalnız iki - üç nömrəsi çıxdı. (136)

Mətbuat həyatında olan bu uğursuzluq hər şeydən əvvəl respublika yazıçılarını yeni bir ədəbi orqan yaratmaq haqqında düşünməyə vadar edirdi. "Hücum" jurnalının əvəzində Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının yeni bir jurnal və ya qəzet nəşr etməsi zəruri idi. Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının İdarə heyəti və yazıçılar uzun müzakirələrdən sonra daha operativ bir orqan - "Ədəbiyyat qəzeti" yaratmaq qərarına gəldilər. Hacıbaba Nəzərli redaktor, Əvəz Sadıq məsul katib təsdiq olundu. Onlar qəzetin nəşrinə hazırlıq işinə başladılar.

Qəzetin birinci nömrəsinin çıxması 1933 - cü il dekabr ayının 5 - də nəzərdə tutulmuşdu. Hətta ilk nömrənin iki səhifəsi də çap olunmuşdu. Lakin mətbəədə texniki çatışmazlıq üzündən qəzet nəzərdə tutulduğu vaxtda çıxa bilmədi. Təxminən bir aydan sonra, **1934 - cü il yanvarın 1 - də xalqımızın həyatında böyük təsiredici mədəni dayağa çevrilmiş "Ədəbiyyat qəzetəsi" nin yaranması oxucuların rəğbəti ilə qarşılandı.**

"Ədəbiyyat qəzetəsi" nin redaksiya heyəti tərkibinə M.Hüseynov, M.Cuvarlı, H.Nəzərli, M.S.Ordubadi, H.Mehdi, S.Hüseyn və A.Popov daxil idilər.

Qəzet ədəbiyyat və sənət aləmində meydana çıxan yeniliklərin həqiqi müdafiəçisi kimi çıxış etmiş, ədəbi dilimizin saflığına və zənginləşməsinə çalışmışdır. C.Cabbarlı, M.S.Ordubadi, Ü.Hacıbəyov, S.Hüseyn, Y.V.Çəmənəminli, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, M.Müşfiq, M.Hüseyn, S.Rəhimov, Ə.Əbülhəsən, M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, Mir Cəlal, N.Rəfibəyli, M.Dilbazi, Ə.Cəmil, Z.Xəlil, İ.Əfəndiyev, Ə.Məmmədخانlı kimi görkəmli yazıçılar qəzetin ən fəal müəllifləri idilər. Onlar yeni yaradıcı qüvvələrin yetişməsinə də səylə kömək etmişlər. Qəzet bu işdə yaradıcılıq təşkilatlarının yaxın köməkçisi olmuşdur.

1934 - 1953 - cü illərdə "Ədəbiyyat qəzeti", 1953 - cü ilin aprelindən etibarən isə "Ədəbiyyat və incəsənət" adı ilə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının, Azərbaycan SSR Kinomatoqrafiya Nazirliyinin və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında İncəsənət İşləri İdarəsinin orqanı kimi öz vəzifəsini şərəflə yerinə yetirməyə çalışmış, ədəbi və mədəni həyatımızın güzgüsü olmuşdur. Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyat və incəsənətinin tarixində elə bir mühüm hadisə göstərmək olmaz ki, bu qəzetin səhifələrində öz əksini tapmasın. 1934 - cü ildə "Ədəbiyyat qəzetəsi" nin cəmi 19, 1935 - ci ildə 29, 1936 - cı ildə isə 35 nömrəsi çap edilmişdir. İlk dövrdə qəzet on gündən bir nəşr olunduğu halda, 1935 - ci ildən etibarən altı gündən bir çıxır. 1934 - 1966 - cı illərdə qəzet dörd səhifə olduğu halda, 1967 - ci il yanvarın 7 - dən 1976 - cı il yanvarın 24 - dək on altı səhifədə kiçik və 1976 - cı il yanvarın 31 - dən səkkiz səhifədə böyük formatda olmuşdur.

O zaman ədəbi tənqid də nəzəriyyə sahəsində fəal çalışan Ə.Nazim, H.Zeynalli, M.K.Ələkbərli, S.Mumtaz, A.Musaxanlı, Ə.Abid, B.Çobanzadə, İ.Xəlil, M.Rəfili, M.Arif, Ə.Ə.Səidzadə, Ə.Şərif, M.Rzaquluzadə, Ə.Sultanlı, Ə.Hidayət və b. yazdıqları bir sıra prinsipial tənqidi məqalələri, Ü.Hacıbəyovun, Q.Qarayevin, F.Əmirovun Azərbaycan musiqisinə dair qiymətli mülahizələri məhz bu qəzetin səhifələrində çap olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatının C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadi, H.Cavid, S.Hüseyn, C.Cabbarlı, T.Ş.Simurq, Y.V.Çəmənəminli, S.Rüstəm, S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim, M.Müşfiq, N.Rəfibəyli, M.Dilbazi, M.Hüseyn, Ə.Əbulhəsən, Mir Cəlal, S.Rəhimov, M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, S.Rəhman, Ə.Məmmədخانlı, Ə.Cəmil, Z.Xəlil, İ.Qasimov, İ.Əfəndiyev və b. görkəmli nümayəndələrinin tanınmış nasir, şair və dramaturqlarının, rəssam və heykəltəraşların, sənətsünasların yeni əsərləri ilk dəfə bu qəzetdə nəşr edilmişdir.

Bizim məşhur sənətkarlarımızın xalq tərəfindən tanınıb təqdir edilməsində "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin xidmətlərini iftixarla qeyd etmək olar.

Qəzetin adı	Çapdan çıxdığı il və nömrələri	Redaktorları
"Ədəbiyyat qəzetəsi"	1932-.N1 -1934 N11.	H.Nəzərli
"Ədəbiyyat qəzetəsi"	1934.N12-1936.N23.	M.K.Ələkbərli
"Ədəbiyyat qəzeti"	1936.N24 -1937.N110.	S.Şamilov
"Ədəbiyyat qəzeti"	1937.N111 -1938.N159.	Red.heyəti
"Ədəbiyyat qəzeti"	1938.N160 -1939.N224.	Q.Məmmədov
"Ədəbiyyat qəzeti"	1939.N225 -1939.N215.	M.S.Ordubadi
"Ədəbiyyat qəzeti"	1940.N216 - 1945.N420.	Red.heyəti
"Ədəbiyyat qəzeti"	1945.N421 - 1949.N549	M.C.Cəfərov
"Ədəbiyyat qəzeti"	1949.N550 - 1951.N620	Ə.Əlibəyli
"Ədəbiyyat qəzeti"	1951.N621 - 1951.N645	Red.heyəti
"Ədəbiyyat qəzeti"	1951.N646 - 1957.N904	S.Rüstəm
"Ədəbiyyat və incəsənət"	1957.N905 - 1963.N1216.	Q.Qasımzadə
"Ədəbiyyat və incəsənət"	1963.N1217 - 1966.N1373.	Y.Əzimzadə
"Ədəbiyyat və incəsənət"	1966.N1374 - 1971.N1641.	H.Abbasızadə
"Ədəbiyyat və incəsənət"	1971.N1642 - 1978.N1777.	Y.Əzimzadə
"Ədəbiyyat və incəsənət"	1978.N1778 - 1983.N2083.	N.Həsənzadə

*Osman Sarıvəlli 1940 - 1945 -ci illərdə qəzetin redaktoru olmuşdur.

* Əhməd Cəmil 1951 - ci il iyunun 1 - dən oktyabrın 1 - dək qəzetin müvəqqəti redaktoru olmuşdur.

Qəzetin 1959 - cu il yanvarın 31 - də 1000 - ci, 1968 - ci ilin dekabrın 8 - də 1500, 1982 - ci ilin mayın 21 - də 2000 - ci sayı çapdan çıxmışdır.

"AZƏRBAYCAN" JURNALI

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda "Füqəra füyuzatı" (1920 -1921), "Xalq maarifi" (1920), "Yeni yıldız" (1921-1922), "Azərbaycan Ali İqtisad Şurasının Əxbarı" (1921-1924), "Kooperativ işi" (1921 -1925), "Gələcək" (1922) kimi jurnallar çap olunurdu. Lakin bu jurnallarda ədəbi - bədii, elmi və tərbiyəvi - əxlaqi mövzuda yazılar müntəzəm nəşr edilmirdi. Odur ki, irihəcmli, xüsusi ədəbi, ictimai -

siyasi və elmi jurnala daha çox ehtiyac hiss olunurdu. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının sədri Nəriman Nərimanov, Maarif komissarı Mustafa Quliyev və komissar müavini Tağı Şahbazi (Simurq), maarif xadimləri və ədiblər müstəqil ədəbi jurnal yaratmaq təşəbbüsünü irəli sürdülər. Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı 1922 - ci ilin oktyabr ayının 14 - də olan iclasında respublikada maarif işçilərinə, müəllimlərə kömək etmək, ədəbiyyatın, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərmək məqsədi ilə "Maarif" adlı aylıq jurnalın nəşr olunmasını qərara aldı.(137).

1923 - cü il yanvarın 28 - də xalqımızın fikri tərcümanı və Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının orqanı "Azərbaycan" jurnalının sələfi olan "Maarif və mədəniyyət" jurnalının birinci nömrəsi çapdan çıxmışdır.

Jurnalın birinci nömrəsində "Bir - iki söz" adlı redaksiya məqaləsində etiraf edilirdi ki, vətəndaş müharibəsindən sonrakı ağır illərin bütün çətinliklərinə baxmayaraq yeni jurnalın meydana gəlməsi bir zərurət idi.

İndi respublikamızın sərhədlərindən xeyli uzaqlarda məşhur olan "Azərbaycan" jurnalı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif adlar altında 1923 - 1927 - ci illərdə "Maarif və mədəniyyət", 1928 - ci ilin yanvarından 1936 - cı ilin mayınadək "İnqilab və mədəniyyət", 1936 - cı ilin iyunundan 1941 - ci ilin mayınadək "Revolyusiya və kultura", 1941 - ci ilin iyunundan 1946 - cı ilin aprelində "Vətən uğrunda", 1946 - cı ilin may - iyunundan 1952 - ci ilin dekabrınadək yenə də "İnqilab və mədəniyyət" adı ilə nəşr edilmişdir. "Azərbaycan" adını jurnal 1953 - cü ilin yanvarından daşıyır.

Jurnalın hər nömrəsi göstərir ki, o hansı adla çıxır - çıxsın həmişə öz əsas vəzifəsini şərəflə yerinə yetirməyə çalışmış, ədəbi və mədəni həyatımızın salnaməsi olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin tarixində elə bir mühüm hadisə olmamışdır ki, jurnalda öz əksini tapmasın.(138).

Hansı adda çıxmışdır	İllər	Redaktorları
"Maarif və mədəniyyət"	1923	Tağı Şahbazi Simurq
"Maarif və mədəniyyət"	1924	Cəlil Məmmədzadə
"Maarif və mədəniyyət"	1925	Cəlil Məmmədzadə
"Maarif və mədəniyyət"	1926	Cəlil Məmmədzadə
"Maarif və mədəniyyət"	1927	Ruhulla Axundov
"İnqilab və mədəniyyət"	1928	Ruhulla Axundov
"İnqilab və mədəniyyət"	1929	Mustafa Quliyev
"İnqilab və mədəniyyət"	1930	Mustafa Quliyev
"İnqilab və mədəniyyət"	1931	Mustafa Quliyev
"İnqilab və mədəniyyət"	1932	Mustafa Quliyev Müseyib Şahbazov
"İnqilab və mədəniyyət"	1933	Müseyib Şahbazov Hacıbaba Nəzərli
"İnqilab və mədəniyyət"	1934	H.Nəzərli Məmməd Kazım Ələkbərli
"İnqilab və mədəniyyət"	1935	Məmməd Kazım Ələkbərli
"İnqilab və mədəniyyət"	1936	Məmməd Kazım Ələkbərli
"Revolyusiya və kultura"	1936	Məmməd Kazım Ələkbərli
"Revolyusiya və kultura"	1937	Məmməd Kazım Ələkbərli
"Revolyusiya və kultura"	1938	Mirzə İbrahimov
"Revolyusiya və kultura"	1939	Mirzə İbrahimov
"Revolyusiya və kultura"	1940	Mirzə İbrahimov
"Revolyusiya və kultura"	1941	Mirzə İbrahimov
"Vətən uğrunda"	1941	Məmməd Arif
"Vətən uğrunda"	1942	Redaksiya heyəti
"Vətən uğrunda"	1943	Redaksiya heyəti /məsul red. M.Arif/
"Vətən uğrunda"	1944	Redaksiya heyəti
"Vətən uğrunda"	1945	Redaksiya heyəti
"Vətən uğrunda"	1946	/məsul red. M.Arif/ Mehdi Hüseyn
"İnqilab və mədəniyyət"	1946	Mehdi Hüseyn
"İnqilab və mədəniyyət"	1947	Mehdi Hüseyn
"İnqilab və mədəniyyət"	1948	Mehdi Hüseyn
"İnqilab və mədəniyyət"	1949	Mehdi Hüseyn

"İnqilab və mədəniyyət"	1950	Mehdi Hüseyn
"İnqilab və mədəniyyət"	1951	Redaksiya heyəti
"İnqilab və mədəniyyət"	1952	Redaksiya heyəti /Ə.Əbülhəsən/ Mehdi Hüseyn Əli Vəliyev
"Azərbaycan" /1953 - ci ildən bu günədək/		

Ə.Əbülhəsən
Əhməd Cəmil

Qılman Musayev
Cəlal Məmmədov
və s.

SOVET DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN ŞƏHƏR VƏ RAYONLARINDA ÇIXAN YERLİ QƏZETLƏR

(Qeyd: Bəzi qəzetlərin adları bir və ya bir neçə dəfə dəyişilmişdir)

Bakı - "Bakı", "Baku"
Gəncə - "Kirovabad kommunisti"
Naxçıvan - "Sovet Naxçıvanı"
Xankəndi - "Sovetskiy Karabax"
Mingəçevir - "Mingəçevir işıqları", "Oqni Minqəçevira"
Sumqayıt - "Sosialist Sumqayıtı", "Kommunist Sumqaita"
Ağcabədi - "Sürət"
Ağdam - "Lenin yolu"
Astara - "Sovet Astarası"
Abşeron - "Abşeron"
Ağdaş - "Əmək"
Ağsu - "Birlik"
Əli Bayramlı - "İşıq", "Mayak"
Bərdə - "Kommunizm yolu"
Balakən - "Şən həyat"
Oğuz - "Lenin bayrağı"
Göyçay - "Yeni həyat"
Daşkəsən - "Daşkəsən"
Cəlilabad - "Yeni gün"
Cəbrayıl - "Kolxozçu"
Dəvəçi - "Qurucu"
Culfa - "Zəfər"
Yevlax - "Təşəbbüs"
Beyləqan - "Yüksəliş"
Zaqatala - "Qırmızı bayraq"
Zəngilan - "Kənd həyatı"
Zərdab - "Pambıqçı"
Şərur - "İşıqlı yol"
İsmayıllı - "Zəhmətkeş"
İmişli - "Qızıl ulduz"
Qazax - "Qalibiyyət bayrağı"
Gədəbəy - "Tərəqqi"
Goranboy - "Mübariz"
Qax - "Şəlalə"
Kəlbəcər - "Yenilik"
Quba - "Şəfəq"
Qubadlı - "Avanqard"
Qusar - "Qızıl Qusar"
Qəbələ - "Qalibiyyət"
Kürdəmir - "İrəli"

Laçın - "Laçın"
 Lənkəran - "Leninçi"
 Lerik - "Bolluq uğrunda"
 Masallı - "Çağırış"
 Tərtər - "Qızıl bayraq"
 Neftçala - "Oktyabr bayrağı"
 Ordubad - "Yeni Ordubad"
 Biləsuvar - "Məhsul"
 Sabirabad - "Muğan"
 Saath - "Dönüş"
 Salyan - "Qələbə"
 Tovuz - "Həqiqət"
 Ucar - "Yeni söz"
 Füzuli - "Araz"
 Xaçmaz - "Dostluq"
 Xanlar - "Kommunist əməyi"
 Şəmkir - "Ulduz"
 Şəki - "Şəki fəhləsi"
 Şamaxı - "Yeni Şirvan", "Noviy Şirvan"
 Şuşa - "Şuşa"
 Şahbuz - "Qabaqcıl"
 Yardımlı - "Yeni kənd"
 Babək - "Əmək bayrağı və s.

AZƏRBAYCAN JURNALİSTLƏR İTTİFAQI (BİRLİYİ)

Bu təşkilat 1959 - cu ilin mart - aprel aylarında təsis edilmişdir. O vaxt "Bakı" - "Baku" axşam qəzetlərinin baş redaktoru Nəsir İmanquliyev və yazıçı - publisist Oqtay Salamzadə təsisçilər qrupuna daxil edilmişdilər. 1963 - cü ildən Oktay Salamzadə Akif Kazımovun yerinə İdarə Heyətinin katibi seçilir. Birliyin Rəyasət Heyətinə İsrafil Nəzərov, Ağababa Rzayev, Fazil Sadıqov, Rəşid Mahmudov, Teymur Əliyev (Elçin), Seyfəddin Abbasov (Dağlı), Adil Əfəndiyev, Yefim Qurviç və başqaları daxil idi.

İttifaqın Naxçıvan şöbəsinə Rəşid Qazıbəyov başçılıq edirdi. Elmi - yaradıcılıq işləri jurnalist - yazıçı, dosent Nurəddin Babayevə həvalə olunmuşdur.

Birlik öz Nizamnaməsinə uyğun olaraq nəzərdə tutulan vaxtlarda qurultaylar, plenumlar keçirir, kütləvi məlumat və təbliğat vasitələrinin fəaliyyətini istiqamətləndirir, seminarlar, müsabiqələr, sərgilər, mətbuat konfransları təşkil edir, xarici ölkələrin jurnalistləri ilə əlaqələri genişləndirirdi. Xüsusilə, Türkiyə jurnalistləri ilə tez - tez təmasda olurdu. Birliyin ikiillik jurnalist sənətkarlığı institutu, foto - studiyası, "Jurnalistika" və "Müxbir" kimi dövrü nəşrləri vardı. Bütün bunlar Birliyə böyük hörmət qazandırmışdı.

1964 - cü il may ayının 5 - də O.Salamzadənin təşəbbüsü ilə "Qızıl qələm" - media mükafatı təsis edilmişdir.

1974 - cü ilin avqustundan Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinə Hacı Əliheydər oğlu Hacıyev sədrlik edir.

III HİSSƏ

DİGƏR NƏŞRLƏR VƏ YA M.MƏMMƏDZADƏNİN "AZƏRBAYCAN TÜRK MƏTBUATI"

"ZİYA" VƏ "ZİYAYI - QAFQASIYYƏ"

(Əslində "Ziya"nın adı sonralar məqsədli şəkildə dəyişdirilib - qəzet öz nəşrini "Ziyayi - Qafqasiyyə", yəni, məhz Qafqazın Ziyası şəklində davam etdirmişdir. Odur ki, bu adlar ayrı - ayrı qəzetləri yox, bir qəzeti bildirir və "Ziya" (Ziyayi - Qafqasiyyə) şəklində yazılması daha düzgündür) (134)

1879 - cu ildə yanvarın 16 - da Tiflisdə dəşdə basılma "Ziya" nam bir qəzetə çıxarmışdır. "Ziya" səkkiz səhifəlik olub başda qəzetəni verən Səid Ünsizadə müdir və mühərriri Cəlal Ünsizadə yazmışdır. 1879 - cu ildə "Ziya" 46 ədəd, 1880 - ci ildə isə 30 ədəd nəşr edilmişdir. 1880 - ci ilin dekabrın 6 - dan etibarən "Ziyayi Qafqasiyyə" namilə hürufat ilə (yəni, artıq daş basması ilə çıxmırdı) nəşrə başlamışdır (nəşrini davam etdirmişdir). "Ziyayi - Qafqasiyyə" 1884 - cü ilin 1 həziranına qədər davam etmişdir. Belə ki; 1881 - ci il oktyabrın 21 - nə qədər (təşrini - əvvələ qədər) 31 nüsxə, 1882 - ci il 26 noyabrdan (təşrini - sanidən) 1883 - cü ilin 3 kanuni - sanisindən (yanvarından) kanuni - əvvəlin (dekabrın) 6 - sına qədər 30 nüsxə, 1884 - cü il yanvarından iyunun birinə qədər də 11 nüsxə çıxmışdır. "Ziyayi - Qafqasiyyə" ni axırıncı ildə imza edən Səid Ünsizadə idi.

"Ziyayi - Qafqasiyyə" qəzetəsində ictimai məsələlər haqqında məqalələr yazılmışdır.

1880 - ci ildə 30 - cu nömrədən etibarən islahi - hürufat məsələləri də meydana çıxarılmışdı.

"KƏŞKÜL"

Bu qəzetə 1883 - cü ildə Tiflisdə çıxmağa başlamışdır. "Kəşkül" 1891 - ci ilə qədər davam edən siyasət, ticarət, sənəət və ədəbiyyatdan bəhs edərdi. Bu qəzetənin türkcədən başqa ərəbi, farsı qismləri də mövcud idi, "Kəşkül"də bir çox ədəbi, fənni, ictimai məqalələr, şerlər və nəsihətlər dərc olunurdu. Xüsusən Hacı Seyid Əzim Şirvani də burada şerlər yazmışdır.

"HƏYAT"

"Həyat" qəzetəsi Rusiya inqilabından sonra "Kaspi" mətbəəsində çıxmağa başlayan ilk qəzetlərdən biridir.

"Həyat" qəzetəsinin birinci nömrəsi 1905 - ci ildə, (iyun) (həziran) ayının 7 - də Əhməd bəy Ağayev ilə Əli bəy Hüseynzadənin müdiriyyətləri, Topçubaşov Əlimərdan bəyin imtiyazları ilə çıxmışdır. "Həyat" qəzetəsinin birinci ili 102 - ci nömrəsində belə bir məktub vardır:

"Sevgili qardaşım Əli bəy !

Təvəqqə edirəm ki, qəzetənizdə məlum edəsiniz ki, mən bundan sonra "Həyat" müdirliyindən xaric olub, "Həyat" ilə heç əlaqəm yoxdur.

Əhməd bəy Ağayev".

Həmən ildən başlayaraq 1906 - cı ilin payızına kimi "Həyat" Əli bəy Hüseynzadənin təhdi - müdiriyyəti ilə çıxmışdır. Sonra yeni rəqabətlərə məruz qalaraq qapanmışdır. ("Həyat" qəzeti 3 sentyabr 1906 - cı ildə qapadılmışdır).

"Həyat" qəzetəsində iştirak edən mühərrirlər bunlar idi:

Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Həsən Səbri Ayyazov, Məhəmməd Hadi, Axund Mirzə Əbuturab, Yusif Ziya, Hafiz Əfəndi Şeyxzadə, Axund Molla Ələkbər, Mehdi bəy Hacinski, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdülrəhim bəy Haqverdiyev və qeyriləri. Bunlardan əlavə, "Həyat" qəzetəsində ilk müəllimlərimizdən, birinci mühərrir və birinci qəzetə müəssisəsi və camaat xadimi mərhum Həsən bəy Məlikov Zərdəbinin də tarixi - təbiətiyə aid elmi məqalələri mündəricidir. (çap olunmuşdur.)

"Həyat" hər gün nəşr olunan siyasi, elmi, ədəbi, iqtisadi, tüccari türkcə cərideyi - islamıyyə idi. Abunəçilərinə verdiyi elan qismində deyilir ki, "Həyat - namında senzorsuz ("Həyat" ın tək cə 102 sayında onun senzurasız çıxdığı qeyd olunsada, əslində o, elə ilk nömrədən senzura nəzarəti ilə çıxırdı. Qəzet senzura haqqı olaraq quberniya idarəsinə ayda 80 manat pul ödəyirdi.) nəşr olunan yövmi Azərbaycan qəzetəsi..."

"Həyat" ın birinci nömrəsində "Qəzetəmizin məsləki" ünvanlı bir məqalə vardır. O məqalədə bir vəch (sima, yol, məram) ati (aşağıda) mütaliədə bulunurdu:

"Məsləkimiz qəzetəmizin adından da istidlal (bir şeyə əsaslanaraq nəticə çıxarmaq.) oluna biləcəyi vəchlə (yolla) həyatın mənaı - həqiqisinə xidmətdir. Həyat isə mənəm, fikrən və maddətən daimi bir hə-

rəkətdən, bir fəaliyyətdən, cismani və yaxınlaşdıran ruhani bir nəşvü nümadan, bizi bir dövr kəmalə yaxınlaşdıran mütəmadi bir nəşvü nümadan ibarətdir... Digər tərəfdən məlumdur ki, dünya və həyat bir meydana - cəngdir (müharibə meydanıdır).

Bütün zihəyat (canlılar) daima yek - digərləri ilə rəqabət və mühiti - təbiyyələri ilə mübarizədə bulunur. İştə qəzetəmizin əsil vəzifəsi bu cəhətdir..."

Birinci inqilaba qədər nəşr olunan qəzetələrimizdə gözə çarpan nöqsan intizamsızlıq (yəni, onlar bir sıra səbəblər, o cümlədən maliyyə çatışmazlığı üzündən fasilələrlə çıxırdı. Müəllif "intizamsızlıq" deyəndə məhz buna işarə edir) idi ki, bu da demək olur ki, "Həyat" qəzetəsində yox idi.

Birinci inqilaba qədər olan qəzetələrimizdə dünya xəbərləri dərc etmək yasaq ikən şimdiki "Həyat" hər bir tərəfdən və hər bir məsələyə dair məlumat verməklə xalqımızın qarşısında bir dünya yaratmışdır. "Həyat" da tarixi, ictimai, ədəbi və bir çox məqalələr gediordu.

"FÜYUZAT"

Əli bəy Hüseynzadə "Həyat" qapandıqdan sonra, "Füyuzat" məcmuəsini çıxartmışdı. Bundan daha qabaq Əhməd bəy Ağayev, "Həyat"dan çıxdıqdan sonra "İrşad" qəzetəsini çıxarmağa başlamışdı. "Həyat"ın qapanmasında "İrşad"ın bir qədər rolu olmuşdu. (Müəllif yanılır. "Həyat" qəzeti, senzura tərəfindən "zərərli istiqamətinə görə" qapadılmışdı. "Həyat"ın məlum olmayan səbəblərə görə "hökumət tərəfindən qapadılmaq istənilməsi" barədə "İrşad"ın qabaqcıdan xəbər dərc etməsi buna əsas vermir).

"Füyuzat" birinci ciddi "Ədəbi, fənni, siyasi, ictimai məsur həftəlik türkcə məcmuəyə - islamıyyəsi" olub, birinci nömrəsi, "Həyat" qapandıqdan 2 ay sonra 1906 - ci ilin 1 noyabrında, çəharşənbə günü çıxmışdır.

"Füyuzat" məcmuəsinin müdiri və baş mühərriri Əli bəy Hüseynzadə, sahibi-ımtiyazı isə Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi. Məcmuədə zeylədəki (aşağıdakı) mühərrirlər iştirak edirdilər: Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Həsən Səbri Ayvazov, İbrahim Tahir, Axund Yusif Talıbzadə, Sabir Tahirzadə, Əli Ağa Həsənov, Səid Səlməsi, Abbas Səhhət, Əhməd Kamal, Ə.Səbur, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və qeyriləri. Bunlardan əlavə bir çox Türkiyə və Rusiya ədəblərinin əsərləri tərcümə və iqtibas olunurdu.

Məcmuədə bir çox rəsmlər və görünüşlər dəxi dərc olunurdu. "Füyuzat" 1907 - ci ilin 1 noyabrına (təşrin - saniyə) qədər davam etmiş və bu müddət zərfində 32 nömrə çıxmışdır.

Məcmuənin birinci nömrəsində "Həyat və meyli-füyuzat" ünvanlı baş məqalədə "Füyuzat"ın məqsədi bəyan edilərək deyiliyordu ki:

"...Həyatın məna - həqiqisi nədir?"... Pək çox hükəma və üdəba bu xüsusda zehnlərini yormuşlardı. Bizə qalırsa, həyatın məna - həqiqisi meyli - füyuzatdır!

Füyuzat ləfza "feyz" in cəmi cəmi olub, rəfah və bərkətə, bolluğa, maddi və mənəvi nemətlərin bolluğuna, tərəqqiyyət və kəmalatın şəxəyəi təcəllisinə (parlaq görünüşlə üzə çıxmasına, zühur etməsinə) dəlalət edərsə də, fəqət əsl məfhumi - (anlaşılan, məna) səadət və ələlxüsus səadəti - mənəviyyədir, həqiqi zövq və səfalardan ibarət bir səadət-mənəviyyədir. Həyat isə məna - batiniyə daimi bir meyli - səadət, bir meyli - füyuzatdır!"

"Bən istərdim ki, öylə bir sehr, ya əfsun bulunsun ki, onun qüvvətilə bütün millətimizi birdən - birə cəmi füyuzati - vicdaniyyəyə məzhər etmək (çatdırmaq) mümkün olsun! Heyhat, nə öylə bir sehr və əfsun vardır, nə də füyuzat birdən - birə məzhəriyyəti - (təzahür etmə, zahir olma, görünmə) iqtidarı daxilindədir. Lakin insanların tədricən dünya və üqbada (axirətdə) naili - füyuzat ola bilmələri üçün əllərimizdə vəsait vardır.

Bu vəsaitin başlıcalarından biri söyləyib bildirməkdən, kəlam ilə vüquftü şərəkü - səyü (birlikdə anlamağa, bilməyə çalışmaq) hasil etdirməkdən və bu surətlə fikir və zehni tənvir, (ışıqlandırmaq) ruh və qəlb təhəyyüç eyləməkdən (həyəcanlandırmaqdan) ibarətdir. Zehn və əql məntiq qüvvətilə tənvir, qəlb isə xəyal, təsvir və ahəng ilə təhəyyüç edər. Birinci təriqi tutan və zəka ilə hasil olan kəlamların məcmusuna (burada, bilik, məlumat) ülm və fünün, ikinci təriqi ilə gedən və zəkadan ziyadə ilhamat ilə vücuda gələn bədaye (incəsənət əsərləri) süxanə əşar və ədəbiyyat denir...

Bəşəriyyət başlıca tənəvvürati - zehniyyə (ışıqlı zehniyyət) və təhəyyücati - qəlbyyə ilə (həyəcanlı qəlb) tərəqqi və təkamül edib irəliləməkdə və ancaq bu iki təriqi (yol) ilə naili - füyuzat olmaqdadır.

Birinci nömrədə Əli bəy Hüseynzadə "Tolstoyluq nədir?" məqaləsini də dərc eyləmişdi. İkinci nömrədə Həsən Səbri "Həyat" qəzetəsinin bağlanması və "Füyuzat"ın intişarı ətrafında bir məqalə dərc edərək "Füyuzat"ın yol azanlara yol göstərəcəyinə ümid ediyordu.

"Füyuzat" bir çox ədəbiyyata, tarixə, siyasətə, ictimaiyyəyə, tövhidə (dinə) aid, lisanə aid məqalələr ilə dolu idi və tamamilə Osmanlı türkcəsini iltizam edərək (əsas tutaraq) demək olar ki, dil xüsusunda bir "tovhidlisan" siyasətini yürütürdüsə də fəqət əsas lisan olaraq osmanlıca qəbul etdiyi üçün o lisanı bilməyən, fəqət tərəqqi etmək istəyən yenilər arasında belə iki cərəyanın oyanmasına səbəb olmuşdur.

Bir noyabr 1907 - ci ildə çıxan axırıncı 32 - ci nömrədə "Pərdə enir" məqaləsində "Füyuzat"ın qapanmasının münasibətilə Əli bəy Hüseynzadə kamali - yas ilə oxucularına "xudahafiz" deyirdi.

"Füyuzat" məcmuəsinin 8 -ci nömrəsində ilk qəzetəçimiz, birinci müəllim, mühərrir və camaat xadimi, "Əkinçi" müəssisi Həsən bəy Zərdabının də "hifz - səhhətə" dair elmi, fənni bir məqaləsi vardır. Fəqət, məaltəəssüf (çox təəssüf), bu məqalə yarımçıq qalmışdır.

"İRŞAD"

Əhməd bəy Ağayev "Həyat"dan ayrılıb "İrşad" namında yeni bir gündəlik qəzetə çıxarmağa başladığını yazdıq. "İrşad" qəzetəsi sonralar da xüsusi mətbəəsində təb edilirdi. (*"İrşad"ın 1-ci nömrəsi 17 dekabr 1906 - ci ildə, sonuncu nömrəsi isə 24 iyun 1908 - ci ildə çıxmışdır.* 1907 - ci il iyulun 17 - dən (115-ci nömrəsindən sonra) həmin il noyabrın 17 - dək nəşrinə fasilə vermişdir. 17 noyabr 1907 - ci ildə 116 - ci nömrəsi "İrşad - Proqress" şirkətinin köməyi ilə çıxmışdır. Qəzetə 1907 - ci ilin yanvarında (15 nömrəsinə) Haşım bəy Vəzirov, 1908 - ci ildə isə (N 46 - 57) M.Ə.Rəsulzadə müvəqqəti redaktorluq etmişlər. "İrşad" 89 - cu nömrəsində (1908) Ü.Hacıbəyovun "Nağıl" felyetonunu çap etdikdən (17 iyun) sonra iyunun 24 - də "zərərli istiqamətinə görə" qapadılıb).

Orada iştirak edənlər:

Əhməd bəy Ağayev, Haşım bəy Vəzirov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmməd Sadıq Axundov, Üzeyir bəy Hacıbəyli, İbrahim Tahir Musayev, Müznib və qeyriləri...

Qəzetin başında yazılan məqsəd belə idi:

"Ədəbi, siyasi, elmi, iqtisadi, ictimai, türk dilində müsəlman qəzetəsidir". Birinci il bu qəzetə həftədə üç dəfə, 2 - ci il həftədə dörd dəfə və ara - sıra 5 dəfə çıxmışdır.

"İrşad" qəzetəsi qapandıqdan sonra Əhməd bəy Ağayev "Tərəqqi" qəzetəsini çıxarmışdır.

"HÜMMƏT"

"Hümmət" qəzetəsi inqilabdan sonra çıxmağa başlamış "sosial demokrat fəhlə firqəsinin (bolşeviklərin) naşiri - əfkari idi. Bakıda çıxan bu qəzetəni doktor Nərimanov idarə ediyordu. *Bu qəzetə 1917-1918-ci illərin yarısına qədər davam etmişdir.*

"QOÇ - DƏVƏT"

1905-ci il hadisələri münasibətilə erməni və türk dillərində olmaq üzərə 1906-cı ildə İsa bəy Aşurbəyovun müdriyyəti altında 3-4 nömrə "Qoç Dəvət" qəzetəsi nəşr olunmuşdur. Qəzetənin məqsədi erməni-müsəlman ixtilafını bərtərəf etməkdən (aradan qaldırmaqdan) ibarət idi. Fəqət qəzetə uzun müddət davam edə bilməmişdir.

"TƏKAMÜL"

"Birinci olaraq türk dilində həftəlik sosialist qəzetəsidir. 1906-cı illərdə nəşrə başlayan "Təkamül" ilk əvvəl Mehdi bəyin təhdi-müdiriyyətində, sonra isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin idarəsində keçmişdir. ("Təkamül"ün 1-ci nömrəsi 16 dekabr 1906-cı, sonuncu, 14-cü nömrəsi isə 26 mart 1907-ci ildə çıxıb).

"Təkamül"də iştirak edənlər: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Soltan Məcid Əfəndizadə, Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Əsədulla Axundov, Məhəmməd Sadıq Axundov və qeyriləri, "Təkamül" hökumət tərəfindən həməən ildə qapanmış, yerinə "Yoldaş" qəzetəsi çıxmışdır.

"TƏRƏQQİ"

"İrşad" qapandıqdan sonra Əhməd bəy Ağayev "Tərəqqi" adlı qəzetə çıxarmağa başlamışdır. *"Tərəqqi" qəzetəsinin birinci nömrəsi 1908 - ci ildə həziran, (iyun) ayının 3 - də pəncəşənbə günü mövqeyi - intişara qoyulmuşdur.*

"Tərəqqi" həməən "İrşad" mətbəəsində Muxtarov tərəfindən nəşr edilirdi.

Birinci ilində "Tərəqqi" hələlik həftədə beş dəfə çıxan siyasi, ədəbi, iqtisadi, ictimai türk dilində müsəlman qəzetəsidir", - deyər bəyan edilirdi.

"Tərəqqi" kəlməsinin altında "Hürriyyət, müsavət, ədalət" şüarları düzülmüşdü.

Birinci ilin axırında "Tərəqqi" qəzetəsi gündəlik olaraq çıxmağa başladı və abunəçilərinə verdiyi elanında oxuculara zeylədəki (aşağıda göstərilən) proqramla yürüyəcəyini elan ediyordu:

- 1.Hökumət binaküzarlıqları və əmrləri.
- 2.Siyasi və iqtisadi məsələlər haqqında daim və rəhbər olmaq üzrə məqalələr.
- 3.Tarix və məişəti - hazırəyə dair hekayələr, nağıllar, şerlər və sair məqalələr.
- 4.Ən mühüm siyasi hadisələrin mütaliəsi. (haqqında məlumat)

5. Müsəlman həyat və məişəti.
6. Daxili, xarici xəbərlər, Bakı xəbərləri və məktublar.
7. Cərəyan edən hadisələr və müxtəlif xəbərlər.
8. Felyeton şivəni - müxtəlifə və sairə.
9. Sair qəzetlərdən iqtibas və tənqidat.
10. İdarəyə məktub və suallara cavab.
11. Elanlar.

Əhməd bəy Ağayev İstanbula getdikdən sonra "Tərəqqi" qəzetəsi bir qədər çıxmışsa da, uzun sürməyib qapadılmışdır. (Ə. Ağayev "müvəqqəti olaraq" Türkiyəyə getməsi və onun bu səfəri ərzində "Tərəqqi"ni müvəqqəti olaraq Üzeyir Hacıbəyovun idarə edəcəyi haqda məlumatı qəzetin 28 iyun 1909 - cu il tarixli 142 - ci nömrəsində verib. "Tərəqqi" həmin ilin oktyabrında qapadılıb). "tərəqqi" mətbəəsi Murtuza Muxtarovun vasitəsilə alınıb Haşım bəy Vəzirova verilmişdir.

"DƏBİSTAN"

"Dəbistan" məcmuəsi 1906 - ci ildə (aprelin 16 - dan) yenə Bakıda əvvəl Əli İsgəndər Cəfərzadə ilə Məhəmməd Həsən bəyin müdirliyi və nəşirliyi ilə nəşr edilirdi. Bu məcmuə 1908 - ci ilin martın 1 - nə kimi davam etmişdir. Fəqət bu uzun vaxt içində "Dəbistan" uzun çıxmamışdılar. Məsələn, birinci ildə 18 nömrə, ikinci 1907 - ci ildə, 7,3 - cü - 1908 - ci ildə 2 nömrə çıxmışdır. Məcmuə maddi zəiflikdən dolayı qapanmışdır. Son nömrəsində Həsən bəy Zərdabinin şəkli, tərcümeyi - halı, fəaliyyəti, xidməti və mərasimi - dəfni mündəricidir. (çap olunub, öz əksini tapıb).

"Dəbistan" məcmuəsinin başında böylə bir bəyanat vardı:

"Mütəəlimlərə (şagirdlərə) məxsus iki həftədə nəşr olunan və əbnayi - millətimizin tərəqqi və təkamülünə xidmət edən müsəvvi (rəsmli, şəkilli) türk jurnalıdır".

"Dəbistan"da iştirak edənlər bunlar idi: Ə.İ. Cəfərzadə, Məhəmməd Hadi, Şeyda, Həsən bəy Zərdabi, Firudin bəy Köçərli, R. Əfəndizadə, Musayev, Fərhad Ağazadə, Abbas Səhhət, Ə. Əfəndizadə, Fərəcullazadə və qeyriləri. Bunlarda əlavə bir çox tərcümələr və Osmanlı əsərləri dərc olunurdu, möhtərəm şəxslərin şəkilləri bulunurdu. Bir çox tarixi - təbiət, elmi, fənni, ədəbi və ictimai məlumat tapmaq mümkün idi. "Dəbistan" yaşaya bilmədiyinə görə müəllimlərdən ibarət bir heyət təşkil edilmişdisə də, fəqət maddi cəhətdən "Dəbistan"ı təmin etməklə mükəlləf (məsul, cavabdeh) olan bu heyət mart ayına kibi müəyyən miqdarda hissələrin satılmasını təhdi - qərara almışlardı. Vala (burada, əks halda, yoxsa) məcmuə qapanacaqdı. Lazımi miqdarda hissələr həməən vaxta alınmadığı üçün heyətin bir də iclası vəqə olacağını "Dəbistan"ın son nömrəsində oxuduqsa da, gerisini görmədik ki, nəticəsini öyrənə idik. ("Dəbistan"ın 8 - ci nömrəsi 4 iyul 1907 - ci, 9 - cu və sonuncu nömrəsi isə 10 mart 1908 - ci ildə çıxmışdır)

"Dəbistan"ın "Valideynə məxsus vərəqə"si də olmuşdur.

"TƏZƏ HƏYAT"

"Füyuzat" məcmuəsinin 31 və 32 - ci nömrələrində bir elan var idi. Bu elanda deyilirdi ki, "Füyuzat" məcmuəsi qapanacağına görə abunəçilərə ya pulları qaytarılacaq və yaqin ki, haqlarına müqabil olaraq "Tazə həyat" və "Kaspi" göndəriləcəkdir.

"Kaspi" rusca olaraq Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən nəşr olunurdu ki, orada Əlimərdan bəy Təbçubaşov və qeyriləri iştirak edirdilər. "Tazə həyat" qəzetəsi isə Haşım bəy Vəzirov tərəfindən çıxarılırdı. **Bu qəzetənin birinci nömrəsi 1907 - ci ildə nisan (aprel) ayının 1 - də Bakıda meydana çıxmışdır.** Naşiri Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi. "Tazə həyat"da iştirak edənlər:

Haşım bəy Vəzirov, Məhəmməd Hadi, Mirzə Cəlal Yusifzadə, Hacı İbrahim Qasımov, Seyid Hüseyn Sadıq, Əlabbas Müznib və qeyriləri iştirak etmişlər. Qəzetə 2 il davam edib, 1908 - ci ildə oktyabrın 7 - də hökuməti - müstəbidə tərəfindən qapadılmışdır.

"Tazə həyat" digərləri kibi ədəbi, siyasi, ictimai olub, hər gündə nəşr olunmuşdur. Bir çox mühüm ictimai, siyasi məsələlərdən bəhs etmişdir.

"Tazə həyat" birinci il 210, 2 - ci il 230 nüsxəyədək davam etmişdir. Cəmi 440 nüsxə çıxmışdır.

"YOLDAŞ"

Bu qəzetə həməən mühərrirlər tərəfindən Əsədulla Axundovun müdiri - məsulluğu ilə çıxmışdır. Fəqət bir nömrədən artıq davam etməmişdir.

"BƏHLUL"

"Bəhlul" məzhəkə məcmuəsi olub 1906 - cı ildə Əli Əsgərin müdriyyətilə çıxmışdır. Fəqət bir neçə nömrədən artıq nəşr edilməmiş, tətil etmişdir. (19 may 1906 - cı ildə nəşrə başlayan "Bəhlul" jurnalının sonuncu, 9 - cu nömrəsi 4 noyabr 1907 - ci ildə çıxıb).

"İTTİFAQ"

"Təzə həyat" qəzetəsini hökumət qapatmışdı,. Bu qəzetə qapandıqdan sonra Haşım bəy Vəzirov mürəttib və mühərrirlər ilə bərabər "İttifaq" qəzetəsi çıxarmışdır. *"İttifaq" qəzetəsi 1908 - ci ildə dekabrın 1 - də çıxmışdır.* 1909 - cu ildə oktyabrın 2 - də hökuməti - müstəbidə tərəfindən qapanmışdır. Birinci il çıxmışdır 25, ikinci il 226 nüsxə, cəmi 251. Bu qəzetənin qapadılmasına səbəb mollaların və ümumi camaatın xahişi olmuşdur. Qəzetənin müdiri əvəzinə Rəşid bəy Yusifzadə Qafqasiyadan Türkünə sürgün edilmişdir. Qəzetənin çıxdığı mətbəə artıq "Kaspi" deyil, Orucovların tərtib etdikləri mətbəə idi. "İttifaq" qəzetəsi qapadılandan sonra Haşım bəy Vəzirov həmən Orucovların mətbəəsində "Səda" qəzetəsinin ilk nömrələrini nəşrə başlamışdı.

"RƏHBƏR"

1906 - cı ildə aylıq üzərə Bakıda "Rəhbər" adlı bir məcmuə nəşr olunmağa başlamışdı. ("Rəhbərim" 1 - ci nömrəsi 1906 - cı ilin sentyabr, sonuncu, 5 - ci nömrəsi isə 1907 - ci ilin yanvarında çıxıb). Bu məcmuənin müdiri və naşiri müəllimlərimizdən Mahmud bəy Mahmudbəyov idi.

"Rəhbər" məcmuəsi 3 - 4 nömrə çıxandan sonra dayanmışdı. Bu məcmuədə iştirak edənlərdən: Əli Əkbər "Sabir" Tahirzadə, Abbas Səhhət və qeyriləri idi.

"ZƏNBUR"

"Zənbur" türkcə müsəvvir həftəlik məzhəkə məcmuəsidir. Bu məcmuənin birinci nömrəsi 1909 - cu ildə martın 13 - də cümə günü nəşr edilmişdir.

"Zənbur" məcmuəsinin naşiri doktor Abdullxalıq Axundov, birinci ildə məsul müdiri isə Rza bəy Səlimxanov olmuşdur. İlin yarısında Ə.Əzimzadə müdirlik etmişdir.

Birinci il "Zənbur" 42 nömrə nəşr edilmişdir. İkinci ildə birinci nömrədən etibarən "Zənbur"un müdiri knyaz Murtuza Palavandov, naşiri isə doktor Axundov Abdullxalıq olmuşdur. Bu il, iyul ayının 25 - dən 1910 - cu ildən, "Zənbur"da (22 - ci nömrədən) Əlabbas Müznib baş mühərrirliyi qəbul etmişdir. 1910 - cu il oktyabrın 15 - nə kimi 28 nömrə çıxmışdır.

"SƏDA"

"İttifaq" qəzetəsi hökumət tərəfindən qapadılkən Haşım bəy səyahətdə idi. Səyahətdən qayıtdıqdan sonra on gün keçməmiş Haşım bəy Vəzirov "Səda" adlı bir qəzetəyə izn alıb çıxarmağa başladı. *"Səda" qəzetəsinin birinci nömrəsi 1909 - cu ildə oktyabrın 12 - də nəşrə başlamışdı.*

"Səda" üç il davam edib birinci il 69, ikinci il 265, üçüncü il 146, cəmi 480 nömrə çıxmışdır.

"Səda" qəzetəsi 44 - cü nömrəsinə kimi Orucovların mətbəəsində çap olunurdu.

Murtuza Muxtarov "Tərəqqi" mətbəəsini münasib qiymətə alıb Haşım bəyə vermişdi. Haşım bəy mətbəəni "Səda" adlandırır "Səda" qəzetəsinin 45 - ci nömrəsinə orada təb etdirdi. 1911 - ci ildə martda türk mühərrirləri ilə bərabər Rusiya jandarması tərəfindən həbs olunub bir qədər həbsdə qaldıqdan sonra (N.Vəzirov həbsdə 1911 - ci il martın 14 - dən aprelin 14 - də saxlanmışdır.) yenə çıxmış, "Səda"nı çıxarmağa başlamışdı. Nəhayət, "Səda" 1911 - ci ildə avqustun 17 - də hökuməti - müstəbidə tərəfindən qapadılmışdır.

"SƏDAYİ - VƏTƏN"

Aradan üç ay qədər vaxt keçdikdən sonra Haşım bəy rusca "Kafqazest" nam bir qəzetə nəşr etmişsə də, o da 7 nömrə nəşr olub bağlanmışdır. ("Kafqazest" 1911 - ci il sentyabrın 27 - dən oktyabrın 11 - dək nəşr olunmuş və bu müddət ərzində 7 deyil, 10 nömrəsi çıxmışdır).

Bu maneələrə baxmayaraq 1911 - ci ildə dekabrın birində "Sədayi - vətən" nam bir qəzetə nəşr etmişdir. Bu qəzetə dəxi 66 nömrə çıxdıqdan sonra hökumət tərəfindən (1912 - ci ilin martında) bağlanmışdır.

"SƏDAYİ - HƏQQ"

"Sədayi - vətən" qəzetəsi bağlandıqdan sonra Həşim bəy martın 12 - də 1912 - ci ildə çərşənbə günü "Sədayi - həqq" qəzetəsinin birinci nömrəsini möqeyi - intişara vəz etmişdir. (meydana qoymuş, çapdan çıxartmışdır). "Sədayi - həqq" qəzetəsi birinci il 238, ikinci il 298, cəmisı 536 nömrə nəşr olunmuşdur. "Sədayi - vətən" kibi "Sədayi- həqq" (24 may 1915 - ci ildə)dəxi qapadıldı. Həşim bəy məyus olmayıb bu dəfə.

"SƏDAYİ - QAFQAS"

"Sədayi - Qafqas" qəzetəsinin birinci nömrəsi 1915 - ci ildə mayın 30 - da nəşrə başlamışdı. 1916 - cı ildə 4 fevralda Həşim bəy Vəzirov vəfat etdikdən sonra bir - iki ay keçmiş hökuməti - müstəbidə tərəfindən rəsmən qapadılmışdı.

Həşim bəy Vəzirovun nəşr etdiyi qəzetlərdə özündən əlavə Piri Mürsəlzadə, Cəfər Bünyadzadə və qeyri mühərrirlər iştirak edirdilər. "Səda" və digər Vəzirov nəşriyyatı 2 qəpikdən satılırdı. Bu surətlə məddi cəhətdən xalqa ucuz bir qəzetə idi. Həm də sadə bir lisan da olduğu üçün məşhur idi.

"MƏZƏLİ"

Bu qəzetələri çıxararkən Həşim bəy Vəzirov "Məzəli" namında müssəvir bir gülgü məcmuəsi də nəşr etmişdir. *"Məzəli" məcmuəsi 1914 - cü ildə dekabrın 27 - də nəşrə başlamış, 1915 - ci ildə oktyabrın 17 - də saxlanmışdır.* Ancaq bu arada 42 nömrə çıxa bilməmişdir. "Məzəli" məcmuəsini Həşim bəy Vəzirov davam etdirə bilməyib saxlamışdır.

Həşim bəy Vəzirov "Kəfim gələndə" sərlövhəli "Birisi" imzalı felyetonlar ilə məşhur olmuşdur.

HAŞIM BƏYİN KİTABLARI

Həşim bəy Vəzirovun bu qəzetə və məcmuələrdən başqa bir çox digər nəşriyyatı da olmuşdur. Əvvəla, "Səda" mətbəəsində bir neçə kitablar təb etməklə mətbuatımıza, saniyə Molla Pənah Vaqifin ələ düşən əsərlərini məcmuə halında çap etməklə ədəbiyyatımıza və mətbuatımıza xidmət etmişdir.

Özünün də bir neçə əsərləri, pyesaları təb edilmişdir.

(H.Vəzirov "Qafqaz şüərası Molla Pənah Vaqifin ələ düşən şerlərinin məcmuəsi" ni 1908 - ci ildə "Tazə həyat" mətbəəsində, özünün "Döymə qarımı, döyərlər qarımı" pyesini 1911 - ci ildə "Səda" mətbəəsində, V.Şekspirin "Otello" pyesinin tərcüməsini 1904 - cü ildə "Kaspi" mətbəəsində çap etdirmişdir).

"HİLAL" VƏ "ŞƏHABİ - SAĞİB"

(Hilal - bir neçə günlük təzə ay, aypara; Şəhabi - şaqib - sürətli, çevik şəkildə deşib özünə yol açan parlaq işıq; axan ulduz).

Bunu ("Hilal" qəzetini) 1910 - cu ildə 18 dekabrda Əli Abbas Müznib nəşr etmişdir. ("Hilal"a 1910 - cu il iyulun 1 - də icazə alınmış, qəzetin ilk nömrəsi 18 dekabr 1910 - cu ildə, 5-ci, sonuncu nömrəsi isə 29 yanvar 1912 - ci ildə çıxmışdır).

Fəqət bu da uzun ömür sürməmiş, hökumət tərəfindən birinci və ikinci nömrələr müsadirə olundu. Və beşinci nömrədə isə məcmuə qapandı. Bunun dalınca Müznib "Şəhabi - sağib" nəşr etməyə başladı. ("Şəhabi - sağib" 22 yanvar 1910 - cu ildə birinci nömrəsi çıxmış, Tiflis məhkəməsinin 1912 - ci il 27 fevral tarixli hökmü ilə Əlabbas Müznib Sibirə sürgün ediləndən sonra 1912 - ci ilin 19 martında çıxan 8 - ci nömrədən bağlanmışdır). Bu məcmuənin də üçüncü nömrəsi müsadirə edildi. 8 - ci nömrədə isə hökumət tərəfindən qapadılıb, müdiri Əli Abbas Müznib əfəndi həbs və Qafqasiyadan Sibiryaya sürüldü.

"NİCAT"

1910 - cu ildə "Nicat" maarif cəmsiyyəti tərəfindən Türkcə və rusca olmaq üzrə Əli bəy Aşurbəyovun təhdimüdiriyyəsinə həftəlik qəzetə nəşr olunurdu.

"Nicat" qəzetəsində aşağıdakı mühərrirlər iştirak etmişlər: Səməd bəy Hacıəlibəyov, Mahmud Nədim, Mehdi bəy Hacinski, Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyov və qeyriləri. Bu qəzetə 1912 - ci ilə qədər davam etmişdir;

"YENİ FÜYUZAT"

"Yeni Füyuzat" hər şeydən bəhs edən həftəlik məcmueyi - müsəvvirə" (rəsmli şəkilli məcmuə, jurnal) olub, şənbə günləri nəşr olunurdu.

Bu məcmuənin birinci nömrəsi 1910 - cu ilin axırlarında nəşr olunmuşdur. "Yeni Füyuzat"ın müdiri və sahibi - imtiyazı: Əli Paşa (Səbur) Hüseynzadə və baş mühərriri Əhməd Kamal bəy olmuşdur. Məcmuədə zeylədəki mühərrirlər dəxi iştirak etmişlər: Əhməd Kamal, Əli Paşa, Axund Yusif Talibzadə, Məhəmməd Sadiq Axundov, Əli Mşan, Nemət Bəşir, Akif Səfvət və qeriləri. Məcmuənin başında böylə şüar yazılmışdır:

*"Ayinəsi işdir kişinin lafə baxılmaz,
Səxsin görünür rütbeyi - əqli əsərindən".*

Məcmuədə türk tarixinə, tatarların Rusiyanı nasıl işğal edib, nə surətlə tərək etdiklərinə dair məqalələr vardır. Bunlardan əlavə bir çox vətənpərvəranə şerlər, milli, ictimai və əxlaqi məqalələr, şəkillər və rəsmlər mündəricidir.

"Yeni Füyuzat" Bakıda "Kaspi" mətbəəsində təb olunurdu. 1911 - ci ildə "Səda" və "Həqiqət" idarəsində həbslər icra olunan zaman "Yeni Füyuzat" idarəsində də həbslər icra olunmuşdur. Əhməd Kamal Türkiyəyə sürgün edildiyindən "Yeni Füyuzat" tətillə məcbur olmuşdu.

"HƏQİQƏT"

1909 - cu ildə dekabrın 26 - da (əslində 25 - də) Orucovlar Üzeyir bəyin müdiriyyəti ilə "Həqiqət" qəzetəsi çıxarmışdır. Bu qəzetə 1910 - cu ilin başında (əslində, avqustunda) hökumət tərəfindən qapanıb, Orucovlar onun yerinə başqa qəzetlər çıxarmışlar.

"GÜNƏŞ" VƏ "YENİ HƏQİQƏT"

"Günəş" qəzetəsini Orucovlar "Həqiqət" qapandıqdan sonra nəşr etmişlər. 1910 - cu ildə çıxan bu qəzetə həmin ildə bağlanıb ("Günəş" qəzeti 24 avqust 1910 - cu ildə nəşrə başlamış, 1911 - ci il yanvarın 20 - dək çıxmışdır). Ondan sonra yenə Orucovlar (21 yanvar 1911 - ci ildən) "Yeni həqiqət" qəzetəsi nəşr etmişlər. ("Yeni həqiqət" 1911 - ci ilin martında bağlanmışdır.)

Bu qəzetələrdə İstanbuldan Əhməd bəy Ağayev məktublar yazmışdır. Sonra Əlibəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Molla Ruhulla Məhəmmədzadə, Həsən Səbri Ayvazov iştirak etmişlər. 1911 - ci ildə Bakı türk mühərrirləri həbs olunan zaman Oruc Orucov və "Yeni Füyuzat"dan Əlipaşa Hüseynzadə Həştərxana sürgün edildiklərini dəxi qeyd etdik.

Fəqət Orucovlar bununla da nəşriyyatdan əl çəkməmişlərdir.

"MƏLUMAT"

1911 - ci ildə (iyulun 2 - də) Orucovlar "Məlumat" namında qəzetə nəşr etməyə başlamışlardı. "Məlumat" qəzetəsinin müdiri Hacı İbrahim Qasimov və baş mühərriri isə Mehdi bəy Hacınski idi. "Məlumat" da uzun davam edə bilməyib (həmin ilin avqustunda) hökumət tərəfindən qapandıqdan sonra Orucovlar bunun da yerinə "Yeni İrşad" namında qəzetə çıxarmağa başladılar.

"YENİ İRŞAD"

"Yeni İrşad" qəzetəsinin müdiri: Yusif Əhmədov, baş mühərriri isə Mehdi bəy Hacınski olmuşdur. Fəqət bu qəzetə də uzun ömür sürməmişdir.

"İQBAL"

"Yeni İrşad" qəzetəsi qapandıqdan sonra Orucov qardaşları Sənətulla İbrahimovun müdiriyyəti altında "İqbal" qəzetəsi çıxarmağa başlamışlardı.

1913 - cü ildə Sənətulla İbrahimov əsgərliyə dəvət edildiyi üçün "İqbal" qəzetəsinin müdiriyyətini Hüseyn Sadiq dəvəhd etmişdir, (öhdəsinə götürmüşdür).

1914 - cü ildə "İqbal" qəzetəsində müdir Məhəmməd Əli Rəsulzadə, baş mühərrir isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Və həmin ildə hökumət tərəfindən qapanmışdır.

"İqbal" qəzetəsi geniş proqramlı, müntəzəm və ciddi bir tərəqqipərvər türk qəzetəsi idi. Xüsusən o zaman çıxmaqda olan "Şəlalə" məcmuəsinin "örtülük" və "çadralıq" tərəfdarlarına qarşı çıxan və müvəffəqiyyətli bir qələbə çalan yeni fikirli qəzetə olması ilə "İqbal" ictimai və mədəni hərəkətimizdə pək mühüm bir mövqe işğal etmişdir.

"İqbal"da ən qüvvətli yazıçılarımız və şairlərimiz iştirak etmişlərdir.

"YENİ İQBAL"

"İqbal qapandıqdan sonra Orucovlar "Yeni İqbal" çıxarmağa başlamışlardı. Fəqət 1915 - ci ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bir məqaləsinə görə Bakı qradonaçalnikı tərəfindən həbsə alınmışdı. Məhəmməd Əmin həbsdən çıxdıqdan sonra özü müstəqil olaraq "Açıq söz" qəzetəsini çıxarmağa başlamışdı. "Yeni İqbal" 1917 - ci ilə qədər ayrı qaldıqdan sonra "Açıq söz" ilə birləşərək tərki - fəaliyyət etmişdi.

"ASARI - HƏQIQƏT"

"Asari - həqiqət" həftədə bir dəfə nəşr olunan türkcə siyasi - ictimai, ədəbi qəzetə idi. Bu qəzetənin müdiri Mirzə Cəlal Yusifzadə olub. **1912 - ci ildə nəşr olunan bu qəzetə yalnız bir neçə nüsxə çıxmışdır.**

"HƏQIQƏTİ - ƏFKAR"

Orucovlar Qədir Heydərovun müdirliyi və məsuliyyəti ilə "Həqiqəti - əfkar" adlı həftəlik qəzetə çıxarmağa başlamışlardı. **Bu qəzetə 1912 - ci ildə çıxıb, həməm ildə də qapanmışdır.**

"TƏZƏ XƏBƏR"

"Təzə xəbər" həftədə bir dəfə nəşr olunan, şənbə günləri çıxan türk qəzetəsidir. Bu qəzetəni Orucovlar çıxarmışlar. Qəzetənin müdiri Qədir Heydərov olmuşdur. Bu qəzetə qapandıqdan sonra Zamanbəy Abdullabəyovun müdiriyyəti altında... "Son xəbər" qəzetəsi çıxmışdır.

"SON XƏBƏR"

"Son xəbər"də, "Təzə xəbər" kimi həftədə bir dəfə şənbə günləri nəşr olunurdu. **Hər iki qəzetə 1912 - 1913 - cü illərdə nəşr olunmuşdur.**

"HƏQQ YOLU"

"Həqq yolu" öz lisanı ilə siyasi - ictimai, fənni, ədəbi, iqtisadi həftəlik jurnaldır".

Bu jurnalı doktor Qarabəy Qarabəyov idarə və nəşr etmişdir. **"Həqq yolu" "Kaspi" mətbəəsində çap olunurdu. Birinci nömrəsi dekabrın 14 - də 1911 - ci ildə çıxmışdır.**

"Həqq yolu" 1912 - ci ildə də davam etmişdir. Bu məcmuədə Osmanlı - İtaliya müharibəsi haqqında xülasələr, digər məqalələr ilə bərabər, Qarabəy özünü müdafiə etmək üçün uzun məqalələr dərc edirdi. Birinci məqaləsi olan "Bəyani - məslək" də "Həqq yolu" dilimizi bir qanun, bir sərf, nəhv üsuluna tabe tutmağa çalışacağını və lisan məsələsi təşəbbüsünün mühüm bir qismini təşkil edəcəyini qeyd edirdi.

Bu məcmuədə Qarabəydən əlavə Mahmud Nədim, Məhəmməd Sadiq Axundov, F.Köçərli iştirak etmişlərdir. Bunlardan əlavə Əli Fəhmi, Məhəmməd Əmin, Mahmudbəyov miyanlarında (arasında) münaqişə (müzakirə, mülahizə) təriqilə gedən bir kaç lisan və imla məsələlərinə aid məqalələr vardır.

"İŞIQ"

1911 - ci ilin başından etibarən Bakıda hökumət mətbəəsində Xədicə xanım Əlibəyovun müdrəliyi və Mustafa bəy Əlibəyovun nəşirliyi ilə "İşiq" adlı xanımlar məcmuəsi nəşr olunmuşdur. Məcmuənin başda olan bəyanat onun məqsədini, tutduğu yolu şərh etmişdir. Deyilirdi ki, həftədə bir dəfə, şənbə günü nəşr olacaq tərbiiyyə - ətfalə, ədəbiyyata, təbabət və evdarlığa dair xanımlar qəzetəsidir. Bu məcmuədə Rəşidbəy Əfəndizadə, A.xanım Axundzadə və qeyri mühərrirlər iştirak ediyordular.

"İşiq" məcmuəsinin bir üzündə rus dilində məqalələr buraxılırdı.

Onun üz vərəqində günəş şəkli çəkilmişdi. Qara çadraya bürünmüş bir qadın balasının əlindən tutub yeni doğan günəşi göstərir. Bu rəmzi şəkillə jurnal qadınları maarif və mədəniyyət işığına çağırırdı.

Həlimə xatun Axundova "Övrət millət anasıdır" sərlövhəli məqalə ilə çıxış edib cəhalətpərəstləri mədəniyyətin və elmin düşməni adlandırırırdı. O, üzünü camaata tutub deyirdi: "İndi başqa zamandır. Bütün millətlər günü - gündən tərəqqi edir, elm və maarif yolunda çalışırlar. Amma biz?!" (133).

Münəvvər xanım Əlixanova yazırdı: "Əgər biz öz hüquqlarımıza malik olmaq istəyiriksə, lazım və vacibdir ki, qeyrət edərək, ciddi bir surətdə müttəfiq olub öz əməl və arzularımızı kəndi əql və fərasətimiz müavinəti ilə ələ gətirək. Gərək hamımız tamam bacarıqlarımızı hərəkətə gətirib iş dalınca yüyürək, öz suzişli yararlarımıza ittihadilə məlhəmlər qoyaq. Bunu da bilməliyik ki, tək əldən səs çıxmaz, hər bir əqdamatda birlik, ittifaq böyük rollar oynayır".

Münəvvər xanım bu dəyərli məqaləsinin axırında qeyd edir ki, qadınları cəhalətdən elm, mədəniyyət, tərbiyə çıxaracaqdır. Bizə elm ilə bərabər azadlıq da vacibdir.

O zaman mövhumatın irticanın hökm sürdüyü bir dövrdə qadının jurnal çıxarması, məqalə yazıb qadınların hüquq və azadlığı haqqında fikir söyləməsi böyük cəsarət idi. Maarifi, mədəniyyəti yaymağı qarşısına məqsəd qoyan "İşıq" jurnalı ətrafında onlarca ziyalı qadın toplanmışdı. Gəncədən Asiya Axundzadə, Xuraman Rəhimbəyzadə, Şəkidən Maral Nəbizadə, Şamaxıdan Gövhər Şövqiyyə, Bakıdan Səidə Şeyxzadə, Nəbat Nərimanova, "İşıq" in on fəal müəllifləri idilər.

Jurnalda Səriyyə Həsənova, Zəhra Xanbudaqova, Sona Axundova, Həcər Sübhanquluzadə, Zəhra Hümət, Xavər Tahirova, Kəmalə Sübhanqulova, Salatın Əhmədzadə və başqa tərəqqipərvər qadınların imzasına rast gəlirik.

"İşıq" 1912 - ci ildə qapanmışdır.

"MİRAT"

"Mirat" gülgü məcmuəsi olub 1910 - cu ildə Bakıda iyun (həziran) ayının 19 - da şənbə küünü (cəma-di - əl axirin 23 - də 1327 - ci ildə) Əliabbas Tağızadə tərəfindən müsəvvir olaraq çıxarılmış bir türk məcmuəsidir. Fəqət bu məcmuə bir nömrədən artıq çıxarılmamışdır.

"KƏLNIYYAT"

"Kəlniyyat" dəxi gülgü - məzhəkə məcmuəsi olub, birinci nömrəsi 1912 - ci ildə mayın 24 - də Bakıda nəşr edilmişdir. "Kəlniyyat" in müdiri - məsulu Hacı İbrahim Qasimov, Sahibi - imtiyazı isə Seyid Hüseyin Sadıq olub. Orucovların mətbəəsində müsəvvir olaraq təbb edilirdi.

"Kəlniyyat" birinci il 31 nömrə çıxmış, ikinci il isə 1913-cü ildə fevral ayında qapanmışdır.

"ŞƏLALƏ"

"Şəlalə" hələlik "hər on beş gündən bir nəşr olunub, ədəbi ictimai, elmi fənni, məcmueyi-müsəvvirə" idi. Bu məcmuənin birinci nömrəsi *1913-cü ildə yanvarın 19-da, şənbə günü nəşr olunmuşdur.* Müdir və müəssisi İsa bəy Aşurbəyli idi. Fəqət baş mühərriri isə Səbirbəyzadə Xəlid Xürrəmbəydən ibarət olub, "Kaspi" mətbəəsində gözəl kağız üzərində zərif və təmiz bir surətdə təb ediliyordu. "Şəlalə" məcmuəsi birinci il 1913-cü il içində dekabrın 28-nə kibi 47 nömrə çıxmışdır.

1914-cü ildə mart ayında ikinci ilin doqquzuncu sayında xitam bulunmuşdur. "Şəlalə"də məsul mühərrirlərdən əlavə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə dəxi iştirak etmişdir. Əksərən isə "Şəlalə"də Osmanlı mətbuatından alınma əsərlər buraxılırdı. "Şəlalə" də ətraflı və münəzzəm proqramlı məlumat görmək mümkündür. Fəqət məcmuənin nöqsan cəhətdən siyasəti "osmanlılıq", "əski osmanlı lisanı" prinsipini müdafiə etmək olduğu üçün bu ətrafda uzun mübahisələr oyanmışdı. Bu münasibətlə "Qafqaziya lisan və şivəsində kitabət" ünvanlı bölmədə "Şəlalə"də lisan, imla, yeni və əski türkcə cərəyanlarına görə uzun məqalələr buraxılmışdır. Bu xüsusda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Səbirbəyzadənin məqalələri mündəricdir.

Lisan məsələsindən başqa "Şəlalə" qadın məsələsində də əskiliyi müdafiə edərək, qadınların çadradan çıxmamalarını müdafiə ediyordu. Və ona müqabil çıxan "İqbal" mühərrirləri ilə "Şəlalə" arasında şiddətli qələm mübarizələri yürüyürdü. Çünki bu məsələlərin şəkli müzakirələri həyatımıza da təsir etmişdi. "Şəlalə" də Səbirbəyzadənin qadın azadlığı və Azərbaycan türkcəsi əleyhinə şerlərini, tənqidlərini oxuduğumuz kimi, Ə. Aşurbəylinin də tərifi nöqtəyi-nəzərinə hicabi (baş örtüyü) müdafiə etməsini gördük. İkinci ilinə girərkən "Şəlalə" dil ətrafında "imla" xüsusunda yürütdüyü siyasəti xülasə ediyor, bir qədər qafqasiyalılaşdırıyor", görünüyordu. Bu il 3-cü sayından etibarən Səbirbəyzadə Bakıdan getdiyi üçün onun yerinə Əhməd Midhət keçmişdi. Bu münasibətlə "Şəlalə" nin məsləkində lisanımızı qanuna tabe etmək məqsədi görülürdüsə də, demək olur ki, məhəlli türkcələrilə hesablaşmaq məcburiyyətində dəxi qalmışdı.

"BƏSİRƏT"

"Bəsirət" hər həftə və bayram sabahları nəşr edilən siyasi, ictimai, iqtisadi və ədəbi türk qəzetəsidir". *Bu qəzetəyi Hacı İbrahim Qasimov 1914-cü ildə aprel ayının 14-də nəşrə başlamışdır.*

Bu qəzetə bütün müharibə zamanı davam etmiş, 1918-ci ildə martdan sentyabra kimi tətillənmiş və "Musavat" dövründə yenə 1920-ci ilin 27 nisanına kimi çıxmışdır. 27 nisan 1920 - ci ildən sonra bir neçə nömrə çıxmışsa da axırda tətillə məcbur olmuşdur. 7 sənə davam edən bu qəzetdə Azərbaycanın məşhur mühərrirlərindən həpsi az - çox iştirak etmişlərdir. O cümlədən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, doktor Nərimanov və qeyriləri. 1919 - cu ildən son vaxtlara qədər "Bəsirət" də Məhəmmədzadə Mirzə Bala da iştirak etmişdir.

rak etməyə başlamışdı. "Bəsirət" də "Kəlniyyat" imzası ilə "Həftəbecər" sərlövhəli felyetonları o qəzetəyi ümumxalq içində məşhur etmişdir. İran dövlətinə, İran əhvalına bu qəzetə də xüsusi əhəmiyyət veriliyordu.

"DİRİLİK"

"Dirilik" hər on beş gündə bir dəfə nəşr olunan ədəbi, fənni, əxlaqi, ictimai, iqtisadi, tarixi, siyasi türk məcmuəsidir. *Məcmuənin birinci nömrəsi 1914 - cü ildə iyulun (sentyabrın) 16 - da seçənbə nəşr olunmuşdur.*

Məcmuənin müdiri Əliabbas Müznib, sahibi - imtiyazı isə Əbülfəz Mətləbzadə idi. On beş gündə bir çıxdığı üzündə yazılmışsa da, məcmuə nədənsə, çox gec - gec çıxırdı.

Birinci il 8 nömrə, ikinci il 9 nömrə, üçüncü il 7 nömrə çıxmış və 1916 - cı ilin ortalarından sonra nəşri dayanmışdır. Məcmuədə iştirak edənlər:

M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Müznib, Kazımoğlu, Cənnəti Qafarzadə, Seyyid Zərgər, Ə.Məhzun, Pərişan, Əli Səttar, Bədirəddin, Vahid, Abid Mətləbzadə, Cəfər Cabbarzadə və qeyri şairlər, mühərrirlər iştirak etmişlərdir.

"Dirilik" də əski, yeni ədəbiyyat nümunələri ilə bərabər, Türk tarixi, Tatar tarixi, Qafqaz tarixi, tərcümeyi - hallarəvə qeyri bu kimi faydalı məqalələr dərc olunurdu.

"TUTİ"

"Tuti" həftədə bir nəşr olunur. Siyasi, ədəbi, ictimai türk məzhəkə məcmuəsidir.

Bu məcmuəni müəllimlərdən və "Səda" qəzetəsi mühərrirlərindən Cəfər Bünyadzadə nəşr etmişdir. *Bu məcmuənin birinci nömrəsi dekabrın 27 - də 1914 - cü ildə çıxmışdır.* Birinci il bir nömrə, ikinci il 44 nömrə, üçüncü il 1916 - cı il iyulun 30 - na kimi 28 nömrə çıxmışdır. Dördüncü il "Tuti" inqilaba qədər çıxmışdır. Həmənlil müdirliyi Dadaş Bünyadzadə dərəhdə edib. "Məcmuə 15 gündə bir nəşr olunmağa başlamışdır". "Tuti"də gülgü şairləri, mühərrirləri iştirak ediyordular.

"BABAYI - ƏMİR"

"Babayi - Əmir" "həftədə bir nəşr olunan siyasi, ədəbi, ictimai türk gülgü məcmuəsidir". **Bu məcmuə "Dirilik" məcmuəsinin nəşriyyatı olaraq, 1915 - ci ildə aprel ayının iyirmi birində nəşrə başlamışdır.** "Babayi - Əmir" in müdiri - məsulu və sahibi - imtiyazı Əbülfəz Mətləbzadə idi. Burada Əliabbas Müznib və "Dirilik" in digər mühərrirləri və şairləri iştirak ediyordular.

"Babayi - Əmir" birinci il 30 dekabr 1915 - ci ilə qədər 31 nömrə çıxmışdır. 2 - ci il 1916 - cı ildə 29 nömrə, cümlatani 60 nömrə çıxmışdır.

"QURTULUŞ"

"Qurtuluş" məcmuəsi də Bakıda nəşr olunan digər məcmuələrdən biri olub "hələlik" iki həftədə bir nəşr olunan ədəbi - ictimai, fənni, iqtisadi, türk məcmuəsidir".

Məcmuənin nəşri və baş mühərriri Seyyid Hüseyn Sadiq idi. *Birinci nömrəsi 1915 - ci ildə oktyabrın 1 - də nəşr olunmuşdur.* Fəqət dördüncü nömrəsindən sonra çar hökuməti tərəfindən qapadılmışdır. "Müsavat" hökuməti dövründə 1920 - ci ildə təkrar çıxarılmaya başlandı. Siyasi təbəddülatdan dolayı ikinci nömrədə durdu və 27 nisandan sonra daha çıxmadi.

"Qurtuluş" məcmuəsində iştirak edənlər:

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Cavid, Nemət Bəsir, Əli Şövqi, Əli Yusif, Cəfər Cabbarzadə, Umgülsüm xanım, Məhəmmədzadə Mirzəbala, Mir Bədrəddin, Abbas Səhhət və qeyriləri.

Birinci nömrəsində "Qurtuluş" xüsusunda türk millətinin "Ərknəqum" tilsiminə düşməsi və bir Portəçinə və ya Boz Qurd sayəsində qurtarması ətrafında olan məsəl haqqında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bir məqaləsi vardır.

"AÇIQ SÖZ"

"Açıq söz"- siyasi, ictimai, ədəbi gündəlik türk qəzetəsi idi. Bu qəzetə 1915-ci ildə oktyabr ayının başında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin müdiriyyəti və baş mühərrirliyi ilə nəşrə başlamışdır.

"Açıq söz" İsa bəy Aşurbəylinin "Kaspi" mətbəəsini alıb xüsusi bir mətbəəyə sahib olmuşdur.

Bu qəzetə 1915-ci ildə, 1916-cı ildə, 1917-ci ildə və 1918-ci ildə mart hadisələrinə kimi hər gündə olmaq üzərə çıxmış və mart hadisələrindən ta sentyabr hadisələrinə kimi (1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının azad edildiyi gün nəzərdə tutulur) tətill etmişdir. Sentyabrdan sonra yenə bir neçə nömrə çıxıb, qapanmış. Axırncı nömrələr Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən çıxarılıyordur.

"Açıq söz" qəzetəsi o vaxta kimi olan qəzetələrdən fərqli idi. Bu qəzetə müəyyən bir proqramla meydana çıxmışdı. Onun şüarı "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşməkdən" ibarət idi. Rusiya inqilabından sonra proqramı daha təkml edərək Rusiyanı ədəmi -mərkəziyyət əsası ilə qoşma xalq cümhuriyyəti halında qurmağı müdafiyyə, türk tayfalarından ötrü təyini- müqəddəratı-hüquq tələbi ilə işğal ediyordu.

"Açıq söz"də iştirak edən mühərrirlər: Ömər Faiq Nemanzadə, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Mahmud Nədim Qaragözov, Hüseyn Sadiq, Mehdi bəy Hacinski, Şəfiqə xanım Əfəndizadə və sairələri idi.

"Açıq söz" bir elanında diyor ki:

"Oxuculardan aldığımız təşviqlər (həvələndirmələr) və əhalidən gördüyümüz təvəccöhlər (hüsn-rəğbət, sevgi) sayəsində məhzən (ancaq, yalnız) müştərilərimizi razı salmaq üçün kağızın və əmələnin bu bahalığında qəzetəmizin qitəsini (burada, ölçü, format) böyütdük. Böyük qitəni boş bulundurmamaq niyyətilə möhtac olduğumuz məsələlərlə əhvali- cariyə haqqında daha ziyadə məlumat verə bilmək üçün iki mühərrirləri dəvət etdik.

Qafqaziyada gürcülər ilə yan-yana yaşiyoruz. Onlar bizdən, biz də onlardan xəbər tutmalı, bir- birini bilməliyiz. Bu vaxta qədər hər yandan bəhs edib də qoşuların həyat və mətbuatından xəbərsiz qalmaq Qafaziyadakı türk qəzetələrindən ötrü mühüm bir açıq təşkil ediyordu. Bu açığı qapamaq, yəni gürcülər ilə ermənilərin həyat və mətbuatından mühüm hadisə və əsərlərlə camaatımızı aşına etmək üçün mürtəcimlər cəlb etdik. Gürcücə mürtəcimimiz gürcü müsəlmanlarından bir zat olub, ermənicə mürtəcimimiz də məhəlli türkcə qəzetələrdə tərcümələri ilə məruf (tanınan) Fətəli İsmixanovdur..."

İkinci ilin axırında yaziyor ki, "Açıq söz" bir yurd və xalq fəidəsi gözətici bir qəzetə olduğundan həyatı-milliyyyəyə dair məsələlərə ayrıca əhəmiyyət verir. Baş mühərriri M.Ə.Rəsulzadə, daimi mühərriri Sənətulla İbrahimovdur.

Mühərrirləri əlavə olaraq: "Yusif bəy Vəzirov (Çəmənəzəminli), Xəlil İbrahimov, Cavad, Hüseyn Mirzəcamalov, Əhməd Cövdət, Tağı Şahbazi" də qeyd olunurlardır.

Üçüncü ilin axırında yaziyordu ki:

..."Açıq söz" dövri-hürriyyətə gəlincə ədəmi- mərkəziyyət, qoşma xalq cümhuriyyəti və muxtariyyəti şüaraları ilə ikmal etdi.

"DOĞRU SÖZ"

Bu qəzetə həftəlik olaraq "Açıq söz" ilə bir vaxtda Yusif Əli Əliyev tərəfindən nəşr edilmişdir. Fəqət uzun sürməyib, həmənl ildə 3-4 nömrə çıxdıqdan sonra qapanmışdır.

"BÜRĦANI-HƏQIQƏT"

"Bürhani həqiqət" İrəvanda nəşr olunan "həftədə bir ədəbi, siyasi, tarixi, elmi, fənni məcmuədir". Üzərində bu sözlər yazılmış olduğuna baxmayaraq məcmuənin içində, "hələlik ildə iki dəfə nəşr olunan", - deyə yazılmışdır.

Bu məcmuənin birinci nömrəsi yanvarın (kanuni-sani) birində 1917-ci ildə nəşr edilmişdir.

"Bürhani-həqiqət" in müdiri və mühərriri:

Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov, naşiri isə Hüseyn Mirzəzadə Əliyev idi. Məcmuədə "Bürhani-həqiqət" in məsləki sərlövhəli baş məqaləsində deyilirdi ki:

"Həqq və həqqaniyyətə tərəfdar olaraq həqiqətə bürhan olmaqdır.

Qarelərinə bacardıqca elmi, ədəbi, fənni, tarixi, siyasi, iqtisadi və tibbi məlumat verərək ümumi nafe məsələlərdən bəhs edəcəkdir..."

"Bürhani-həqiqət" də iştirak edənlər bunlar idi. Müəllif Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə, doktor Muğanlı, "matematik" - elmi -hesab müəllim Şeyxülislamov, elmi -riyazi müəllimi Vahid, elmi -nəbatət müəllimi Rəhim Nahi, türk dili müəllimi Təhvil və bir neçə Mütəəddid darülfünun tələbələri iştirak edəcəkləri də ayrıca məlum ediliyordu.

"Bürhani -həqiqət" də tarixi, ədəbi,fənni məlumatdan başqa tarixi və elmi şəkillər də dərc olunurdu.

Bu məcmuə uzun sürmədi, həmənl il inqilabdan sonra hər b cəbhəsi yaxınlığında bulduğundan dolayı qapanmışdır.

"Bürhani -həqiqət" in xüsusi faydalı kitabları da nəşr olunmuşdu.Və elanında yenə nəşr olunacağı söyləniyordu.

”QARDAŞ KÖMƏYİ”

”Qardaş köməyi” Qars tərəflərindən zərərdidə olan müsəlman qaçqınlarının nəfinə (xeyrinə) olmaq üzrə Azərbaycan türk mühərrirləri tərəfindən çıxarılmış bir nömrədən ibarət müsəvvir məcmuədir. Bu məcmuə inqilabdan qabaq başlayıb, inqilabın birinci ayında, fevralın başında çıxmalı ikən, sonra çıxdı.

Məcmuədə zeyldəki mühərrirlər iştirak etmişlər:

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyin Cavid, Abdulla Şaiq, Ömər Faiq, Fətəh Kərimi, Ə. Cavad, Hüseyin Mircamalov, Ə. Nəzmi, Hüeynzadə, Ə. Səbur, Əli Yusif, Əhməd Cövdət, A. Səhhət, Məhəmməd Ayaz əla – Səhaqi, Səyyah Səlman Mümtaz, Syeid Hüseyin, Əlimşan, Şəfiqə Əfəndizadə, Məhəmməd Səid Ordubadi, Əli Şövqi, Tağı Şahbazi, Məhəmməd Yusif Cəfərov, Bədrəddin əl-Hüseyini, Xosrov Sultanov, Nəmət Bəşir, Firudin bəy Köçərli, Ə. Haqverdiyev, Asiya xanım Nərimanova, Oruc Orucov, Xəlil İbrahim, Rəşid Əfəndizadə, Cəfər Rzazadə iştirak etmiş, bir çox ədəbi, siyasi, tarixi, ictimai məqalələr və Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinin fəaliyyəti haqqında məlumat və şəkillər mündəricidir.

”Qardaş köməyi” məcmuəsi Bakıda “Açıq söz” mətbəəsində təb edilmişdir.

(Həmin məcmuə fil. e. nəmizədi Nəzakət xanım Qafqazlı tərəfindən translitersiya edilərək yazdığı “Ön söz” lə 2002-ci ildə Bakıda yenidən nəşr edilmişdir).

”İTTİFAQI-MÜTƏLLİMİN”

Bu qəzetə 1917-ci ildə mayın 6-da nəşr edilmişdir. Qəzetəyi çıxaran Bakı türk müəllimlərinin (tələbələrinin) təşkilatı idi. Qəzetəyi müəllimlərdən ibarət bir heyəti-təhririyyə idarə ediyordu. Həmənin ayda Ümumi Qafqaziya İslam müəllimlərinin qurultayı vaqə olmuşdur. Qurultay mərkəzi bir komitə intixab etmiş (seçmiş) ona yeni bir qəzetə nəşrini tapşırırmışdı. Ona görə “İttifaqi –mütəllimim” daha davam etmədi Onun yerinə

”GƏNCLƏR SƏDASI”

nam həftəlik qəzetə nəşrinə başlandı. “Gənclər sədasi” yarı rusca və yarı türkcə olaraq, Bakıda nəşr olunuyordu.

Bütün Qafqaziyadan oraya türk müəllimlərinin vəziyyəti, türk məktəblərinin halı haqqında məlumatlar göndərilirdi. Bu qəzetə birinci inqilab ilinin axırına kimi davam edib, siyasi təbəddülatdan dolayı tətillədi.

”ZƏHMƏT SƏDASI”

Bu qəzetəyi Rusiya ixtilalçı sosialist firqəsinin türk şöbəsi nəşr ediyordu. Bu qəzetə ESER firqəsinin fikrini yayın bir qəzetə idi. *1917-ci ildə çıxıb, durmuşdu.* “Hümmət” kimi, “Zəhmət sədasi” də Bakıda nəşr olunurdu.

“MUSAVAT”

Türk ədəm-mərkəziyyət, “Müsəvat” firqəsinin nasiri –əfkarı olub, həftədə bir nəşr olunurdu. Bunun şüarı “insanlara hüriyyət millətlərə musəvat” idi.

1918-ci ilin hadisələrindən sonra çıxmamışdır. Burada Məhəmməd Əmin Rəsklzadə, Əhməd Həmdi və qeyriləri iştirak edirdilər.

”MÜSƏLMANLIQ”

“Rusiyada müsəlmanlıq firqəsinin nasiri-əfkarı” olaraq, ittihad islamçılar və şərçilər tərəfindən çıxarılıyordu. Balaxirə (sonralar) Ceyhun bəyin çıxardığı “İttihad” qəzetəsi bu firqənin nasiri –əfkarı olmama başladıqdan (sonra) “Müsəlmanlıq” daha çıxmamışdır.

”İTTİHAD”

İttihad qəzetəsini "Kaspi" qəzetəsi müzərrirlərindən Ceyhunbəy Hacıbəylə inqilabdan sonra çıxarmışdır. Bir az çıxdıqdan sonra "İttihad" mütəmənlik, ittihad fərqəsi ixtiyarına keçmişdir. Mart hadisələrindən sonra tətıl edən bu qəzetə "Musavat" qəzetəsi 1920-ci ilin 28- nisanına qədər yenə çızmağa başlamışdır. Bu qəzetənin ikinji dövrünlə doktor Qarabəyov idarə ediyordu. Daimi mühərrirlərindən Əhməd Bədih və qeyriləri idi.

"AZƏRBAYJAN"

Bu qəzetənin adı "Azərbaycan cözvy Layənfəki İran" idi. (Azərbaycan İranın ayrılmaz bir issəsidir). Qəzetə Bakıda İran Demokrat firqəsi tərəfindən Azərbaycan istiqlalçıları və Azərbaycanın əleyhinə olaraq çıxarılyordu. Müddəti –davamı 1918-ci ilin mart hadisələrinə qədər oldu.

"EL HƏYATI"

"El həyatı"- "Sityasi, ədəbi, ictimai, iqtisadi, on beş gündə bir nəşr olunan türk məcmuəsi" idi. Bu məcmuə müstəhləkələr (istehlakçıların) nasiri –əfkarı olub, "Açıq söz" mətbəəsində təb olunurdu. Məqsədi Azərbaycan xalqı arasında kooperativ fikrini nəşr etmək (yaymaq) xalqı kooperativ cəmiyyəti ətrafına toplamaq, zəhmətkeş kütləni qıtlıqla mübarizəyə hazırlamaqdı. "Məqsədimiz" sərlövəli baş məqaləsində "El həyatı" heç bir firqənin nasiri-əfkarı olmadığını bəyan etməklə cümlə yazıçıları iştirak etməyə dəvət ediyordu. Məcmuəni heyəti –təhriyyə idarə ediyordu. Zeylədəki (aşağıdakı) mühərrirlər iştirak etmişlərdi; Doktor Nərimanov, Kazımoğlu, Ağababa Yusifzadə, müəllim raqib, D. Bünyadzadə və qeyriləri.

"El həyatı"nın birinci nömrəsi yanvarın 14-də 1918-ci ildə çıxmış, ikinci nömrəsindən sonra tətıl etməyə məcbur olmuşdur. ("El həyatı"nın iki yox, üç nömrəsi məlumdur. Görünür, onun nəşrinin yarımçıq dayanmasına ermənilərin törətdikləri mart (1918) soyqırımı səbəb olmuşdur.

"AL BAYRAQ"

Bu qəzetə 1918-ci ildə Tiflisdə çıxmışdır. Qəzetə sosialist məsləkli olub Əhməd Gövdət Pepinovun müdiriyyəti ilə nəşr olunurdu. Sonralar Əliheydər Qarayevin ixtiyarına keçmişdir. Həmənl qapanıb 1919-cu ildə Bakıya köçürülmüşdür. Fəqət burada də davam etdirilməmişdir.

"GƏLƏCƏK"

"Gələcək" də Tiflisdə nəşr olunan ilk qəzetədir. Tiflisdə olan müsəlman sosial-demokrat fəhlə firqəsi "Hümmət" (Mənşeviklərin) nasir- əfkarı idi. Bu qəzetə 1918-gi ilin iyun ayının 27-dən həmənl ilin axırına kimi davam etmişdir. Qəzetədə iştirak edənlər:

Səmədəyə Abamalı oblu, Üzeyr Şərifov, Əliqulu Nəcəfzadə, M. B. Məhəmmədzadə dəxi məqalələr yazıyordu. (M. B. Məhəmmədzadənin "iki inqilab arasında" əsəri də əvvəlcə bu qəzetə çıxmışdır).

Türk xalqına ətraflı məlumatlar verirdi. Azərbaycanda martdan iyul ayına kimi yeganə türk qəzetəsi idi ki, türk xalqına ətraflı məlumatlar verirdi.

"TARTAN-PARTAN"

"Tartan- partan" Tiflisdə çıxan türkcə gülgü məcmuəsidir. Bu məcmuə Əliheydər Qarayevin müdiriyyəti ilə nəşr olunurdu. 1918-ci ildə bu məcmuə bir nömrə çıxıb dayanmışdır.

"GƏNCLƏR YURDU"

"Gənclər yurdu" 1918-ci ildə iyul ayının 24-də türk gənjlərinin təşəbbüsüylə çıxarılmışdır. Məjmua ədəbi, fənni, ictimai məsələlərdən bəhs edirdi. "Gənclər yurdu"nun mühərrirləri Məhəmmədzadə Mirzə Bala və Firudin Tofiq Hacızadə idilər.

Məxmud əvvəl həftədə bir, sonra on beş gündə bir nəşr olunmuşdur. Təb olunduğu yer Tiflisdə "Şərq" mətbəəsi idi. "Gənclər yurdu"nda şəkillər buraxılırdı. Türk dünyasında vaxt olan hadisələr təbliğ olunurdu.

Daimi mühərrirləri Əli Səbri, Firudin Tofiq Hacızadə, Kamal Sübhanqulu, Ələkbər və qeyriləri idilər.

Bu məcmudə doqquz nömrə çıxıb, sonra dayanmışdır.

"ƏXBARİ"

Fəhlə – əsgərlər-matroslar şurasının nasiri-əfkarı olan bu qəzetə 1918-ci ildə mart hadisələrindən sonra Bakıdan nəşr edilmişdir. Uzun müddət çürməyən bu qəzetdə Məhəmməd Hənifə Zeynalli, Ruhulla Axundov, Ağababa Yusifzadə və qeyriləri iştirak etmişlər.

"ƏKİNÇİ"

1918-ci ildə mart hadisələrindən sonra az müddətdə çıxıb dayanan türkcə ixtilafçı (inqilabçı)- sosialist qəzetəsi idi ki, Bakıda nəşr olunurdu.

"TÜRK SÖZÜ"

1918-ci ildə yayda Gəncədə Əhməd bəy Ağayevin müdiriyyəti ilə bir-iki nömrə türkcə "Türk sözü" nam (adlı) bir gündəlik qəzetəsi çıxıb, yenidən dayanmışdır.

"AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİNİN ƏXBARİ"

Bu qəzetə də 1918-ci ildə Bakı zəbt edilməmişdən irəli Gəncədə çıxarılıyordur. Bakı alındıqdan tə 1920-ci ilin 27 nisanına qədər bu qəzetə Bakıda rusca və türkcə olaraq davam etmişdir. Burada Hökumətin rəsmi əmrləri, qanunları və binagüzarlıqları mündəricidir.

"AZƏRBAYCAN"

"Azərbaycan" gündəlik, ictimai, ədəbi, iqtisadi türk qəzetəsidir. *Bu qəzetə iyun ayında 1918-ci ildə (sentyabrın 15-də) Gəncədə nəşr olunmuşdur. Həmişə zamanda rusca da "Azərbaycan" nəşrə başlamışdı.* Hər iki qəzetəni Şəfi bəy Rüstəmbəyli ilə Ceyhun bəy Hacıbəyli müştərəkən idarə etmişlər. 1918-ci ilin sentyabrında bu iki qəzetələr Bakıya gəlmişlər və xüsusi mətbəədə nəşrə başlamışlardı. Bir müddətdən sonra bu qəzetələrin heyəti-təhriyyətləri ayrılmış, rusca "Azərbaycanı" Şəfi bəy Rüstəmbəyli, türkcəyi Ceyhun bəy idarəyə başlamışdır. Ceyhun bəy Paris heyəti ilə Bakıdan gedəndən sonra türkcə "Azərbaycan" qəzetəsini Üzeyir Hacıbəyli idarə etmişdir.

"Azərbaycan" qəzetəsi 1918-ci ilin axırına qədər, 1919-cu ili başdan-baş, 1920-ci ilin 28 nisanına kimi davam etmişdir. Və 28 nisan təbəddülatı (dəyişikliyi) mövcubincə (səbəbiylə) qapanmışdır.

"Azərbaycan" qəzetəsində zeylədəki mühərrirlər iştirak edirdilər: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Həmdi, Qara Ağazadə, Hadi, Atlasi, Seid Hüseyn Sadiq, Həsən bəy Ağayev, Xəlil İbrahim, Fərhad Ağayev, Axund Yusif Talibzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Məhəmmədzadə Mirzə Bala, Əbdülvahab Məhəmmədzadə, Əli Yusif, Ağaoğlu Məhəmməd və sairələri. "Azərbaycan" qəzetəsi bir çox siyasi, tarixi, ictimai, elmi, ədəbi məqalə və sənədlər ilə doludur. Qəzetənin bu kibi bölümləri vardır:

1. Baş məqalələr və rəsmi əmrlər,
2. Azərbaycan məclisi-məbusanında,
3. Teleqraf xəbərləri.
4. Qəzetələrdən.
5. Nəzarətlərdə (nazirliklərdə)
6. Ümumi, siyasi, elmi və fənni məqalələr.
7. Məhəllələrdən məktublar və məqalələr.
8. Mətbuat.
9. Parlaman komisiyalarında.
10. Bakı xəbərləri.
11. Firqələr və cəmiyyətlər
12. İşçi həyatından.

13. Teatr və musiqi.
14. Qafqaziya xəbərləri.
15. Elanlar.

Qəzetədə o vaxtın hökumət adamları ilə müsahibələr dərc olunuyordu. "Azərbaycan" qəzetəsində bir çox müqtədər və cavan şairlərin şeirləri mündəricidir.

"ŞEYPUR"

"Şeypur" 1918-ci ildə sentyabr ayından sonra Bakıda Məhəmmədli Sidqi və Səməd Mənsur tərəfindən nəşr olunan həftəlik gülgü məcmuəsi idi. Bu məcmuə 1919-cu ilin ortalarına kimi davam etmişdir.

"İSTİQLAL"

"İstiqlal" Türk -ədəmi- mərkəziyyət fırqəsi "Müsavat"ın naşiri -əfkarı olub, həftədə bir nəşr olunurdu. *Bu qəzetənin birinci nömrəsi şubatin (fevralın) 4-də 1919-cu ildə çıxmışdır.* Həmənl il cəmi 27 nüsxə çıxmışdı. İkinci il, 1920-ci ildə 15-ci və son nömrəsi nisanın 23-də nəşr olunmuşdur. "İstiqlal" qəzetəsinin məqsədi Azərbaycan istiqlalını müdafiə etmək idi.

Qəzetənin başında işlətdiyi daimi şüarda deyiliyordu ki, "Millət yoludur, həqq yoludur tutduğumuz yol, Ey həqq yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol".

Birinci nömrəsindəki "İstiqlal" sərlövhəli baş məqaləsində böylə başlayırdı: "İnsanların istiqlalına hürriyyəti-şəxsiyyə, millətlərin hürriyyəti- şəxsiyyəsinə istiklal deyilir. Hürriyyəti-şəxsiyyə nə qədər müqəddəs isə şəxslərin məcmui olan millətlərin istiqlalı da o nisbətə müqəddəsdür..."

"İstiqlal" qəzetəsində zeyldəki mühərrirləri iştirak etmişlər:

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həsən bəy Ağayev, Əhməd Həmdi, Qara Ağazadə, Seyid Hüseyn, Məhəmmədzadə Mirzə Bala, Cəfər Cabbarzadə, Abdulla Şaiq, Ə.Cavad, Əli Yusif, Əbdülvahab Məhəmmədzadə, Mirzə Sadıq Axundzadə, Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Umgülsüm, Ağa oğlu Məhəmməd və sairələri.

"YENİ HƏYAT"

1918-ci ildə Bakı Türk ordusu tərəfindən işğal (azad) edildikdən sonra çıxmağa başlayan bu qəzetəni doktor Qarabəyov Qarabəy idarə edirdi. Fəqət uzun sürməyib, qapandı.

Bakıda "Müsavat" hökuməti zamanında Əliheydər Qarayevin müdiriyyəti ilə zeyldəki qəzetlər çıxıb, yenə qapanmışdır.

- "Fəhlə konfransının əxbarı"
- "Füqara sədasi"
- "Həqq sədasi"
- "Azərbaycan füğərəsi"
- "Yoldaş". Cavanlara məxsus bolşevik məcmuəsi,
- "Məşəl".- Bolşeviklərə məxsus gülgü məcmuəsidir.

"HÜRRIYYƏT"

"Hürriyyət" İran kommunist fırqəsi Ədalətin həftəlik naşiri-əfkarı olmuşdur. Bu qəzetəni Cavadzadə Mir Cəfər idarə etmişdir və 27 nisandan qabaq və sonra da çıxmışdır. 1920-ci ilin ortalarında isə qapanmışdır.

"XALQ SÖZÜ"

"Xalq sözü" qəzetəsi 1919-cu ilin 17 həziranında (iyunda) cəmi 3 nömrə çıxan gündəlik türk qəzetəsi olmuşdur. Qəzetə türk mühərrirləri tərəfindən nəşr və idarə olunurdu. Gündüz saat 12-dən çıxaraq, yeni xəbərlər vermək fikrində idi.

"Xalq sözü"ndə Seyid Hüseyn Sadıq, Qədir Heydərzadə, Məhəmməd Əli Sidqi, Məhəmmədzadə Mirzə Bala və qeyriləri iştirak etmişlərdir.

***

Bunlardan əlavə həmən bu dövüdə bir neçə nömrə zeyldəki qəzetlər də dəxi nəşr olunmuşdur.

- "Fəhlə və əkinçi" - sol eserlər tərəfindən
- "El" - Əhrar firqəsi tərəfindən.
- "Doğru yol" - Mənşevik firqəsi tərəfindən. Müdiri Əbilov İbrahim.
- "Xalqçı" - Sağ eserlər tərəfindən.
- "Ovraqi-nəfisə", Məcmuə. Zülfüqar Hacıbəyli tərəfindən.
- "Zəhmət həyatı" və
- "Qurtuluş yolu" - hər ikisi kooperasiya tərəfindən
- "Sədayi- İran". - İran demokratları tərəfindən.

SON SÖZ

Rusiya inqilabından qabaq Azərbaycanda "Hacileylək", "Arı" məcmuələri də daha qabaq "Məzhər" qəzetəsi çıxmışdır. Gəncədə 1918-ci ildə "Əfkari-mütəllimin" nam məcmuə nəşr olunmuşdur.

1917-ci ildə Bakıda İran kommunist firqəsi "Ədalət" tərəfindən "Bayraqi- ədalət" nam farsca və türkcə məcmuə çıxarılmışdır.

İnqilabdan qabaq yenə Bakıda gündəlik olmaq üzrə türkcə "Sovqat", "İqdam", "Yeni iqdam" qəzetələri çıxarılmışdır.

İstər bu qəzetə və məcmuələr, istərsə irəlidə müxtəsər bir surətdə keçdiyimiz bəzi qəzetlərin və məcmuələrin əlimizdə kolleksionları olmadığı üçün müfəssələn onların haqqında doğru statistik məlumat verə bilmədik.

Bunlardan əlavə digər nöqsanlar da vardır. Onlardan başlıcaları, bizcə, əvvəla, nə qədər kitab nəşr olunduğunu təfəsilən yazmadığım və sanien nəşriyyat işləri ilə iştigal edən (məşğul olan, çalışan) mətbəə və cəmiyyətlərin tarixini müfəssəl söyləmədiyimdir. Bunların haqqında daha müfəssəl məlumat əldə etmək hələlik güc olduğu üçün müvəqqədən bu xüsusda yazmamağı lazım gördük.

Halbuki 1905-ci il ilə müharibə arasında Azərbaycanda küllü miqdarda müxtəlif kitablar nəşr olunmuşdur. Bu kitablardan əlavə "İnqilab" içində hər bir siyasi firqə öz siyasi məqsədini nəşr etmək fikrilə bir çox siyasi və tarixi əsərlər meydana çıxarmışlardır.

"Müsavət" dövründə məktəblərə məxsus ədəbi, elmi, fənni kitablar tərtib və təb edilmişdir ki, "Türk çələngi", "Müntəxabat", "Hesab məsələləri", "Rəhbəri -cəbr", "Hikməte-tibbiyyə", "Tarixi- tibbiyyə" və qeyriləri bulunmaqdadır.

Azərbaycanda Şura hökuməti dövründə çıxmış olan qısa ömürlü müxtəlif mütəəddid (cürbəcür, saysız-hesabsız) qəzetlər, məcmuələr, kitablar və risalələrin tarixi xüsusi bir dövr şəkilində təb edilməli isə də, yenə mühüm nəşriyyatdan "Kommunist", "Azərbaycan füqərası" qəzetləri qeyd edilməlidir. Bu axırını 1921-ci ilin axırında "Azərbaycan xəbərləri" olmuş. Məsul müdiri Sultan Məcid Əfəndizadədir.

Bunlardan əlavə üç nömrə "Füqəra- Füyuzatı", bir nömrə "Xalq maarifi" çıxıb durmuşdur. Bir nömrə "Şərq eli" məcmuəsi, "Yeni dünya" qəzetəsi, bir nömrə "Gənclər dünyası" və bunlardan əlavə bir-iki nömrə müxtəlif təşkilatlar və müəssisələr tərəfindən xəbər, məcmuələr dəxi çıxmışdır. Son zamanlarda Əli Bayramov kitabxanası ayda bir olmaq üzrə "Yeni ulduz" nam ədəbi məcmuə nəşr etmişdir. 1921-ci ilin axırında bu məcmuənin hənz birinci nömrəsi çıxmışdır.

Bunlardan əlavə mətbəə məsələsi də qeyd edilməlidir. Şura hökuməti zamanında Azərbaycanın müxtəlif qəzalarında türkcə mətbəələr açılmış, idarələrdə divar qəzetləri nəşr olunurdu. Xüsusən Bakıda böyük türk mətbəələri yaratmaq üçün kənardan hürufat gətirmək uğrunda bir kaç dəfə təşəbbüs olmuşdur. Hal-hazırda köhnədən də mövcud olan bir hökumət mətbəəsi ilə 4-cü mətbəə türk mətbuatı üçün mühüm rol oynayırlar.

Kitab nəşr etməyə gəldikdə, demək olur ki, Şura zamanında Azərbaycanda siyasi kitablar olduqca külli miqdarda çıxmışdır. Onlardan mühüm yer tutan "Kommunizm əlifbası" və qeyriləridir ki, Azərbaycan nəşriyyat idarəsi tərəfindən təb edilmişdir.

Hal-hazırda fəhlə hərəkatına aid "Zəhmət" nam bir qəzetə və onun nəşriyyatı olaraq bir taqım kitabçalar tərcümə və təb eyləməkdədir.

Məktəb kitablarından bu dövüdə hələlik "Milli qiraət" nam bir əsər çıxmışdır ki, mühərriri Abdulla Şaiqdir. Bundan əlavə müəllim Ağabəy İsrafilbəyli əməli və rəsmli hesab kitabı nəşr etmişdir. Eyni zamanda İsrafilbəylinin müdiriyyəti cocuqlara məxsus mərkəzi mətbuat idarəsi tərəfindən "Qırmızı gü-nəş" nam məcmuə çıxarılırdı. Bu məcmuənin 3 nömrəsi hələlik təb olunmuşdu.

"Müsavət" dövründə olduğu kimi şimdi də maarif komissarlığı indində (nəzdində, yanında) "Təlif (Əsəryazma, kitab tərtibetmə) və tərcümə əncüməni" (cəmiyyət, məclis) namında xüsusi bir heyət çalışmaqdadır. Kağız və mətbəə azlığı bir çox məktəb kitablarının bu heyət tərəfindən tez bir zamanda meydana gətirilməsinə mane olmaqdadır.

Son

Məhəmmədzadə Mirzə Bala

IV HİSSƏ

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATI (139)

Azərbaycan mühacirəti, onun tarixi-təşkilatlanması, yaranma səbəbləri və mərhələləri, sosial-siyasi tərkibi, fəaliyyəti, digər problemləri, eyni zamanda sahənin qərəzsiz, hərtərəfli elmi tədqiqinin vacibliyi, əhəmiyyəti ilə bağlı mətbuatda ilk dəfə dolğun, analitik, bir qədər də dəqiq desək, proqram-məqalə ilə çıxış edən Xalq yazıçısı Elçin yazırdı:

"...eyforiyaya qapılmadan Azərbaycan mühacirətini bir qurum kimi öyrənməli, elmi-nəzəri şəkildə onun demoqrafik, siyasi-ictimai və sosioloji təsnifatını verməliyik. İndiyə qədər məlum səbəblər üzündən bu sahədə, yəni Azərbaycan mühacirətinin öyrənilməsi sahəsində çox az iş görülmüşdür, ciddi, sanballı tədqiqatlar yox dərəcəsindədir, mühacirətə birtərəfli münasibət, bu münasibətdəki bədnam sinfilik prinsipi uzun zaman hakim ideologiyanın tərkib hissəsi olmuşdur ("Odlar yurdu"qəzeti, N21, 1991-ci il).

İndiyədək bu sahədə bir sıra təqdirəlayiq işlər görülmüşdür. Azərbaycan mühacirəti o cümlədən, mühacir mətbuatı ilə bağlı X.İbrahimlinin araşdırmaları xüsusi qeyd olunmalıdır. Onun "Azərbaycan siyasi mühacirəti" (Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1996-cı il) adlı əsərində mətbuata dair ayrıca məqalə də verilmişdir. Bu gün də Azərbaycan mühacir mətbuatı ilə bağlı tədqiqatlar davam etdirilir, KİV-də ayrı-ayrı müəlliflərin bu mövzuda maraqlı yazıları çap olunur. Fikrimizcə, mühacirət mətbuatının həm tədqiqində, həm də tədrisində iki məsələyə də diqqət yetirilməlidir. Birincisi, bütün müəlliflər istisnasız olaraq 1923-cü ilin sentyabrında İstanbulda M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi və Səid Əfəndinin redaktorluğu ilə çıxan "Yeni Qafqasya"nı ilk mühacir qəzeti hesab edirlər. Və bu zaman bir qayda olaraq böyük qələm sahibi, ömrünün sonunadək Azərbaycanın istiqlalı uğrunda ideoloji mübarizə aparən azadlıq əşiqi Mirzə Bala Məmmədzadənin 1937-ci ildə qələmə aldığı "Milli Azərbaycan hərəkatı"adlı əsərindəki "Yeni Qafqasya" yalnız azərbaycanlıların deyil, rus əsarəti altındakı bütün türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə idi"fikrinə istinad edilir. Lakin qüdrətli ideoloq M.B. Məmmədzadə özü həmin əsərin əvvəlində verilmiş "Başlayarkən" adlı məqaləsində təvazökarlıqla etiraf edərək yazır ki, mühacirət həyatında, məhdud məxəz və sənədlərə əsaslanaraq meydana gətirilmiş olan bu əsərin qüsurlu olacağını dərk edirik. Azərbaycan milli hərəkatında misilsiz xidmətləri olan M.B.Məmmədzadənin zəngin və dərin irsinə məhəbbət və hörmətimizi bildirməklə yanaşı, zənnimizcə, mühacirət mətbuatı tarixinin dəqiq və qərəzsiz tədqiqi ilə onun da tövsiyyəsinə əməl etmiş olarıq.

Biz Rusiya imperiyası dövründə Simferopol, Batum, İrəvanda çıxan mətbu orqanları, yaxud Tiflisdə nəşr edilən çoxlu sayda qəzet və jurnalları haqlı olaraq mühacir mətbuatı hesab etmirik. Səbəb aydındır: həmin nəşrlər Azərbaycanın da daxil olduğu bir dövlətin - Rusiya imperiyasının ərazisində buraxılırdı. Yaxud, M.Ə.Rəsulzadənin 1908-11-ci illərdə Tehrandə fars dilində nəşr etdirdiyi "İrani-nev" qəzeti də İran Demokrat Partiyasına mənsub olduğu üçün mühacir mətbuatı hesab olunmur.

Lakin fikrimizcə, böyük Mirzə Cəlilin 1921-ci ildə qədim Azərbaycan şəhəri Təbrizdə - İranda nəşrini davam etdirdiyi "Molla Nəsrəddin" artıq mühacir nəşr idi.Çünki Mirzə Cəlil bir dövlətdən başqa bir dövlətin ərazisinə keçmişdi ki, bu da mühacirətdir(ətraflı bax: A.Tahirli, Azərbaycan mühacirəti haqqında düşüncələr, "Odlar yurdu"qəzeti, N-28, 2 oktyabr 1992-ci il). Xaləddin İbrahimli də bu barədə doğru yazır:

"..."mühacirət" anlamının mahiyyətindən aydın olur ki, vətəndən-vətənə mühacirət olur.... Hər ikisi qeyri-müstəqil olan bir Azərbaycandan o birinə keçid sözün rəsmi mənasında SSRİ-dən İrana mühacirət idi("Azərbaycan siyasi mühacirəti",Bakı,"Elm", 1996-cı il, səh.10)

Beləliklə, hesab edirik ki,mühacir mətbuatının nəşr tarixi də həmin dövrdən və "Molla Nəsrəddin"lə başlayır.

Hələ sağlığında "bütün türk dünyasının mücahidi" adını qazanmış görkəmli ideoloq, publisist, tənqidçi, şair, nasir, tərcüməçi, filosof Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) yaradıcılığında mühacirət,jurnalistikası nümunələri xüsusi mərhələni təşkil edir." ...tələbə olduğu illərdə, yəni 80-ci illərin axırlarında Ə.Hüseynzadə "Ə.N." imzası ilə İstanbulda nəşr olunan "Ramazan bağçası" jurnalında Ömər Xəyyamın bir neçə rübaisini və onun haqqında alman alimi F.Bodenştenndtin əsərini, "Səlyani" imzası ilə V.Hötenin "Faust"undan bir parçanı, H.Heynenin "Zinət verər asimanə əncüm..." şerini, Qahirədə çıxan "Türk" qəzetində isə XVIII əsr rus şairi Derjavinin bir şerini tərcümə edib türk dilində çap etdirmişdir" (Mövsüm Əliyev, "Əli bəy Hüseynzadə", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti N 10 (230), 4 mart 1988-ci il). Bunlarla bərabər Ə.Hüseynzadə jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirir, bir-birindən maraqlı məqalələr yazırdı.

Qeyd edək ki, "hələ 1904-cü ildə Misirdə çıxan "Türk"qəzetində türk birliyi, hətta panturanizm ideyasını ortaya atan Əli bəy"(M.B.Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı,1992, "Nicat" nəşriyyatı, səh. 22.) "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması, onun ideoloji kursunun müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır." (Şamil Vəliyev (Köprülü) Füyuzat ədəbi məktəbi,Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1999-cu il, səh.30.)

Alnına mühacirət taleyi yazılmış Ə.Hüseynzadə Salyanda dünyaya göz açır, Tiflis, Peterburq və İstambulda təhsilə yiyələnir. 1904-cü ildə Sultan Əbdülhəmidin istibdadından qaçaraq Parisə, oradan Bakıya gəlir (burada "Həyat" qəzetini (Ə.Ağaoğlu ilə birlikdə) və "Füyuzat" adlı həftəlik ədəbi-elmi, siyasi-ictimai jurnalı buraxır), 1910-cu ildə yenidən və həmişəlik Türkiyəyə köçür. 1911-ci ildə "İttihad və tərəqqi" Cəmiyyətinin Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilən Əli bəy daha fəal şəkildə siyasətə qoşularaq türkçülük görüşlərini təbliğ edir. O ardıcıl şəkildə olmasa da, "Türk yurdu", "Xalqa doğru", "Məlumat", "Hakimiyyətimilliyə", "Tan" və b. qəzet və məcmuələrdə şerləri və məqalələri ilə çıxış edir" (Vaqif Sultanlı, "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı", Bakı, Şirvanəşr, 1998-ci il, səh.99.).

Azərbaycan mühacirət jurnalistikası tarixində böyük şərqşünas-alim, publisist, tənqidçi, ideoloq və görkəmli ictimai xadim Əhməd bəy Ağaoğlunun xüsusi çəkisi və yeri var. Millətində və dövlətə xidmət göstərmək istəyən hər bir kəs, xüsusilə qələm sahibləri üçün ideal bir nümunə səviyyəsinə yüksələn Ə.Ağaoğlu hələ Fransada təhsil aldığı illərdə (1885-1894) Parisdə çıxarılan "Nouvel Revyü" kimi tanınmış mətbu orqanında qələmini sınaşıdır. Sonralar Vətənə dönməyə Əhməd bəy "Kaspi" ilə sıx əməkdaşlığa başlayır, bir müddət ona redaktorluq edir (1898).

Ə.Hüseynzadə ilə nəşr etdirdiyi "Həyat" (1905) qəzetindən sonra o "Tərəqqi", "Proqres", "İrşad" qəzetlərinə redaktorluq edir. Ə.Ağaoğlunun Azərbaycan xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri 1905-ci ildə onun erməni millətçiliyinə, erməni vəhşiliyinə, üzdənirəq "Daşnaksütyun" partiyasına "Dur!" deməyi bacaran "Difai" partiyasını yaratması olmuşdur.

1908-ci ildə ona qarşı Bakı filarmoniyasında edilən hörmətsizlikdən sonra Ə.Ağaoğlu Türkiyəyə gedir və "Bakıda başladığı jurnalistlik fəaliyyətini İstambulda daha geniş vüsət və coşğunluqla davam etdirir" (Vilayət Quliyev, Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər. Bakı, "Ozan" nəşriyyatı, 2000-ci il, səh. 276). Bu dövrdə Ə.Ağaoğlu Azərbaycan mühacirət jurnalistikasının ən parlaq nümunələrini yaradır.

"Xalqa doğru", "Sirati-müstəqim", "Türk yurdu" kimi mətbu orqanlarla sıx əməkdaşlıq edir, onun redaktorluğu ilə "Tərcüman-həqiqət", "Gənc türk", daha sonralar "Axın" qəzetləri nəşr olunur.

Bütün həyatı fırtınalar qoynunda keçən Ə.Ağaoğlu 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə yardım üçün Bakıya yollanan Türkiyənin Qafqaz Ordusu tərkibində müşavir kimi Vətənə gəlir. Müstəqil dövlət quruculuğunda fəal iştirak edir, Azərbaycan parlamentinə üzv seçilir. 1919-cu ildə Paris sülh konfransına yollanan nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil olur. Lakin səfər baş tutmur. İşğal altında olan İstambulda Ə.Ağaoğlunu ingilislər həbs edir və sözdə ermənilərə qarşı soyqırımında təqsirli bilinərək keçmiş "İttihad və tərəqqi" partiyasının liderləri ilə birlikdə Malta adasına sürgünə göndərilir. 1921-ci ilin mayında ikiillik sürgün həyatına son qoyulur. Ə. Ağaoğlu Anadoluya - milli qurtuluş hərəkatının rəhbəri Mustafa Kamal paşanın yanına gəlir, 1923-cü ildən - Türkiyə Respublikası yaranandan Ə.Ağaoğlunun həyat və yaradıcılığında yeni mərhələ başlanır. Həyatının sonunadək - 1939-cu ilədək Ə.Ağaoğlu əməli, ağılı, zəkası və qələmi ilə həmişə sadıq olduğu məramına xidmət edir.

Azərbaycan mühacirət jurnalistikasının parlaq simalarından biri istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılardan və bu hərəkat tarixinin ilk tədqiqatçılarından olan M.B. Məmmədzadənin təbircə desək, "milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu və lideri" M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Gənc yaşlarından Bakıda siyasi fəaliyyətə başlayan M.Ə.Rəsulzadə 1908-1911-ci illərdə Tehranda, 1911-13-cü illərdə İstambulda bu sahədə qızgın fəaliyyət göstərir. İranda məşrutənin elanından sonra M.Ə.Rəsulzadə gündəlik qəzet olan "İrənev"ün ("Yeni İran") nəşrinə başlayır və onun səhifələrində elmi, bədii və publisistik yazılarla çıxış edir. Hü-Baykara "İran inqilabı və azadlıq hərəkatları" (İstanbul 1978-ci il) adlı əsərində yazır ki, qəzetçilik texnikasını çox yaxşı bilər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə "İrənev" adlı gündəlik bir qəzet çıxmağa başladı və qəzet inqilaba xəyanət edənlərlə yanaşı, ingilis və rus imperializminin müstəmləkəçilik siyasətini tənqid edir, onların alçaq planlarını ifşa edirdi (səh.155).

İran irticası Məhəmməd Əmin bəyi İstanbula keçməyə vadar edir. O, burada gənc türk millətçilərinin birləşdiyi "İttihad və tərəqqi" təşkilatı ilə əlaqə saxlayır, əməkdaşlıq edir. M.Ə.Rəsulzadə "Türk ocağı"na daxil olur və 1911-ci ildən nəşrə başlayan "Türk yurdu" jurnalında məqalələr dərc etdirir. Onun "İran türkləri", "İran tarixçeyi-inqilabı" silsilə məqalələri, xüsusi ilə böyük əks-səda doğurur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan bir müddət sonra İstambulda məskunlaşan M.Ə.Rəsulzadə əvvəlcə "Yeni Qafqasya", sonra "Azəri-türk", "Odlu yurd", "Bildiriş" kimi milli nəşrlərin işıq üzünə görməsinə nail olur. Həmin qəzet və jurnallarla yanaşı M.Ə.Rəsulzadə Türkiyə, Fransa və Almaniya da çıxan digər nəşrlərlə də əlaqə saxlayır, əməkdaşlıq edir.

"... Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadinin vətən və millət haykıran hürriyyət mənzumələri istiqlal fikrinin təməli hesab oluna bilər". Bu sətirlər Mirzə Bala Məmmədzadənin "İstiqlalın ilk şəri" adlı məqaləsindən götürülmüşdür ("Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1953, N-3 (15)).

"Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" kitabının (İstanbul 1975) müəllifi Hüseyn Baykara da yazır ki, istiqlal mücadiləsi tarixində ilk istiqlal şairi Məhəmməd Hadidir (səh.81). O, tez-tez və sevə-sevə M.Hadinin "Vətən şairi" adlandırır və onun ilk dövr yaradıcılığında heyranlıqla bəhs edir.

Tədqiqatçı alim Səlim Rəfiq "Türkiyə mətbuatında M.Hadinin şerləri" adlı məqaləsində ("Azərbaycan yurd bilgisi", N-8-1932-ci il, İstanbul) şairin bir qədər sonrakı həyat və fəaliyyətindən söz açaraq

qeyd edir ki, M.Hadi 1910-cu ildə İstanbula gəlir və burada çox sevdiyi mühitə qovuşur. M.Hadi İstanbuldakı qəzet və jurnallara məqalələr yazır, şerlərini dərc etdirirdi.

"Hadi İstanbulda ikən "Şahbal", "Rəbab", "Mehtab" adlı məcmuələrdə iştirak etmişdir" (orada). "Mehtab"da qadın azadlığı ilə bağlı dərc olunan məqaləsinə görə M.Hadi həbs olunur və Selanikə sürgün edilir.

M.Hadinin İstanbulda mühacir ikən qələmə aldığı yazılar həm onun yaradıcılığını tədqiq etmək baxımından, həm də mühacirət jurnalistikasının tam mənzərəsini əks etdirmək nöqteyi-nəzərindən maraqlıdır.

Azərbaycanın istiqlal uğrunda ideoloji mübarizə tarixində böyük rol oynamış istedadlı yazıçı-publisist, tərcüməçi, tədqiqatçı, redaktor Ceyhun Hacıbəyli "bütün gücü ilə kommunizmin iç üzünü dünyaya açıqlamış, güclü qələmi ilə bir çox dillərdə bu müqəddəs davasını duyurmuşdur" (Çingiz Gökgöl, Ceyhun bəy Hacıbəylini anarkən, "Mücahid" jurnalı N-53-54, yanvar-fevral 1963-cü il, Ankara). Bu bir cümlə, məsləki, əqidəsi uğrunda həyatı boyu qələmi ilə mübarizə aparmış bir insanı tam xarakterizə etmək üçün kifayətdir. Yalnız onu əlavə etmək olar ki, tale C.Hacıbəyliyə sonuncu mühacirətdən əvvəl də Parisdə yaşamağı qismət etmişdir və həmin dövrdən Ceyhun öz qələmini yerə qoymamışdır. C.Hacıbəyli tələbə ikən Parisin nüfuzlu qəzetlərinə məqalələr yazır, jurnalist kimi püxtələşirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Daxili İşlər naziri Mustafa Vəkiloğlu C.Hacıbəylinin vəfatı münasibətilə qələmə aldığı "Parisdə daha bir məzar" adlı məqalədə ("Mücahid" N-53-54, yanvar-fevral, 1963) yazır: 40 ildən çoxdur ki, rəhmətlik Ceyhun bəy xaricdəki milli, siyasi işlərimizin içində durmadan çalışıb çapalamaqda idi. Parisdə yaşadığı müddətdə də "Le Figaro", "La Revue du Monde Musulman", "La Revue des deux Monges", "Le Journal Asiatic" kimi tanınmış fransız qəzet və jurnallarında mərhumun zaman-zaman yazıları çıxardı". Jurnalın elə həmin nömrəsində Məcid Musazadə qeyd edir ki, C.Hacıbəyli "Le Bulletin du Comité Orange-Orient", "La Revue Contemporaine", "La Revue Politique et Parlementaire"... kimi qəzet və məcmuələrdə yaxından iştirak etmişdir. Müəllif yazır: "O, bununla bərabər bütün dünyada məşhur olan "La Revue de Deux Mondes" jurnalının uzun illər əməkdaşı olmuşdur".

"Azadlıq" radiosunun C.Hacıbəylinin vəfatı ilə əlaqədar verilən (Ceyhun bəy onun yaradıcılarından idi) xəbərində deyilirdi: "Ceyhun bəy əziz Vətəninin və xalqının qurtuluş mübarizəsinə liderlik edənlərdən biri olmuşdur. Eyni zamanda istedadlı bir publisist olan mərhum istilaya uğrayan vətənin haqq və hüquq davasını bütün dünya ictimaiyyəti qarşısında layiqli müdafiə etmişdir". C.Hacıbəylinin zəngin irsində onun mühacirət jurnalistikasına aid olan materialları mühüm yer tutur.

"YENİ QAFQASYA" JURNALI

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra xarici ölkələrdə məskunlaşan mühacirlər 1920-ci il 27 aprelə Bakıda baş verən hadisələr, XI Qızıl Ordu tərəfindən respublikanın işğalı barədə beynəlxalq aləmdə ictimai rəy yaratmaq üçün müəyyən təşəbbüslər etmişlər. Bu səylər təqdirəlayiq olsa da, istənilən nəticəni vermirdi. Başlıca səbəb mühacirlərin təşkilatlanmaması, vahid, aydın proqramla birgə fəaliyyət göstərməməsi idi. M.B.Məmmədzaadənin təbirincə desək, "Mühacirət başsız və intizamsız, pərişan bir mənzərə ərz edirdi" ("Milli Azərbaycan hərəkatı", Bakı, "Nicat", 1992-ci il, səh.177). "Mühacirəti mətbu bir orqan vasitəsilə mənəvi cəhətdən birləşdirmək, onlarla ana Vətən və ana mühit arasında mənəvi əlaqələri davam etdirmək və xüsusilə, gənc nəslin milli ruhda tərbiyəsinə və yad mühitlərdə əriyib getməsinə qismən də olsa, xidmət etmək" (M.B.Məmmədzaadə, yenə orada, səh.176) həyatı zərurətə çevrilmişdi. Bu tarixi vəzifəni 1922-ci ildən İstanbulda məskunlaşan M.Ə.Rəsulzadə həyata keçirdi.

Vaxtilə "Şərqi-Rus", "Hümmət", "İrşad", "Təkamül", "Yoldaş", "Tərəqqi", "Açıq söz", "İrani-nev" (Tehran) kimi nəşrlərdə yüzlərlə məqaləsi dərc olunan M.Ə.Rəsulzadə böyük mətbuat məktəbi keçmiş, zəngin təcrübə qazanmışdı. O, mətbuatın rolunu həmişə yüksək qiymətləndirmiş, onu təbliğ və səfərbər etmək qüdrətinə, qüvvəsinə inanmışdı. "Yeni Qafqasya"da Həsən bəy Zərdabinin təsis etdiyi "Əkinçi" qəzetinin 50-ci ildönümü münasibətilə dərc etdirdiyi "Azərbaycan mətbuatının şanlı xatirəsi" məqaləsində də (N-9 (57), 1926-cı il) böyük qələm sahibi mətbuatın cəmiyyətdə roluna işarə vuraraq yazırdı: "Milli şüur bir milliyət içərisindən çıxan rəhbər zümrənin digər zümrə və fərdlərlə daimi və üzvü bir münasibət və ixtilat təmin etməsilə doğar. Qəzetlərin bu xüsusdakı rolu aşkardır". (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, P/F - 549/59/30 nömrəli qovluq). Mətbuatın rolunu düzgün dəyərləndirən M.Ə.Rəsulzadə ilk növbədə "Müsavət"ın xarici ölkələrdə bürosunu təşkil etmiş və 1923-cü ilin sentyabrında "Yeni Qafqasya" məcmuəsini təsis etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadəni "qələm, kəlam, məfkurə ustamız" deyə xarakterizə edən M.B.Məmmədzaadə də mətbuatın roluna böyük qiymət verirdi. O, yazırdı ki, mətbuat yalnız hadisələri bildirən və fikirləri aydınlaşdıran bir vasitə deyildir. Mətbuat aydınlaşdırma ilə birlikdə fikirləri və beyinləri bir ideal ətrafında birləşdirmək, tərbiyə və sövq etmək qüdrətinə də malikdir. Fikir isə hər şeyin anasıdır. Ortada bir fikir və ideal olmadıqdan sonra ortaq bir həmlə və hərəkət də ola bilməz. Mətbuat eyni zamanda toplayıcı, birləşdirici və qoruyucu amildir (yenə orada, səh.178).

Doğrudan da, "Yeni Qafqasya"nın nəşri ilə mühacirlər arasında bir canlanma, fəallıq yarandı. İlk nömrəsində dərc olunan proqram məqaləsindən aydın olur ki, "Yeni Qafqasya" "bir milli imanla işə başlayaraq Azərbaycan, Qafqaz və əsir türklərin milli istiqlal davasını tanıtmığı" özünün əsas vəzifəsi hesab etmişdir.

"Yeni Qafqasya"nın 30-cu ildönümü münasibətilə "Azərbaycan" jurnalının (Ankara) dərc etdiyi məqalədə (1952, N-6) göstərilir ki, "Yeni Qafqasya" 1925-ci il tarixli 1-ci nömrəsində özünü belə xarakterizə etmişdir:

1 - "Yeni Qafqasya" millətçi, radikal və demokratdır.

2 - "Yeni Qafqasya" türkçüdür. Türklərin kultural tanışmalarını, mədəni irtibahlarını, mənəvi vəhdət və istiqlallarını göz önünə alır.

3 - "Yeni Qafqasya" türk davasının Azəri cəbhəsini müdafiəyə mükəlləf Azərbaycan istiqlalçılarının fikirlərini yazır.

4 - "Yeni Qafqasya" millətlərinin Rusiya əsarətindən qurtulmasını və Rusiya istiqlalına qarşı müvəfəqiyyətlə durmasını təmin üçün Qafqazın konfederasyon şəklində birləşməsinin tərəfdarıdır.

5 - "Yeni Qafqasya" yalnız azərbaycançılıq, türkçülük və qafqazçılıqla qalmır, o Şərqdəki Milli İstiqlal hərəkatını da müdafiə edir.

6 - "Yeni Qafqasya", xüsusilə Rus imperializminə qarşı mücadilə edir. O, çarizmi olduğu qədər, bolşevizmi də türk dünyası üçün muzır (araqarışdırıcı, zərərli, ziyanlı) və Qafqaza düşmən görür" (səh. 12).

"Yalnız azərbaycanlıların deyil, rus əsarəti altındakı bütün türklərin" (M.B.Məmmədşad, adı çəkilən əsərləri, səh. 185) məcmuəsi "Yeni Qafqasya" Proqram məqaləsində qarşısına qoyduğu tarixi vəzifələri yerinə yetirmək üçün ciddi ideoloji mübarizəyə başladı. Bu nəşrin fəaliyyəti nəinki Moskvada, Bakıda, Daşkənddə, Kazanda çıxan "Pravda", "Bakinskiy raboçiy", "Kommunist", "Qızıl Özbəkistan", "Noviy Vostok", "Qızıl Orenburq" və s. kimi qəzet və jurnalların, hətta ali sovet orqanlarının ciddi narahatlığına səbəb olurdu.

M.B.Məmmədşad adı çəkilən əsərində yazır: "Yeni Qafqasya"nın Moskva, Qafqaz, Türküstan və İdil-Uralda bu dərəcədə dərin əks-səda oyması təsadüfi deyildi. "Yeni Qafqasya" Anadolunun dörd bir tərəfinə, İranın, Misirin, Hindistanın, Əfqanıstanın və digər Şərq ölkələrinin mərkəzlərinə yayılaraq bolşevizm zülmü altında inliyən türk və islam millətlərinin uğradıqları qəzavü-qədər haqqında həzin və oyanıcı xəbərlər aparırdı" (səh.192).

"Yeni Qafqasya"nın tutarlı, əsaslı və tarixi faktlara söykənən məqalələri sovet rejiminin, ideologiyasının maskasını yırtır və onun əsl simasını ifşa edirdi. Buna isə rəsmi Moskva dözmürdü. Nəşrin və ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədə fəaliyyətinin dayandırılması üçün "dəfələrcə rəsmi diplomatik təşəbbüslər" (M.B.Məmmədşad, yenə orada, səh.189) göstərilmişdir.

Petrovsan Muzıkanta göndərdiyi 20 dekabr 1927-ci il tarixli 157774/s30 nömrəli məktubunda sevinçək xəbər verirdi ki, müxtəlif mənbələrin təsdiq etdiyinə görə, Türkiyə hökumətinin sərəncamı ilə Konstantinopolda "Yeni Qafqasya"nın nəşri dayandırılmışdır. Lakin Müsavat rəhbərliyi başqa adlarla Parisdə, ya da Berlində nəşrin fəaliyyətini təmin etməyə çalışırlar. SSR-nin israrlı, təkidli tələblərindən, təzyiqlərindən sonra 1927-ci ilin sonlarında "Yeni Qafqasya" öz nəşrini dayandırmalı oldu.

Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixində "Yeni Qafqasya"nın xüsusi yeri və rolu vardır. Ankarada çıxan "Azərbaycan" jurnalı özünün 1952-ci ilin sentyabr tarixli 6-cı nömrəsində "Yeni Qafqasya" adlı məqaləsində yazırdı: "... "Yeni Qafqasya" özündən sonra gələn bütün milli nəşriyyat orqanlarının piri; dost və düşmən tərəfindən böyük bir ilgi ilə qarşılanmışdır".

"Yeni Qafqasya"nın redaksiya heyətinin üzvləri Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Əhməd Cəfəroğlu, Xəlil Xas-məmmədov, Əmin Abid (Gültəkin) və Buxara respublikasının sabiq prezidenti Osman Xoca idi. Onlar "Yeni Qafqasya"nın daha maraqlı, məzmunlu çıxması üçün fədakarlıqla çalışır və istəklərinə nail olurdular.

"ODLU YURD" JURNALI

"Odlu yurd" - milli Azərbaycan fikrinin daşıyıcısı olaraq intişar edir. Bu intişarla o özündən əvvəl "Yeni Qafqasya" ilə "Azəri-türk" məcmuələri tərəfindən gedilmiş ideal yolunu davam etmək əzmindədir". Bu sözlər "Odlu yurd" jurnalının mart 1929-cu ildə çıxan birinci nömrəsindəki "Çöhrəmiz" adlı baş məqalədən götürülmüşdür. Məqalədə milli məfkurənin, milli idealın, milli bayrağın, hürriyyət və istiqlalın "Azərbaycan milliyətçilərini məşğul edən ən aktual bir məsələ" olduğu qeyd edilir.

"Odlu yurd" 1-ci nömrəsində verilən "Odlu yurd" idarəsindən" adlı proqram - məqalə əvvəlki nəşrlərdəkindən demək olar ki, fərqlənmirdi. Proqram - məqalədə deyilir: "Milli Azərbaycan fikrini tervic etmək (bütün digər məsələlərdən üstün tutmaq) üzrə təsis olunan "Odlu yurd" məcmuəsi aşağıdakı fikirlərə xidmət edər:

- "Odlu yurd" milliyətçi, xalqçı, cümhuriyyətçi və istiqlalçı bir məcmuədir;

- "Odlu yurd" müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məfkurəsini tervic və müdafiə edər;

- "Odlu yurd" türk xalqlarını bir-birinə tanıdır və xüsusilə türk dünyasının yeganə müstəqil cümhuriyyət Türkiyəsinə aid oxuculara məlumat verir;

- "Odlu yurd" Qafqazın istiqlal və xilasını gözdə tutar və bunun reallaşması üçün qafqazlıları ümumi düşməyə qarşı ittifaqa çağırır;

"Odlu yurd" Şərqi, xüsusən məzlum və məhkum türk xalqlarının istiqlal davasını təyit (doğultmaq) və milliyət mücadiləsini təbci (ucaltmaq) edir".

"Odlu yurd" öz proqramını bəyan etdiyi kimi, mühərrirləri barədə də oxucularını məlumatlandırır: "Odlu yurd"da aşağıdakı mühərrirlər iştirak edir: M.Ə.Rəsulzadə, M.Vəkili, M.B.Məmmədzadə, M.Ağaoğlu, Mir Yaqub, Azəri, Daşdəmir, Şəfi, Ə.Cəfəroğlu, Y.Əli, Kamal, Dəmirçioğlu, N.Camal, C.Sadiq, A.Mir Qasım, A.Battal, Odlu türk və s.". Buradaca qeyd olunur ki, məcmuənin Avropa və İranda xüsusi müxbirləri olduğu kimi, Azərbaycanın daxilindən xəbərlər və məktublar almaq imkanı da var. Bütün sonrakı nömrələrdə məcmuənin proqramı və mühərrirlərin siyahısı eynilə çap olunur.

Jurnal M.Ə.Rəsulzadənin baş mühərrirliyi (redaktorluğu) ilə nəşr edilmişdir. "Odlu yurd"un imtiyaz sahibi A.Kazımzadə, məsul müdiri Kamal, sonralar B.Süleyman olmuşdur. Son bir neçə nömrədə "Ümumi nəşriyyat və yazı işləri müdiri: Mirzə Bala" yazılmışdır.

"Odlu yurd"un nəşri Türkiyədə yeni əlifbaya keçid dövrünə təsadüf edir. Odur ki, jurnal birinci nömrəsindən başlayaraq, sentyabr 1930-cu il tarixli 20-ci nömrəsində hər nömrənin üz qabığının içəri səhifəsində "Yeni türkcə əlifbanı öyrənin!" adı ilə "ərəbcə", "sovetcə" qarşılığı olan yeni türk əlifbasını vermişdir.

Jurnalın üz qabığında "Odlu yurd" sözlərindən sonra "Milli Azərbaycan fikriyyatını təvciq edən (bütün digər məsələlərdən üstün tutan) aylıq məcmuə" sözləri yazılmışdır.

"Odlu yurd"un və ümumiyyətlə, mühacir nəşrlərin, ən məhsuldar mühərriri, heç şübhəsiz Mirzə Baladır. Bu jurnalda o, müxtəlif imzalarla ("Mirzə Bala", "M-də", "M.B.Məmmədzadə", "M.B.", "Məmmədzadə", "M" və s.) 60-dan yuxarı məqalə dərc etmişdir. Cəmi 32 nömrəsi çapdan çıxan "Odlu yurd"da Mirzə Balanın bir nömrədə iki-üç, bəzən 4 məqaləsi dərc olunurdu. Bir sözlə, jurnalda aparıcı mühərrir Mirzə Bala idi.

"AZƏRBAYCAN" JURNALI

1994-cü ildə "Azərbaycan" jurnalının 300-cü nömrəsi çapdan çıxmışdır. Bu münasibətlə nəşrin yaradıcılarından biri, son vaxtlar isə baş redaktoru Əhməd Qaraca "Azərbaycan"ın 1995-ci il yanvar-fevral tarixli 301-ci nömrəsində yazırdı ki, tədqiqatçılar bu fikirdə yekdildirlər ki, mühacirlərin mücadilə silahı olan "Azərbaycan"ın bütün nömrələri bir yerdə Azərbaycan haqqında bir ensiklopediyadır. Müəllif vaxtilə "Azərbaycan"ın baş redaktoru işləmiş mərhum A.V.Yurdsevərin bu qənaətini də oxucuların diqqətinə çatdırır ki, jurnal Azərbaycan siyasi hərəkatının bütün çalarlarını özündə əks etdirir və gələcək nəsillərin baş vuracaqları ən böyük bilgi qaynağıdır.

Əhməd Qaraca yazır: "Təmali M.Ə.Rəsulzadə kimi bir mütəfəkkir, bir dava xadimi, bir öndər, Azərbaycanın böyük övladı tərəfindən atılan "Azərbaycan" türk kultür dərgisi mütləq milli davamıza xidmət etdiyinə görə bir abidə olaraq əbədiyyən yaşayacaqdır." ("Azərbaycan" jurnalı N-301, yanvar-fevral 1995-ci il, səh. 4, 5.)

"Azərbaycan" jurnalı 2 fevral 1949-cu ildə Ankarada əsas qoyulan Azərbaycan mədəniyyət dərnəyinin orqanıdır. M.Ə.Rəsulzadənin və silahdaşlarının qərarına əsasən dr. Həmid Ataman, dr. Əziz Alpaüt və Məmməd Altunbayın iştirakıyla həmin tarixdə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi təsis edilmişdir. Dr. Həmid Ataman 10 ilə yaxın bir dövrdə dərnəyə rəhbərlik etmişdir.

"Azərbaycan"ın ilk nömrəsi 1 aprel 1952-ci ildə türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq şüarı ilə işıq üzü gördü. Jurnalın üz qabığında "Aylıq kultür dərgisi", sonra "Birlik-dirilikdir" sözləri, daha sonra "Sahibi: Azərbaycan Kultür Dərnəyi, məsul müdir: dr. Əhməd Yaşat" sözləri yazılmışdı. Üz qabığında Azərbaycan Cümhuriyyətinin xəritəsi verilmişdi. Jurnalın 1-ci nömrəsi 16 səhifə idi. "Nəşrə başlarkən" adlı proqram məqaləsində deyilir: Azərbaycan Mədəniyyət Dərnəyinin 4-cü konfransının üzvlərinin arzusuna əsasən, bu kiçik və mütəvazi jurnalın nəşri ilə yayın proqramını daha da genişləndiririk". Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mədəniyyət Dərnəyi artıq xeyli kitab, məcmuə və s. nəşr etmişdir. Bunların sırasında M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan Kultür gələnləri", "Çağdaş Azərbaycan tarixi", "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", A.V.Yurdsevərin "M.F.Axundzadənin həyatı və əsərləri", "Azərbaycan dram ədəbiyyatı", "Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatında yeri", Mirzə Balanın "Azərbaycan tarixində türk Albanıyası", Kərim Odərin "Azərbaycan iqtisadiyyatı" kimi əsərlər var.

İllər ötdükcə "Azərbaycan" bir mədəniyyət jurnalından mədəni-ədəbi, siyasi orqana çevrilirdi. "Azərbaycan" birinci nömrəsindən fərqli olaraq artıq 4 il sonra yazacaqdı ki, jurnal eyni zamanda, Azərbaycanın, bütün məhkum türk dünyasının qurtuluş davasına da əlindən gəldiyi qədər yardımçı bulunmaqdadır (N-1 (49), 1956-cı il, "Azərbaycan" 4 yaşında məqaləsi). 11 yaşlı "Azərbaycan" isə məqsədini, məramı açıq-aydın bəyan edirdi: "Hər dərginin dəyəri onun təqib etdiyi qayə və mərkurə ilə ölçülür. Qayə və

ideali olmayan bir dərgi ucuz qiymətli metala bənzəyir. Bizim dərgimiz başda Azərbaycan olmaq üzrə rus məhkumu bütün türklərin qurtuluş davasıdır. İdealımız məhkum türklərin xilas və səadətidir. Bunu biz milli istiqlal ülgüsünün gerçəkləşdirilməsində görürük.

Dərgimizin hansı səhifəsini çevirsəniz, əsir türklərin dərdləri və davasıyla qarşılaşarsınız. Bu tam 45 illik bir mübarizədir. Biz bu qənaətdəyik ki, bir millətin əsarət və istibdaddan qurtuluşu yalnız onun müsibət vəzifələrinin və dəyərlərinin tanındılmasıyla mümkün ola bilər. Bir millət hüriyyət və istiqlala layiq olduğunu mədəni dünyanın ümumi əfkarına isbat etməyə müvəffəq olarsa, onun gec-tez qurtuluşuna nail olacağı mütləqdir" (N-4-5-6 (136-137-138), 1963, "Azərbaycan" 11 yaşında" məqaləsi.)

"Azərbaycan" jurnalı həm tərtibat, forma, həm də məzmun baxımından böyük inkişaf yolu keçmişdir. Maliyyə imkanları, maddi-texniki bazası məhdud olan jurnalın ilk nömrələri 16 səhifədən ibarət ayda bir nömrəsi nəşr edilirdi "... Bəzi illər dörd dəfə, səkkiz dəfə və son altı ildən bəri də iki ayda bir dəfə çap olunurdu" (Əhməd Qaraca: "Azərbaycan" dərgisinin 300-cü sayı" adlı məqaləsindən, "Azərbaycan" jurnalı N-301, 1995-ci il, səh.4) 1980-ci illərin ikinci yarısından jurnal bəzən 300 səhifədən də artıq həcmdə buraxılırdı. 90-cı illərdə "Azərbaycan"ın məzmunu ilə bərabər tərtibatı da xeyli dəyişilmiş, nəfis forma almışdır.

Jurnalın bütün fəaliyyət dövrünü izləsək, məzmununa, mövzusunə mübarizə əzminə görə onu şərti olaraq 4 mərhələyə bölmək olar:

I mərhələ - 1952-1956-cı illər. Bu dövrdə, xüsusilə ilk iki ildə jurnalın materialları daha çox mədəni, ədəbi tədqiqat və təbliğat xarakteri daşıyırdı.

II mərhələ - 1956-1986-cı illər. Bu dövrdə jurnalın ideoloji-siyasi mübarizəsində 1920-30-cu illər nəşrlərinin çılgınlığı, kəskinliyi, emosionallığı olmasa da, sovet rejimi və ideologiyasına, bolşevizmə qarşı barışmazlıq, Azərbaycanın istiqlalına inam ruhu qalırdı və mövzulara analitik-tarixi yanaşma tərzii üstünlük təşkil edirdi.

III mərhələ - 1986-1991-ci illər "Azərbaycan" sanki Azərbaycanla birlikdə imperiyaya qarşı son və amansız mübarizə meydanına atılmışdır. Xalq hərəkatı dəstəklənir, bölgədə rus siyasəti, erməni vəhşilikləri ifşa olunur, Azərbaycan həqiqəti haqqında düzgün ictimai rəy yaradılmasına xidmət edən materiallar verilir.

IV mərhələ - 1991-ci ildən - Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonrakı illər.

Göründüyü kimi, jurnalın fəaliyyəti dünyada, Türkiyədə, SSRİ-də və Azərbaycandakı mövcud ictimai-siyasi durumla şərtlənmişdir.

Jurnalın ilk nəşr ilində ayda biri olmaqla, 9 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Həmin nömrələrdə klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Vaqif və Vidadi (N-1), Nizami (N-2, 3), Natəvan (N-2, 3), C.Cabbarlı (N-4, 5, 6), N.Vəzirli (N-4), Aşıq Ələsgər (N-7), M.Hadi (N-8, 9) kimi nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığından, Dədə Qorqud dastanlarından (N-6), Azərbaycan musiqisindən (N-4, 5, 6, 7, 8, 9), mətbuat tarixindən (N-4, 6) bəhs edən maraqlı, dəyərli məqalələr dərc olunmuşdur. Jurnal Almaz İldırım, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Həmid Dönməz, M.Hadi, Kərim Yayçılı, Gültəkin (Əmin Abid), Əhməd Qaraca kimi milli şairlərin irsindən müntəzəm nümunələr verirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan mətbuatının piri" (N-4) adlı publisistik yazısı, həm "Əkinçi"nin, onun yaradıcısı H.Zərdabinin xidmətlərini dəyərləndirmək baxımından, həm də mətbuatın cəmiyyətdə tarixi yolunu qiymətləndirmək nəzərindən diqqəti cəkdir. Müəllif yazır: "Millətin tarixində qəzet təsisii müəhim bir dövrü ifadə edir. Danışdığı dildə ilk qəzetə malik olan cəmiyyət, bir milliyət ikən millət olmağa başlamış deməkdir. Həyatında mətbuat ənənələrinə malik olan bir xalq isə, artıq təşəkkül tapmış bir millətdir". M.Ə.Rəsulzadə milli şüurun formalaşmasında qəzetlərin rolunu və H.Zərdabinin tarixi xidmətlərini yüksək qiymətləndirir.

Müəllif "Əkinçi"dən sonra çıxan "Ziya", "Ziyayi-Qafqaz", "Kəşkül"də bağlandıqdan sonra 1903-cü ilə qədərki dövrü mətbuatsız bir dövr adlandırır və bu 13 ili Azərbaycan oyanışının "ən qaranlıq dövrü" hesab edir.

M.Ə.Rəsulzadə yazır: "H.Zərdabi səpdiyi toxumun səmərəsini görən uğurlu bir "Əkinçi" kimi öyünərək və sevinclə bu dünyadan köçdü. O gün mətbuat qara geydi. Şairlər mərsiyələr yazdı. Teatrlar pərdələrini endirdi. Bazarlar və dükanlar qapandı. Bir kəlmə ilə, millət matəm tutdu". Qüdrətli qələm sahibi bir neçə cümlə ilə H.Zərdabinin vəfatı ilə bağlı mənzərəni məharətlə göz önünə gətirir, oxucu özünü həmin mərasimdə hiss edir, kədərlənir, mərhumu ehtiramla yad edir.

M.Ə.Rəsulzadənin vəfatı, az sonra M.B.Məmmədzadənin Almaniyaya köçməsi və bir müddət sonra onun da vəfatı (1959-cu il) heç şübhəsiz, "Azərbaycan" jurnalı, ümumiyyətlə, istiqlal hərəkatı üçün böyük itki idi.

1950-ci illərin sonu və 60-cı illərdə və sonralar "Azərbaycan"ın səhifələrində Abdul Vahab Yurdsevər, İldəniz Kurtulan, Əhməd Qaraca, Müştəq Qarabağ, Əjdər Qurtulan, Səlahəddin Qılınc, Nizamməddin Onk, Teymur Atəşli, Həmid Dönməz, Süleyman Təkinər, Feyzi Aküzüm, Əli Akiş, Kərim Yayçılı və s. kimi qələm sahiblərinin diqqətçəkən məqalələri, bədii əsərləri dərc olunurdu.

"Azərbaycan"ın ən fəal yazarlarından hesab olunan Abdul Vahab Yurdsevərin yaradıcılığı çoxşaxəli və məhsuldardır. Məqalələrini "Abdul Vahab Yurdsevər", "A.Vahab Yurdsevər", "Vahab Yurdsevər", "A.V.Y.", "V.Y." və s. kimi imzalarla dərc etdirən müəllifin ilk yaradıcılığında klassiklərin irsi, onun tədqiqi, dəyərləndirilməsi əsas yer tutur. "Azərbaycan"ın ilk nəşr illərində hər nömrəsində A.V.Yurdsevərin yazısı dərc edilmişdir.

A.V.Yurdsevərin Xurşidbanu Natəvan (N-2, 3), C.Cabbarlı (N-4, 5, 6), Aşıq Ələsgər (N-7), Məhəmməd Hadi (N-9, 1962-ci il), Abbas Səhhət (N-1 (10)), Qasım bəy Zakir (N-2 (11), N-3 (12), N-4 (13)), Abbasqulu Ağa Bakıxanov (N-5 (14), N-6 (15), N-7 (16), N-8 (17), N-9 (18)), Məhsəti Gəncəvi (N-9 (18), 1953-cü il), Şah İsmayıl Xətai (N-1 (25), 1954-cü il) və s. kimi söz ustalarının həyat və yaradıcılığına dair araşdırmaları özünəməxsus yanaşma tərzii, ciddi mühakimələri ilə diqqəti cəlb edir.

"Azərbaycan"dakı maraqlı, problematik məqalələri ilə diqqəti çəkən müəlliflərdən biri də Süleyman Təkinərdir. "Böyük bir inqilabın doğurduğu mutlu bir gün" (N-2 (14)), "Mətbuat həyatında 50 il" (N-3 (15) 1953-cü il), "Tarixi bir bayramın ildönümü" (N-8 (44)), "Kültürdə inqilab və Azərbaycan demokratiyası" (N-9 (45) 1954-cü il), "Stalinin ölümündən 10 il sonra Azərbaycan" (N-4-5-6 (136-137-138, 1963-cü il) və s. kimi çoxsaylı məqalələrinin adından da göründüyü kimi, o, daha çox siyasi-ideoloji mövzularda yazırdı.

Nəşrin fəaliyyətində canlanma dərhal gözə çarpır: jurnalın həcmi, dövriliyi kəskin dəyişilmiş, materiallar daha maraqlı, oxunaqlı olmuşdur. Azərbaycan Kültür Dərnəyinin və "Azərbaycan"ın təcrübəli əməkdaşları - Məhəmməd Kəngərli, Əhməd Qaraca, Feyzi Aküzüm, Fəxrəddin Gülsevən, Cəmil Ünal, Eldəniz Kurtulan, Əli Akiş və başqalarının cərgəsinə yeni və gənc qüvvələr qoşulmuşdur.

"Azərbaycan" jurnalı Azərbaycan Milli Mərkəzinin, Azərbaycan Kültür Dərnəyinin, Türkiyədə dövlət və ictimai təşkilatların ölkəmizlə bağlı tədbirlərini geniş işıqlandırır, Türkiyə və xarici ölkə mətbuatında Azərbaycanla əlaqədar materialların xülasəsini dərc edirdi.

Əhməd Yaşat və A.V.Yurdsevərdən sonra baş redaktor olan Əhməd Qaracanın imzası hələ "Azərbaycan"ın ilk nömrəsindən onun səhifəsində görünməyə başlamışdır. Ə.Qaracanın yazılarının mövzusu geniş olmaqla yanaşı, ciddi, kəskin və maraqlıdır. Əhməd Qaracanın "Ermənilərin Azərbaycandan torpaq tələbi" (N-263), "Mətbuatda ermənilərə yaşıl işıq yandıran var", "Haqlı mübarizəmizi kütlələrə çatdırmalıyıq" (N-264, 1988-ci il), "May ayı duyğuları" (N-273, 1990-cı il) və s. kimi publisistik məqalələri, çox sayda şerləri onun istedadlı qələm sahibi, alovlu mücahid olduğuna dəlalət edir.

"Azərbaycan"da Cəmil Ünalın ("Erməni məsələsi və Azərbaycan hadisələri", N-263, "Azərbaycanın üzü Türkiyəyə tərəf olmalıdır" N-273, 1990-cı il və s.), Əli Akişin "İdil-Ural Qurtuluş hərəkatının ölməz öndəri Ayas İshaki" (N-4-5-6 (148-149, 150), "Böyük türk-tatar şairi Abdullah Tukayın xalqçılıq və milliyətçilik cəbhələri" (N-10-11-12 (154, 155, 156), 1964-cü il), "Bir bilginin ardından" (N-270, 1988-ci il), "İnsan haqları və ermənilər" (N-263, 1988-ci il), Eldəniz Kurtulanın "Sibir qonaqları" (N-6-7 (78-79), 1958-ci il), "Azərbaycanlılar və ətrafdakı siyasi vəziyyət" (1962-ci il), "Azərbaycanın istila ildönümü" (N-1-2-3 (133-134-135)), "Azərbaycanın istiqlal ildönümü" (N-4-5-6 (136-137-138) 1963-cü il), Əli Volkanın "Böyük öndərin mənəvi hüsurunda" (N-12 (48), 1956-cı il), "İstiqlal həyatımızdan bir xatirə" (N-2-3 (74-75) 1958-ci il), Muştəq Qarabağın "Ulu kişi" (1962-ci il), "Şəhid məzarında" (N-1-2-3 (133-134-135, 1963-cü il), "Qarabağ verilməz" (N-263, 1988) və s. məqalələri, habelə Səlcuq Akının, Şükrü Qaya Şəkəroğlunun, Ənvər Arasın, Seyfəddin Altaylının və digərlərinin irsi istiqlal uğrunda ideoloji mübarizə tarixini öyrənmək baxımından diqqəti çəkir.

"İSTİQLAL" QƏZETİ

Azərbaycan mühacirlərinin Berlində nəşr etdirdikləri "İstiqlal" qəzetinin azadlıq uğrunda ideoloji mücadilə tarixində yerini və rolunu xarakterizə etmək, dəyərləndirmək baxımından qəzetin nəşri münasibətilə M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı məqalədəki "boğulmayan bir səs" sözlərindən daha uğurlu, daha dəqiq və münasib ifadə tapmaq mümkün deyildir. Bu qəzetə qədərki bütün mətbu orqanların - "Yeni Qafqasya", "Azəri-türk", "Odlu yurd" və "Bildiriş" in iş təcrübəsi və ənənələrindən bəhrələnən "İstiqlal" bolşevizmi daha kəskin ifşa edir, sovetlərə qarşı ciddi ideoloji mübarizəni davam etdirirdi.

Təsədüfi deyil ki, M.B.Məmmədzadə 1937-ci ildə qələmə aldığı və 1938-ci ildə Berlində "Qurtuluş" jurnalının mətbəəsində çap etdirdiyi "Milli Azərbaycan hərəkatı" adlı kitabında yazırdı: "... 1932-ci ildə Berlində "Yeni Qafqasya", "Azəri-türk", "Odlu yurd" və "Bildiriş" redaksiyalarının iştirakıyla və eyni proqramla "İstiqlal" qəzeti nəşrə başlamışdır. Sovet hökuməti artıq dəli olmaq dərəcəsinə gəlirdi. O bütün fitnə və fəsad aparatı ilə birgə diplomatik gücünü də hərəkatə gətirmiş və "İstiqlal"ın ... Türkiyəyə girməsinin yasaq edilməsinə müvəffəq olmuşdur. (M.B.Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, "Nicat", 1992, səh.195).

"İstiqlal" özünü "Milli Azərbaycan istiqlal davasını tervic edən (digər bütün məsələlərdən üstün tutan) siyasi qəzet" adlandırır və təbii ki, əksər materiallar da bu ruhda olurdu. Bununla belə, qəzetdə ədəbi-mədəni, iqtisadi və s. mövzularda da yazılar verilirdi. Vaqif Sultanlı "Azərbaycan mühacirət ədəbiyya-

tı" kitabında (Bakı, Şirvanəşr, 1998) haqlı olaraq yazır: "Türkiyəni tərək edərək Polşada sığınmağa məcbur olan Azərbaycan mühacirəti Berlində 1932-1934-cü illərdə nəşr etdirdikləri "İstiqlal" qəzeti və 1934-1939-cu illərdə çıxan "Qurtuluş" jurnalı səhifələrində ara-sıra mühacirət ədəbiyyatı nümunələrinə yer ayırmışlar" (səh.13).

"İstiqlal"ın birinci nömrəsi 1932-ci ilin yanvarında işıq üzü görmüşdür. Qəzet 10 gündə bir çıxdığını yazmış və bu minvalla 1934-cü ilin sonlarına kimi nəşrini davam etdirmişdir. İkinci nömrədən başlayaraq "İstiqlal" "İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarı ilə çıxmışdır.

Qəzetin redaktoru (baş mühərriri) Məmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, qəzetin demək olar ki, bütün nömrələri üçün baş məqalə M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən qələmə alınmışdır. Qəzetin birinci səhifəsində verilən bu yazılar yalnız həcmi ilə yox, sanbalı, sənətkarlığı, ideyalılığı, kəskinliyi, cəsarəti ilə də diqqəti dərhal cəlb edir.

"İstiqlal"da ikinci simanın Mirzə Bala Məmmədzadənin olduğu şübhəsizdir. O, öz yazılarını "M.B.Məmmədzadə", "Mirzə Bala", "M.B.", "V.Nuhoğlu", "M... də" və s. kimi imzalarla dərc etdirmişdir.

Qəzetlə Mir Yaqub Mehdiyev sıx əməkdaşlıq etmiş və məqalələrini bir qayda olaraq "dr.Mir Yaqub", yaxud "Mir" imzası ilə dərc etdirmişdir. Mir Yaqub Mehdiyev "İstiqlal"da "Sovet maliyyəsinin tənəzzülü" (N-4, 1932), "Sovetlər və Uzaq Şərq məsələsi" (N-4, 1932), "Qafqazın faciəsi" (N-5, 1932), "Sovet bəyannamələri" (N-43, 1933), "Hərb təhlükəsi" (N-49, 1934), kimi müxtəlif mövzularda maraqlı yazılar dərc etdirmişdir. Bu məqalələr daha çox dərin təhlili, inandırıcı mühakimələri ilə yadda qalır.

Fikrimizcə, dr. Mir Yaqubun qələmə aldığı "Milli hərəkət və milliyyət məsələsi" əsəri, nəinki onun, eləcə də bütövlükdə mühacirət irsinin ən diqqətçəkən nümunələrindəndir. Bu məqalə "İstiqlal"ın bir neçə nömrəsində çap olunmuşdur (N-18, 1932; N-25, 28, 31, 42, 1933).

Miralay İsaful və Hilal Münşi də "İstiqlal"ın fəal yazarlarından olmuşdur. Birinci daha çox Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ordu, onun uğurları, problemləri, zabitləri haqqında ("Azərbaycan ordusu haqqında xatirələr", 25 sentyabr N-16, 1932, "Pilsutskidən bir dərs", 15 noyabr N-19, 1932 və s.) yazırdı, ikinci mövzu çoxşaxəli və rəngarəngdir. Hilal Münşi gah beynəlxalq həyatdan ("Almaniya böhranı" (N-33, 1933), "İran və sovetlər" (N-35, 1933), "İngiltərə və sovetlər" (N-39, 1933), "Almaniya və sovetlər" (N-48, 1933) dərin analitik siyasi məqalələr yazır, gah sovetlərin Azərbaycandakı siyasətini tənqid edir ("Bolşeviklərin Azərbaycan təbliğatı və D.Bünyadzadənin "elmi kəşfləri" (12, 1932), "Azərbaycan neft sənayesi" (N-42, 1933), gah da istiqlal tarixi ilə bağlı materiallar çap etdirir. ("28 May" N-10, 1932, "Millət yoludur, haqq yoludur" N-35, 1933). Mövzu müxtəlifliyinə baxmayaraq, digər müəlliflər kimi Hilal Münşinin yazılarını da bir ideya, amal birləşdirir: - istiqlal.

"İstiqlal" 1928-ci ilin sonunda Türkiyədə qəbul olunmuş latın əlifbası ilə çıxırdı. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Türkiyə latın əlifbasına keçdikdə Azərbaycan mühacirlərinin liderləri xaricdəki bütün soydaşlarımıza latını qəbul etməyi tövsiyə etmişdir. Və artıq 1929-cu ilin əvvəlində nəşrə başlayan "Odlu yurd" latın əlifbası ilə çıxmağa başlamışdır ("İstiqlal" N-19, 1932).

"İstiqlal"ın ömrü qısa oldu: cəmi 2 il. Lakin bu qəzet 1918-ci ildə qazanılmış istiqlalı, o müqəddəs məfkurəni, ideali qəlblərdə yaşatdı, hafizələrdən silinməyə qoymadı və gələcək istiqlalın qazanılması üçün faydalı ideoloji, tarixi mübarizə apardı.

"AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ" JURNALI

"A.Y.B."nin 1-ci nömrəsi 1932-ci ilin yanvar ayında işıq üzü görmüşdür. Jurnal İstanbul Universiteti ədəbiyyat fakültəsinin müdir müavini dr. Ə.Cəfəroğlunun müdirliyi və prof. dr. Köprülüzadə M.Fuat, prof. Ə.Z.Validi, dr. Hacızadə Mirzə, dr. Ağaoğlu Məhəmməd, asis. Əbülqədir Bəylərin iştirakı ilə ayda bir dəfə nəşr olunmuşdur. "A.Y.B." İstanbuldakı Bürhanəddin mətbəəsində çap edilmişdir.

İlk nömrələrdə jurnalın adından sonra "Müdir dr. Cəfəroğlu Əhməd - Ədəbiyyat fakültəsində müdir müavini", "müdir dr. Cəfəroğlu Əhməd - Universitetdə türk dili tarixi dosenti", sonralar, "müdir dr. Cəfəroğlu Əhməd", daha sonralar isə "sahibi və müdiri Cəfəroğlu" yazılmışdır.

1932-1934-cü illərdə jurnalın hər ay bir nömrəsi olmaqla cəmi 36 nömrəsi çap olunmuşdur. Jurnalın bəzən iki nömrəsi birləşdirilmişdir. "A.Y.B." 20 illik fasilədən sonra - 1954-cü ilin fevral ayında Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin yayın orqanı kimi nəşrə başlayır. Bu, onun 37-ci və həm də son nömrəsi idi. Jurnal İstanbulda Bürhanəddin Ərənlər mətbəəsində çap olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, 1984-cü ildə jurnalın bütün nömrələri və Əhməd Cəfəroğlunun bəzi əsərləri 3 cildə İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Jurnalın müxtəlif nömrələrində prof. Əhməd Cəfəroğlunun "Azərbaycan tarixinə ümumi bir baxış", "Böyük azəri alimi Mirzə Kazım bəy", "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri", "Şərqdə və qərbdə azəri ləhcəsi tədqiqatları", "Aşıq Qərib" dastanı, "Avropa səyyahlarına görə XVII əsr Azərbaycanı", "Mirzə Fətəli Axundzadə", "Aşıq Abbas Tufarqanlı", "İsmayıl bəy Qasprinski" və s. kimi çap olunmuş əsərlər ona dünya şöhrəti gətirmişdir.

"A.Y.B."-nin fəal yazarlarından biri də dünya şöhrətli türkoloq prof. Fuad Köprülüzadədir. Onun jurnalda "Dədə Qorqud kitabına aid notlar" (A.Y.B. N-1, 2, 3, 1932), "Füzulinin yeni əsərləri" (A.Y.B. N-12, 1932), "İsmayıl bəy Qasprinski" (A.Y.B. N-16, aprel 1933), "Nəmi" (A.Y.B. N-19-20, iyul-avqust 1933), "Sam Mirzə Səfəvi və əsəri" (A.Y.B. N-25, 1933) kimi məşhur tədqiqatları çap olunmuşdur.

Konya litseyi ədəbiyyat müəllimi Əbdülbakinin "Füzulidə Qərbliyə meyl və çap olunmamış əsərləri" (N-8-9, avqust-sentyabr 1932), "Qasımı" (N-11, 1932), "Bir azəri bəktaş şairi" (A.Y.B. N-27, mart 1934) adlı əsərləri özünəməxsus mühakimələri, orijinal mülahizələri ilə yadda qalır.

Kazanlı Abdullah Battalın "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrək" (N-4-5, aprel-may, N-6-7, iyun-iyul 1932) məqaləsi dilçilik və lüğətçilik baxımından maraqlıdır.

İstanbul Universiteti türkologiya institutunun asistenti Əbdülqadir Süleymanın "Türk qövmlərinin xalq ədəbiyyatında rus istilasının inikası" (N-1, 2, 3, 4, 5, 1932), "Türküstanın milli qəhrəmanları" (N-6-7, 8, 9, 10, 11, 1932 N-15, 19-20, 1933) və çox sayda digər əsərləri türkologiyaya və türk tarixinə gözəl töhfələr hesab oluna bilər.

Prof. Əhməd Zəki Validinin Azərbaycanın tarixi coğrafiyasına (N-1, 2, 3, 4-5, 1932) və Azərbaycan türk etnoqrafiyasına (N-14, 15, 18, 1933) həsr olunmuşdur və müəllifin toxunduğu məsələlər bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Babazadə Sadığın "Azərbaycanın sənət həyatı" (N-4-5, 1932), M.Şakirin "Aşiq Qurbaninin üç mən-zuməsi" (N-4-5, 1932), "Füzuli haqqında bəzi yeni məlumat" (N-6-7, 1932), Kösəmihalzadə Mahmud Ra-gibin "Azərbaycanın son musiqi hərəkətləri" (N-2, 1932), "Azərbaycan musiqisi" (N-8-9, 10, 1932), Sadıq Sənanın "Azərbaycanın saz şairləri" (N-2, 1934), Səlim Rəfiqin "Son dövr Azərbaycan ədəbiyyatı" (N-1, 1932), "Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hadinin şerhləri" (N-8-9, 1932), "Azərbaycan xalq ədəbiyyatında "Aşiq Alı dastanı" (N-23, 1933) və s. kimi materiallar bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün diqqətçəkəndir və maraqlıdır.

"AZƏRBAYCAN" MƏCMUƏSİ

"Yeni Qafqasya"dan sonra Azərbaycan mühacirlərinin xaricdə nəşr etdirdiyi mətbu orqan fransız dilində buraxılan "Azərbaycan" məcmuəsidir. Onun ilk nömrəsi 1926-cı ilin oktyabrında Parisdə nəşr edilmişdir. Azərbaycan-türk federalist, demokratik "Müsavət" partiyasının orqanı "Azərbaycan" "Məqsədimiz" adlı baş məqaləsini belə başlayır: "İlk dəfə işıq üzünə gələn "Azərbaycan", necə deyirlər, mübarizə aparan Azərbaycanın əks-sədasıdır. Azərbaycan müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika olması ilə fəxr edir". Məqalədə daha sonra Azərbaycanın 1918-ci ildə müstəqillik elan etdiyi, sözün tam mənasında Şərqiədə ilk müasir hökumət yaratdığı, bununla da demokratiyanın müqəddəs prinsiplərinə sadıq qaldığı qeyd olunur.

"Azərbaycan"ın birinci nömrəsində "Müsavət" Partiyasının Programından bəzi parçaları, partiyanın yaranması tarixini, fəaliyyəti və məqsədilə bağlı yazıları oxuculara təqdim edir.

"Yeni Qafqasya" "Azərbaycan"ın nəşri xəbərini sevinclə qarşılamış, məcmuəni təbrik etmiş, onun fəaliyyətini daim izləmişdir. Jurnalın 16 dekabr 1926-cı il 5-6-cı nömrəsində xəbər verilir ki, redaksiyaya Parisdə fransız dilində nəşr olunan "Azərbaycan" adlı məcmuə daxil olmuşdur. "Yeni Qafqasya" "Azərbaycan"ın ilk nömrəsinin icmalını verir, məcmuənin qarşısına qoyduğu vəzifələr barədə öz oxucularını ətraflı məlumatlandırır. Sonra "Yeni Qafqasya" Azərbaycan müstəqilliyinin bayrağı - milli partiyanın yeni orqanını ürəkdən alqışlayır, ona uğurlar arzulayır (Azərbaycan Respublikası Tarix Arxivində P.V.F 848, 73/26 nömrəli qovluq).

"Yeni Qafqasya"nın 1 oktyabr 1927-ci il tarixli 1-ci nömrəsində verilmiş "5-ci ildönümün başlanğıcı" adlı baş məqalədə "Yeni Qafqasya"nın 4 illik fəaliyyəti dəyərləndirilir, tarixi xidmətləri qeyd olunur və nəşrinin 5-ci ilində də ənənələrinə, tutduğu yola sadıq olacağı qeyd edilir. Məqalə belə başlayır: "Rusiyanın əsarəti altında olan türk və Qafqaz xalqlarının 4 il əvvəl yeganə orqanı "Yeni Qafqasya"nın indi, onun yolu ilə gedən silahdaşları var. Müsavatın Parisdə fransız dilində nəşr etdirdiyi "Azərbaycan", gürcülərin "Purdzola" və "Müstəqil Gürcüstan", ukraynalıların "Trezub", qafqazlıların, ukraynalıların və türküstanlıların ümumi orqanı fransız dilində "Prometey", Praqada Şimali qafqazlıların "Azad dağlılar", Konstantinopolda türküstanlıların "Yeni Türküstan" nəşrləri bu qəbildəndir" (Yenə orada). Göründüyü kimi, "Azərbaycan" məcmuəsi həmişə "Yeni Qafqasya"nın diqqət mərkəzində olmuşdur.

"Azərbaycan" məcmuəsi xaricdə əcnəbi dildə buraxılan ilk mətbu orqan kimi böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəşrin fransızlar arasında Azərbaycan həqiqətlərinin təbliğ edilməsində faydalı rolu olmuşdur.

Azərbaycan mühacirləri beynəlxalq birliklərin yaradılması və fəaliyyətində, habelə onların mətbu orqanlarında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Mühacir ömrü yaşayan həmvətənlərimiz bir tərəfdən Ukrayna, Belarus, Şimali Qafqaz, Gürcüstan, Türküstan, Moldova, İdil-Ural, Krım, Kareliya, İncəriya, İncuşetiya, Komi və Kubanın da təmsil olunduğu "Prometey" (1926-1939) Birliyində, Rusiya Millətlərini Qurtarma Şurasında (1951), Antibalşevik Mücadilə Koordinasiya Mərkəzində (1952-1953), digər tərəfdən isə

Qafqaz xalqlarının birliklərində - Qafqaz İstiqlal Komitəsində (1928), Qafqaz Konfederasiyası Şurasında (1935) və s. istiqlal uğrunda mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan mühacirlərinin nəşr etdiyi bütün qəzet, jurnal və almanaxlarda Qafqaz birliyi ideyası başlıca mövzu olmuşdur.

Bu ideya öncə Qafqaz xalqlarının və Ukrayna Milli Müdafiə Təşkilatı üzvlərinin orqanı olan "Prometey" jurnalında özünü daha qabarıq büruzə verirdi.

1926-cı ildə M.Georgi Qvazavanın redaktorluğu ilə Parisdə fransız dilində buraxılan "Prometey" in yazarları arasında M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Mir Yaqub Mehdiyev, Seyid Əhməd kimi azərbaycanlılar da var idi.

"Prometey" çilərə qarşı kəskin müxalifət cəbhəsində birləşən "Qafqaz" qrupunda həmvətənlərimizdən Xəlil Xasməmmədov, Şəfi Rüstəmbəyli, Nağı Şeyxzamanlı, Fuad Əmircan və başqaları 30-cu illərin ortalarından ideoloji-siyasi fəaliyyətlərini gücləndirmişdilər. Onların digər qafqazlılarla nəşr etdikləri "Qafqaz" almanaxı 1935-ci ildə türk, rus, ingilis, fransız 1937-ci ildən isə alman dillərində Parisdə çıxan "Qafqaz" adlı jurnalın materialları əsasında tərtib edilmişdi.

1951-ci ilin avqustunda Münhendə "Qafqasya" adlı jurnal nəşrə başlayır. "Qafqasya" Qafqaz birliyi ideyasının gerçəkləşməsinin regionun müstəqilliyini şərtləndirən başlıca amil olduğuna, bu faktorun real əsaslara söykəndiyinə, ərazidə yaşayan xalqların adət-ənənə, həyat, düşüncə tərzinin, mədəni irsinin yaxınlığına, tale və tarix birliyinə, istiqlal uğrunda mübarizəyə, habelə çar Rusiyası və sovet rejiminin Qafqazdakı mənfur siyasətinə dair sərbəllik, elmi-publisistik materiallar dərc edirdi. Əli xan Qantəmir, M.Ə.Rəsulzadə, Fuad Daryal, Nağı Şeyxzamanlı, M.B.Məmmədzadə əsas yazarlar idi.

Əli xan Qantəmirin redaktorluğu ilə çıxan "Qafqasya" dan sonra yenə onun rəhbərliyi ilə Qafqaz İstiqlal Komitəsinin orqanı "Birləşik Qafqasya" nəşrə başladı. 1953-cü ildə nəşrə başlayan bu jurnal türk, ingilis və rus dilində olmaqla, ayda bir dəfə oxucularının görüşünə gəlirdi.

İstər 1952-ci ildə Münhendə Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalında, istərsə də həmin dövrdən Türkiyədə çap olunan "Azərbaycan" adlı dərgidə milli birlik məsələsi daim aparıcı mövzu olmuşdur.

Qafqaz birliyi ideyası və yaxud Qafqaz Konfederasiyasına münasibətdə fərqli mövqe tutan "Azərbaycan Milliyyətçilər Dərnəyi" 1952-ci ildə "Türk izi" adlı jurnal dərc etməyə başladılar.

1953-cü ildə istiqlal uğrunda mücadiləni qəbul etməyən və ona kəskin müxalifətdə duran "Türk yolu" jurnalı təsis edildi. Jurnalın sahibi Məmməd Sadiq Aran idi. 1942-ci ilin 1 iyulunda professor Əhməd Cəfəroğlunun sahibi olduğu "Türk amacı" jurnalı, 1955-ci ilin iyul ayında nəşrə başlayan "Mücahid" jurnalı, 1928-ci ilin fevralın 1-dən nəşr olunan "Azəri türk" jurnalı 1980-ci ildən işıq üzünə görün "Ana dili" qəzeti, (redaktor Nurəddin Qərəvi), 1988-ci ilin iyul ayından Londonda çap olunan "Aydınlıq" məcmuəsi, eləcə də, 1990-cı ilin sentyabr ayında Berlində nəşrə başlayan "Azər" jurnalı qədim tarixi olan Azərbaycanımızın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü, azadlığı uğrunda mübarizə aparmışlar və onların bir çoxu indi də ölkəmizin inkişafı və tərəqqisi, dünya ölkələri sırasında önəmli yer tutması üçün öz sözünü deməkdədir.

Azərbaycanın görkəmli jurnalistləri (140)

Abdulla Sur, Ağa Məhəmməd oğlu Məmmədzadə, Abdulla Tofiq (1882-1912) - Azərbaycan jurnalisti, tənqidçi, publisist. İlk təhsilini Gəncədə almış, fars, ərəb və türk dillərini öyrənmiş, 1898-ci ildən Gəncə Məktəbi - Xeyriyyəsində müdərrişlik etmişdir. 1903-cü ildən elmi-publisistik yazıları ilə mətbuatda çıxış etməyə başlamış, sonralar M.A.Şahaxtının "Şərqi-rus" qəzetinin əməkdaşı olmuşdur. 1906-cı ildə təhsilini artırmaq üçün İstanbulda oxumuş, sonralar uzun müddət Gəncə seminariyasında ana dilindən və tarixdən dərs demiş, eyni zamanda dövrü mətbuatla əlaqə saxlamışdır. Çoxlu sayda elmi məqalənin, Füzuli, M.Hadi, M.F.Axundov, Ş.Rustaveli, V.Pşavela və b. haqqında tədqiqatların, "Ədəbiyyat məcmuəsi" (1912) əsərinin müəllifidir.

Abdulla Faruq, Abdulla Musa oğlu Əfəndiyev (1907-1944) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, şair. Göyçay qəzasının Poti kəndində kəndli ailəsində doğulmuş, ilk təhsilini kəndində, sonralar Bakı müəllimlər seminariyasında, ADPI və ADU-da almışdır. Bir müddət müəllimlik etmiş, 1931-ci ildən "Kommunist" qəzetinin müxbiri, "Qızıl Şərq" mətbəəsində Azərbaycan Baş Mətbuat İdarəsinin rəsmi müvəkkili (əslində direktoru - naşir), "Ədəbiyyat qəzeti"nin "Şərq qadını" jurnalının, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının əməkdaşı olmuşdur. İkinci Cahan savaşı illərində "Sovet Gürcüstanı" və "Qızıl əsgər" cəbhə qəzetlərinin müxbiri idi. Taqanroq ətrafında gedən döyüşlərdə həlak olmuşdur. Bir çox əsərin - pyesin, poemanın, tərcümənin və publisistik yazının müəllifidir.

Abdullabəyov Zaman bəy (?- ?) Azərbaycan jurnalisti, naşir. XIX əsrin ortaları, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. A. bir müddət Bakının müxtəlif dövrü mətbuatında çalışmış, 1912-13-cü illərdə "Son xəbərlər" qəzetinin naşiri və sahibi-imtiyazi olmuşdur. (qəzet "Təzə xəbər" qəzetinin əvəzinə nəşr edilmişdir - naşir). Bakının mükəmməl biliyə malik ziyalılarından biri kimi tanınmışdır. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur.

Ağayev Eynulla Xankişi oğlu (1907-1978)- Azərbaycan jurnalisti, nasir, Bakının Ramana kəndində neftçi ailəsində doğulmuş, orta təhsilini kəndində, Bakı darülmüəllimində almışdır. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısıdır. Tələbəlik illərindən dövrü mətbuatla əlaqə saxlamış, ilk şerlərini və nəsr əsərlərini "Kommunist", "Yeni yol" qəzetlərində dərc etdirmişdir. 1931-ci "Kommunist", "Yeni yol" qəzetlərində, 1946-78-ci illərdə "Azərbaycan pioneri" qəzetinin redaksiyasında şöbə müdiri, məsul katib və redaktor işləmişdir. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü idi. Çoxlu sayda hekayə, povest və publisistik əsərin müəllifidir.

Ağayev Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu, Ağaoğlu (1869-1939) - Azərbaycan jurnalisti, alim, yazıçı, publisist. Şuşada zadəgan ailəsində doğulmuş, İstanbulda vəfat etmişdir. Gənc yaşlarından ərəb, fars, rus, yunan, latın, ingilis, alman, fransız dillərini, ədəbiyyatı və mədəniyyətlərini mükəmməl öyrənmişdir. Birinci Tiflis gimnaziyasını (1885), "Kollec de Frans" və Siyasi Biliklər Məktəbini (1885-94) bitirmiş, sonralar Sorbonna (Sorbon) universitetində təhsilini təkmilləşdirmişdir. Avropada islamşünas alim kimi tanınmış, London konqresində "Şiə məzhəbinin mənbələri" adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. XIX əsrin 90-cı illərində Parisin "Nouvel revyu" ("Yeni xəbərlər") mətbu orqanı A. - in məqalələrini dərc etmişdir. 1894-cü ildə İstanbulda Əli bəy Hüseynzadə ilə görüşmüş və dostlaşmışdır. Bakı qubernatorunun dəftərxanasında məmur işləmiş, Tiflisdə rusca nəşr olunan "Kavkaz" qəzetində yazılarını çap etdirmişdir. 1898-ci ildə xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin puluna "Kaspi" mətbəəsinin və eyni adlı qəzetin (Əlimərdan bəy Topçubaşovla birlikdə), 1905-ci ildə "Həyat" qəzetinin (Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə), sonralar (1908-ci ilədək) "İrşad", 1908-ci ilin iyulundan milyonçu Murtuza Muxtarovun vəsaiti ilə çıxmağa başlayan "Tərəqqi" qəzetinin redaktoru olmuşdur. ("Tərəqqi" 1909-cu ilin oktyabrında bağlanmışdır). Rus çarizmi üsuli idarəsinin təzyiqlərinə dözməyən A. 1909-cu ilin sonlarında İstambula getmiş, orada 1911-ci ildən "Türk yurdu" jurnalının əsasını qoymuş (başqaları ilə birlikdə), "Gənc türk" qəzetini redaktə etmişdir. Jurnalistlik fəaliyyəti ilə yanaşı, A. İstanbul universitetinin professoru kimi mühazirələr oxumuş, 1914-cü ildə Türkiyə Millət Məclisinin üzvü seçilmişdir. A. Türkiyədə həmin dövrdə "Axın" qəzetini təsis etmiş və qəzetin baş redaktoru olmuşdur. Türkiyə milli hökumətinin çap-təbliğat siyasətinin başçısı kimi Mətbuat baş müdiri vəzifəsində çalışmış, Atatürkün tapşırığı ilə Anadolu Agentliyini yaratmış və agentliyin baş direktoru işləmişdir. A. 1918-ci ilin sonlarında Azərbaycan parlamentinə üzv seçilmiş, parlament sədrinin müavini təyin olunmuş, 1919-cu ildə Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə getmiş, lakin "gənc türklər" təşkilatının üzvü kimi yolda həbs olunub Malta adasına sürgün olunmuşdur. Sürgündən qayıdan A. Türkiyədə rəsmi vəzifələrdə çalışmış, Türkiyə Respublikasının parlamentinə üzv seçilmiş, "Hakimiyyəti-milliyə", "Cümhuriyyət", "Millət" qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. A. 1939-cu ilədək eyni zamanda Ankara universitetinin professoru idi. A. elmi-siyasi, ədəbi-bədii və tarixi əsərlərin müəllifidir.

Ağayev Mahmud Səfər oğlu (1897-1937) - Azərbaycan dövlət və partiya xadimi, təbliğatçı, jurnalist. Bakıda ziyalı ailəsində doğulmuş, gənc yaşlarından bolşevik firqəsinə daxil olmuş, bolşevik-kommunist quruluşunu müdafiə etmiş, məhz bu "xidmətlərinə" görə də "Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda fə-

al mübariz" kimi xatırlanmışdır. Həştərxanda (Hacı Tərxanda - naşir), XI Qızıl Orduda təbliğatçı, Azərbaycan Kommunist Partiyası Bakı komitəsində rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. Uzun illər Bakıda nəşr edilmiş "Bolşevik" jurnalının və "Kommunist" qəzetinin redaktoru olmuşdur. Bolşevik-kommunistlərin qurbanlarından biridir. Məzarı məlum deyil.

Ağayeva Şəfiqə Əli qızı (1918-1983) - Azərbaycan jurnalisti, tərcüməçi, nəşriyyat işçisi, pedaqoq. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası Cavanşir qəzasının Ağdam kəndində müəllim ailəsində doğulmuş, kəndində orta, Ağdam Pedaqoji Texnikumunda və Azərbaycan Tibb İnstitutunda ali təhsil almışdır. 1934-83-cü illərdə "Lenin yolu" qəzetində (Ağdam şəhəri), "Qızıl əsgər", "Gənc işçi" qəzetlərinin, "Azərbaycan qadını" jurnalının redaksiyalarında ədəbi işçi, şöbə müdiri, redaktor, Azərbaycan KP MK-da, respublika Baş Mətbuat İdarəsində, "Uşaqgəncnəşr" və "Azərbaycan pioneri" qəzeti redaksiyasında məsul vəzifələrdə işləmişdir. Əsasən rus ədəbiyyatından tərcümələr etmişdir. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü idi.

Bəxtiyarlı Məmməd Hüseyin Nəcəf oğlu (1913-?) - Azərbaycan jurnalisti, şair. Tbilisidə anadan olmuş, şəhər orta məktəbini və Müəllimlər İnstitutunu bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1932-ci ildə başlamış, həmin ildən ömrünün sonlarınaqədək "Yeni kənd", "Qızıl rəncbər", "Lenin bayrağı", "Şərqi şəfəqi", "Sovet Gürcüstanı" qəzetlərində ədəbi işçi, katib, şöbə müdiri və b. vəzifələrdə çalışmışdır. Böyük Vətən müharibəsi illərində "Vətən eşqi" hərbi qəzetinin müxbiri olmuşdur. Bir çox publisistik əsərin, "M.H.Müştaqi" təxəllüsü ilə şerhlərin müəllifidir. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü, Gürcüstanın əməkdar jurnalisti, müharibə və əmək veteranıdır.

Vəzirov Xasay Həsən oğlu (1914-1998) - Azərbaycan jurnalisti, mətbuat xadimi, tarix elmləri namizədi, Azərbaycanın Şuşa şəhərində doğulmuşdur. 1939-cu ildə Azərbaycan Sənaye İnstitutunun - indiki Neft Akademiyasının mühəndis-iqtisad fakültəsini, 1957-ci ildə Moskva Ali Partiya Məktəbinin jurnalistika şöbəsini bitirmişdir. 1931-ci ildə "Yeni yol" qəzetində ədəbi işçi kimi əmək fəaliyyətinə başlamış, bütün həyatı Azərbaycan mətbuatı ilə sıx bağlı olmuşdur. O, İkinci Dünya müharibəsi zamanı "Kommunist" qəzeti redaksiyasında, ordunun siyasi orqanlarında işləmiş, sonrakı illərdə "Azərbaycan neft təsərrüfatı" jurnalının redaktor müavini, "Kommunist" qəzetində şöbə müdiri olmuşdur. 1947-ci ildə partiya işinə dəvət olunmuş, yenə də mətbuatla bağlı vəzifələrdə işləmişdir. 1951-1958-ci illərdə "Kommunist" qəzetinin məsul redaktoru və 1958-1962-ci illərdə Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin direktoru olmuşdur. V. 1962-1966-cı illərdə Azərbaycan KP MK-nın katibi, 1966-1976-cı illərdə Partiya Tarixi İnstitutunun direktoru vəzifələrində çalışmışdır. Sonra Azərənşərdə, 1991-ci ildən ömrünün son aylarınaqədək Azər TAC-da işləmişdir.

Vəzirov Haşım bəy Mir İman oğlu (1868-1916) - Azərbaycan jurnalisti, naşir, tərcüməçi, maarifpərvər. Şuşada maarifpərvər ailəsində doğulmuş, Bakıda vəfat etmişdir. İlk təhsilini atasından, Şuşanın ruhanilərindən, sonralar Şuşanın xüsusi məktəblərində, Şuşa şəhər məktəbində və İrəvan seminariyasında almışdır. Gənclik illərindən ərəb, fars, osmanlı türkcəsi, rus, alman, fransız və latın dillərini müstəqil öyrənmiş, bir neçə kiçik həcmli əsər də yazmışdır (məsələn, "Məktəb tərbiyəsi", "Evlənmək su içmək deyil" və s.). Azərbaycanın bir neçə bölgəsində 19 il müəllim və müfəttiş işləmiş, sonrakı illərdə jurnalistliklə və tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. XIX əsrin 90-cı illərində "Kaspi" və "Novoye obozreniye" qəzetlərində, "Sbornik materialov dlya opisaniya plemyon i mestnostey Kavkaza" məcmuəsində məqalələrini dərc etdirmiş, həmin nəşrlərin əsas müəlliflərindən və ştatdankənar əməkdaşlarından olmuşdur. V. 90-cı illərdə eyni zamanda tərcüməçiliklə də məşğul olmuş, V.Şekspirin "Otello" və s. əsərlərini azəricəyə çevirmişdir. 1905-ci ildə Bakıya gəlmiş, "İrşad" qəzetində işə başlamış, bir neçə ildən sonra qəzetin məsul redaktoru olmuşdur. 1907-ci ildən "Tazə həyat" qəzetini nəşr etmiş, lakin hökumət təqibləri səbəbindən qəzet "İttifaq", "Səda", "Sədayi-vətən" və b. adlarla çıxmışdır. 1911-ci ildə "Kavkazets" qəzetini təsis etmiş, qəzetin naşiri və redaktoru da özü olmuşdur. V. nəşr etdiyi qəzetləri bakılı maarifpərvər və milyonçu Murtuza Muxtarov-Vəkiloğlu Mustafa bəy (1896-1965) - Azərbaycan jurnalisti, maarifpərvər, siyasət və dövlət xadimi, hüquqşünas. Bakıda ziyalı ailəsində doğulmuş, Bakı gimnaziyasını və Moskva Universitetini bitirmiş, universitetin hüquq doktoru diplomunu almışdır. Türk, rus, fransız, ingilis və alman dillərini müstəqil öyrənmiş, dövrünün görkəmli elm, dövlət siyasət xadimləri ilə dostluq etmişdir. Bakıda bir müddət vəkil işləmiş, 1918-ci ildə Azərbaycan Parlamentinin üzvü və Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri olmuşdur. Azərbaycanın bolşeviklər və kommunistlər tərəfindən işğalı ilə əlaqədar Türkiyəyə mühacirət etmiş, orada yaşayıb fəaliyyət göstərmiş, orada da vəfat etmişdir. Ankara, Berlin, Varşava, Paris və Roma siyasi dairələri ilə əlaqə saxlamış, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda fəal mübarizə aparmış, dövrünün "Yeni Qafqaziya", "Odlu yurd", "Qurtuluş", "Milli yol", "Mücahid" və "Prometey" (sonuncu fransızca nəşr edilib) kimi mətbuat orqanları ilə müəlliflik və əməkdaşlıq etmişdir. Bir sıra elmi-publisistik yazının müəllifidir.

Vəlibəyov Səfərəli bəy Həsən bəy oğlu (1861-1902) - Azərbaycan lüğətşünası, maarifpərvər, metodist, pedaqoq. Qori seminariyasını bitirmiş ilk azəri pedaqoqlarından biri də V. olmuşdur. Ziyalı maarifpərvər ailəsində doğulmuş, dini-dünyəvi bilikləri öyrənmiş, ərəb, fars, türk, rus dilləri və ədəbiyyatlarını mükəmməl bilmişdir. Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ilk izahlı lüğətin, dərslərlərin müəlliflərindəndir. 1891-ci ildə çap olunmuş "Xəzineyi-əxbar" izahlı lüğəti (əslində ensiklopediyadır - naşir) müəllifinə böyük

şöhrət qazandırmışdır. 1888-1896-cı illərdə "Vətən dili" (A.O.Çernyayevski ilə birlikdə), "Üsuli-cədid" dərsliklərini çap etdirmişdir (həmin dərsliklər 19-cu əsrdə Qafqaz elində mükəmməl və şagirdlərin daimi stolüstü kitabları olmuşdur - naşir).

Vəliyev Əli Qara oğlu (1901-1983) - Azərbaycan yazıçısı, jurnalist, publisist. Azərbaycanın xalq yazıçısı, Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü, fəxrli mükafatlar laureatı. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası Zəngəzur qəzasının Aqudi kəndində fəhlə ailəsində doğulmuş, kəndində təhsil almış, bir müddət maddəlik etmişdir. 1923-cü ildən Şuşa, Bakı şura məktəblərində, 1928-ci ildən ADPI-də oxumuşdur. Tələbəlik illərindən dövrü mətbuatda (məsələn, "İnqilab və mədəniyyət", "Ədəbiyyat cəbhəsində" və s.) hekayələrini dərc etdirmişdir. "Sovet Kürdüstanı", "Kolxoz sədası", "Şərq qapısı", "Kommunist" qəzetlərində "Azərbaycan" jurnalında məsul redaktor, İkinci Dünya müharibəsi illərində Kırım cəbhəsində yazıçı-jurnalist işləmişdir. Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının "Qızıl qələm" mükafatı laureatıdır. 6 cildə "Əsərləri", çoxlu sayda hekayə, povest və publisistik yazıları çap olunmuşdur.

Qarayev Əliheydər Ağakərim oğlu (1896-1939) - Azərbaycan jurnalisti, partiya və dövlət xadimi. Şamaxıda ruhani ailəsində doğulmuş, dini təhsilini şəhər mollaxanasında, sonralar Bakı rus-tatar (Azərbaycan - red) məktəbində və Don (hazırda Novoçerkassk - red.) Politexnik İnstitutunda almışdır. 1917-38-ci illərdə bolşevik-kommunist hakimiyyəti illərində məsul dövləti vəzifələrdə işləmişdir. Tələbəlik illərində mətbuatla əməkdaşlıq etmiş, bir müddət "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin əməkdaşı olmuşdur. 1919-cu ildən Bakıda nəşr edilən azəricə-rusca qəzet və jurnal redaksiyalarında işləmişdir: "Azərbaycan fəqərəsi", "Al bayraq", "Haqq sədası", "Məşəl", "Tartan-partan", "Bednota", "Raboçaya pravda" (sonuncunun həm redaktoru, həm də naşiri idi), həmçinin bir neçə nəşrin redaktoru olmuşdur. Publisistik yazıların müəllifidir.

Qafarzadə Əsədulla Qafar oğlu (1885-1918) - Cənubi Azərbaycan jurnalisti, partiya xadimi, vətənpərvər. Ərdəbildə maarifpərvər ailəsində doğulmuş, Rəştdə öldürülmüşdür. 1901-ci ildən sabiq bolşevik-kommunist partiyasının üzvlərindən biri olmuş, inqilabi fəaliyyət göstərmişdir. Cənubi Azərbaycanda "Ədalət" təşkilatının rəhbərlərindən biri və sədri idi. Mətbuat sahəsində 1901-ci ildən fəaliyyət göstərmiş, bolşeviklər partiyasının orqanı "İskra" qəzetinin tirajını Berlin - Vyana - Təbriz - Bakı dəmiryol xətti vasitəsilə təbliğ etmiş, "Bayraq-ədalət" qəzetinin təsisçilərindən və redaktoru olmuşdur.

Qafur Rəşad, Qafur Ələkbər oğlu Mirzəzadə (1884-1943) - Azərbaycan maarif xadimi, jurnalist, lüğətşünas, coğraf. Şamaxıda maarifpərvər ailəsində doğulmuş, ilk təhsilini Şamaxıda, ali təhsilini Bakıda pedaqoji və politexnik institutlarında almışdır. Azərbaycanda milli coğrafiya dərsliklərinin və lüğətinin yaradıcısı olan Q.R. jurnalistlik fəaliyyət də göstərmişdir. 1911-18-ci illərdə nəşr edilmiş "Məktəb" məcmuəsinin naşiri və redaktorlarından biri idi (digəri Əbdürrəhman Əfəndizadə - naşir). "Coğrafiya terminləri lüğəti", "Təfsirli xalq lüğəti", "Rəhbəri-sərf" və b. əsərlərin, publisistik yazıların müəllifidir.

Qədirzadə Salam Dadaş oğlu (1923-1987) - Azərbaycan jurnalisti, nasir, dramaturq. Bakıda fəhlə ailəsində doğulmuşdur. Orta təhsilini Bakıda, ali təhsilini isə Bakı və Moskva institutlarında almışdır. 1942-45-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmişdir. Ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə bərabər, jurnalistlik fəaliyyəti də göstərmişdir. 1952-ci ildən "İnqilab və mədəniyyət", "Kirpi" jurnallarında ədəbi işçi, məsul katib və baş redaktor vəzifələrində işləmişdir. Ədəbi-bədii əsərləri və əsərlərinin tərcümələri dəfələrlə çap olunmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü idi.

Qəmbərov İmamverdi Əlibala oğlu (1932-1984) - Azərbaycan jurnalisti, tərcüməçi, ensiklopediyaçı. Bakıda fəhlə ailəsində doğulmuş, orta məktəbi, Azərbaycan Dövlət Universiteti filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsini bitirmiş, əmək fəaliyyətinə mətbuatdan başlamışdır. 1955-ci ildən "Sosializm tarlaçısı" (Cəlilabad rayonu), "Azərbaycan bədən tərbiyəçisi", "İdman" qəzetlərində məsul katib, tərcüməçi, ədəbi işçi vəzifələrində işləmişdir. 1967-84-cü illərdə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyasında elmi redaktor, böyük elmi redaktor və elmi sahə redaksiyasının müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Çoxlu sayda elmi-publisistik, ensiklopedik məqalənin və tərcümənin müəllifidir. Q. eyni zamanda klassik ədəbiyyatın qəzəl və rübai janrlarında şeirlərin müəllifi, şətrənc (şahmat) oyunlarının qabil nəzəriyyəçilərindən biri idi.

Qəmküsər (Əliqulu Ələkbər oğlu Nəcəfov, 1880-1919) - Azərbaycan jurnalisti, şair. Naxçıvanda maarifpərvər ailəsində doğulmuş, Tiflisdə öldürülmüşdür. Mollaxanada və şəhər məktəbində oxumuş, ərəb, fars, türk və rus dillərini öyrənmişdir. Ədəbi-bədii yaradıcılığa 1905-ci, jurnalistlik fəaliyyətinə isə 1913-cü ildən başlamışdır. 1913-14-cü illərdə C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru olmuşdur. Çoxlu sayda ədəbi-bədii əsərin, o cümlədən publisistik, tənqidi-satirik yazıların, şeirlərin müəllifidir. Dram dərnəyi təşkilatçısı, aktyor kimi də məlumdur.

Qənzadə Mahmud ağa (1878-1934) - Azərbaycan jurnalisti, naşir, tarixçi, inqilab xadimi. Cənubi Azərbaycanın Salmas şəhərində doğulmuş, Təbrizdə vəfat etmişdir. Dini - dünyəvi təhsilini valideynlərindən, görkəmli üləmalardan və məktəbdarılardan almış, ərəb, ingilis, fars, fransız, türk dillərini müstəqil öyrənmişdir. İran inqilabının (1906-11) iştirakçısı, Səttərxanın şəxsi katibi, Təbriz əncüməninin üzvü, azəri dili və ədəbiyyatının təbliğatçısı idi. 1907-ci ildən jurnalistlik fəaliyyətinə başlamış, ömrünün sonlarında

bu sahədə çalışmışdır. "Fəryad" (Urmiyə, 1907), "Əncümən" (Təbriz, 1908-09), "Mühakimat" (Avropada, 1909), "Gavə" (Berlin), "Səhənd" (Təbriz, 1925-ci ildən) qəzetlərinin redaktoru, müdiri və naşiri olmuşdur.

Qiyasbəyli Mədinə Mehdi ağa qızı (1889-1938) - Azərbaycan maarif xadimi, pedaqoq, məktəbdar, jurnalist, tərcüməçi. Qazax rayonunun Salahlı kəndində varlı və maarifpərvər ailəsində doğulmuş, ilk dini-dünyəvi təhsilini valideynlərindən, sonralar Tiflisdə "Müqəddəs Nina" pedaqoji məktəbində almışdır. Təhsilini başa vurduqdan sonra 17 yaşlarında ikən kəndlərində birsinifli qız məktəbi açmış, orada dərslər demişdir. 1920-33-cü illərdə Bakı-Darülmüəllimatının müdiri, Bakı ali məktəblərinin rus dili müəllimi olmuş, milli pedaqoji kadrlar hazırlamışdır. "Şərq qadını" məcmuəsinin təsisçilərindən biri və müəllifi idi (hazırda "Azərbaycan qadını" jurnalı - red.). M.S. Ordubadinin və b. ədiblərin bəzi əsərlərini azəricədən ruscaya tərcümə etmişdir.

Qiyasbəyli Şirin Mahmud ağa qızı (1889-1943) - Azərbaycan jurnalisti, pedaqoq, yazıçı, ictimai xadim. Qazaxın Salahlı kəndində varlı və maarifpərvər ailəsində doğulmuş, Bakıda vəfat etmişdir. İlk təhsilini valideynlərindən, kənd pedaqoqlarından və Bakı məktəblərində almış, bir müddət müdərrişlik etmiş, milli müəllim kadrlarının hazırlanması sahəsində çalışmışdır. Azəri qızlarının təhsilə cəlb edilməsi, məktəblər açılması sahələrində fəaliyyət göstərmişdir. Mədinə Qiyasbəyli ilə birlikdə "Şərq qadını" məcmuəsinin təsisində çalışmış, 20 - ci əsrin 20 - ci illərindən məcmuənin əsas əməkdaşlarından və müəlliflərindən biri olmuşdur. "Aprel hədiyyələri" adlı kitabın müəllifidir (1935).

Əvəz Sadıq, Əbülfəz Əli oğlu Sadıqov (1898-1956) - Azərbaycan jurnalisti, yazıçı, tərcüməçi. Ordu badda maarifpərvər ailəsində doğulmuş, Bakıda vəfat etmişdir. Ali təhsil almış, ərəb-fars dillərini və mədəniyyətlərini dərinlən bilməmişdir. 1920-ci ildən müəllim işləmiş, 1925-ci ildən jurnalistlik fəaliyyəti göstərmişdir. 1925-27-ci illərdə "Şərq qapısı" qəzetinin, 1952-56-cı illərdə "Kirpi" jurnalının baş redaktoru işləmişdir. Ə.S. eyni zamanda bir çox qəzet redaksiyaları ilə (məsələn, "Pravda", "Kommunist", "Azərbaycan gəncləri", "Bakinski raboçi", "Vışka" və s.) yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır. Sofokl, Esxil, L.N.Tolstoy, Zolya və b. mütəfəkkir və yazıçıların bir sıra əsərini azəricəyə çevirmişdir. Çoxlu sayda ədəbi - bədii, elmi-publisistik əsərin müəllifidir.

Əzimzadə Yusif Əhədulla oğlu (1917-1983) - Azərbaycan yazıçısı, jurnalist, publisist, dramaturq. Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi. Bakıda maarifçi ailəsində doğulmuş, orada da vəfat etmişdir. Ali təhsil almış, gənclik illərindən əmək fəaliyyətinə başlamış, müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən mətbuat orqanlarında işləmişdir. 1958-63-cü illərdə "Göyərçin" jurnalının, 1963-77-ci illərdə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. Sabiq Sovetlər Birliyinin dövrü mətbuat orqanlarında - Azərbaycan və Rusiya qəzet və jurnallarında (məsələn, "Kommunist", "Bakinski raboçi", "Vışka" qəzetləri, "Literaturnaya qazeta", "Voprosı Literaturı" qəzet və jurnalları) publisistik məqalələrlə çıxış etmişdir. L.N.Tolstoy, Dostoyevski, Qoqol, Çexov, Qorki, Simonov, Qonçar və b.-nin əsərlərini azəricəyə çevirmişdir. Çoxlu sayda ədəbi-bədii əsərin müəllifidir. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvüdür.

Əzimov Cümşüd Əfrasiyab oğlu (1905-1966) - Azərbaycan jurnalisti, tərcüməçi, lüğətşünas, alim. Şuşada ziyalı ailəsində doğulmuş, Bakıda vəfat etmişdir. Ali təhsil almış, dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Azərbaycanda marksizm-leninizm klassikləri əsərlərinin tərcüməçilərindən və redaktorlarından biridir. Əmək fəaliyyətinə 1920-ci ildən başlamış, 1927-33-cü illərdə "Gənc işçi" (indiki "Azərbaycan gəncləri") və "Kommunist" qəzetlərində, həmçinin Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında tərcüməçi, 1941-50-ci illərdə sabiq AKP MK Partiya Tarixi İnstitutu tərcümə şöbəsində tərcüməçi-redaktor, 1950-57-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universiteti jurnalistika fakültəsində müəllim işləmişdir. K.Marks, F.Engels, V.İ.Lenindən tərcümələri var. "Tərcümə prinsipləri" (1955), "Rusca-azərbaycanca lüğət" (1956, 59) və b. əsərlərin müəllifidir.

Ələkbərli Məmmədqazım Ələkbər oğlu (1905-1938) - Azərbaycan jurnalisti, ədəbiyyatşünas, filosof, ictimai xadim. Dərbənddə ziyalı ailəsində doğulmuş, ali təhsil almış, əmək fəaliyyətinə 1927-ci ildən başlamışdır. Elmi biliyini təkmilləşdirmək üçün Moskvada Qırmızı Professura İnstitutunu bitirmişdir (1934). 1927-ci ildən Gəncə xalq maarif şöbəsinin müdiri, "Qızıl Gəncə", "Maarif yolu", "Dağıstan fəqərəsi" qəzet və jurnalının redaktoru, sonrakı illərdə "Kommunist", "Ədəbiyyat qəzeti", "Vışka" qəzetlərinin, "İnqilab və mədəniyyət", "Literaturnı Azerbaydjan" jurnallarının redaktoru, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı İdarə heyətinin sədri, Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru işləmişdir. Azərbaycanda ilk fəlsəfə dərsliyinin, bir çox elmi-publisistik məqalənin müəllifi, marksizm-leninizm klassikləri əsərlərinin tərcümə redaktoru olmuşdur.

Əli Cədid. Əli Hacı Kazım oğlu Sultanzadə (1900-1950) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, şair, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü. Gədəbəydə kəndli ailəsində doğulmuş, kənd ibtidai məktəbini bitirmiş, əmək fəaliyyətinə fəhləlikdən başlamışdır. 1918-ci ildən komsomol işində və maarif sahəsində çalışmış, 1929-cu ildən mətbuatda - "Sovet Ermənistanı", "Kommunist", "Qızıl rəncbər", "Dan ulduzu" (sonuncuların hər ikisi Gürcüstanda azəricə çıxmışdır) qəzetlərində ədəbi işçi, tərcüməçi, ədəbi redaktor işləmişdir. Publisistik yazıların, tərcümələrin və şeirlərin müəllifidir.

Əlibəyli Ənvər Əliverdi oğlu (1916-1968) - Azərbaycan şairi, jurnalist, tərcüməçi, informasiya işinin təşkilatçılarından biri, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü. Bakıda fəhlə ailəsində doğulmuş, şəhər ibtidai və ali məktəbini bitirmiş, 1936-cı ildən dövrü mətbuatla əməkdaşlıq etmişdir. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısıdır. 1938-68-ci illərdə Respublika Radio Komitəsində redaktor, şöbə müdiri, komitə sədrinin müavini və sədri, "Vətən uğrunda", "Təbliğatçı" jurnallarında, "Ədəbiyyat qəzeti"ndə və "İnqilab və mədəniyyət" məcmuəsində şöbə müdiri, məsul katib və redaktor vəzifələrində çalışmışdır. Azərbaycanda radioinformasiya işinin təşkilatçılarından biri kimi tanınmışdır. Çoxlu sayda şerlərin, poemaların, ədəbi - bədii yazıların və tərcümələrin müəllifidir.

Əlibəyov Mustafa bəy (?-?) - XIX-XX əsrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş azəri jurnalisti, publisist, maarifpərvər. Maarifçi ailəsində doğulmuş, dini-dünyəvi təhsil almış, bir neçə dili, xüsusilə Şərqi dilləri və mədəniyyətlərini dərindən bilmişdir. Ə. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq 1911-12-ci illərdə qadın jurnalını təsis etmiş, "İşıq" (sonralar "Şərqi qadını") ilk redaktorlarından və nəşiri olmuşdur. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur.

Əlibəyova Xədicə xanım (? -?) - Azərbaycan maarifpərvəri, nəşir. Ziyalı ailəsində doğulmuş, valideynlərindən və görkəmli xadimlərdən dərslər almışdır. XIX-XX əsrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş, azəri övladlarının savadlanması yolunda əmək sərf etmişdir. 1911-ci ildə Mustafa bəy Əlibəyovla birlikdə qadınlara məxsus "İşıq" jurnalını təsis etmiş, jurnalın müdiri olmuşdur. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur.

Əliyev Əliəsgər Abdulla oğlu (1883-1938) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, maarifçi. Fəhlə ailəsində doğulmuş, rus-tatar (Azərbaycan - red.) məktəbində təhsil almış, rus, ərəb və fars dillərini kamil bilmişdir. Əmək fəaliyyətinə gənclik illərindən başlamış, milli mətbuat orqanlarında işləmişdir. Bir müddət "Kaspi" qəzeti mətbəəsində mürəttib şagirdi və usta mürəttib, Peterburqda çıxan "Ülfət", Daşkənddə buraxılan "Türküstan", Kazanda nəşr edilən "Vaxt", Tehrandə çap olunan "Xurşid" Hacıtərxanda (Həştərxanda) çıxan "Qarjis" və "Tartış" nəşrlərində əməkdaşlıq etmişdir. Bakıda buraxılan "Zənbur" və "Dəbistan" jurnalları redaksiyalarında işləmişdir. Redaktoru olduğu "Bəhlul" jurnalı (1907) Azərbaycanda çox oxunaqlı məcmuələrdən biri idi. Şərqi dilləri Lazarev İnstitutunu da bitirmişdir (1912).

Əliyev Əlibala Gəncüməli oğlu, Əlibala Zahir (1927-1982) - Azərbaycan nəşriyyat işçisi, redaktor, pedaqoq, publisist, şair. Bakının Buzovna kəndində rəncbər ailəsində doğulmuş, orada da vəfat etmişdir. İlk dini təhsilini atasından almış, Quranı dəfələrlə oxuyub başa çıxmış, ərəb, fars, rus və alman dilləri və mədəniyyətlərini müstəqil öyrənmişdir. Buzovnadə Məşədi Azərin məktəbində və Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda təhsil almış, uzun illər müəllimlik etmişdir. XX əsrin 60-cı illərindən milli dövrü mətbuatla, xüsusilə "Azərbaycan müəllimi", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetləri, "Azərbaycan məktəbi" jurnalı ilə əlaqə saxlamış, elmi yazılarını həmin orqanlarda dərc etdirmişdir. 1965-ci ildən ömrünün sonlarınaq Azərbaycanın və "Maarif" nəşriyyatının redaktoru işləmişdir. Çoxlu sayda elmi-publisistik, ədəbi-bədii əsərin, qəzəl, rübai, təxmis və lirik şerlərin müəllifidir. Şəxsi arxivi ailəsində saxlanılır. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvüdür.

Əliyev Yusifəli (?-?) - XIX əsrin 70-ci illəri - XX əsrin 30-cu illərində yaşayıb - fəaliyyət göstərmiş azəri jurnalisti, nəşir, maarifpərvər. Ruhani və ziyalı ailəsində doğulmuş, dini-dünyəvi təhsil almış, dini elmləri, müqəddəslər tarixini, ərəb, fars, rus və türk dillərini dərindən bilmişdir. Əmək fəaliyyətinə gənclik illərindən başlamış, müxtəlif vəzifələrdə işləmiş, XX əsrin əvvəllərindən mətbuatla əlaqə saxlamışdır. 1916-cı ilin martından 1917-ci ilin yanvarınaq Bakıda nəşr olunmuş həftəlik, ədəbi, siyasi və ictimai "Doğru söz" qəzetinin müəssisi və nəşiri olmuş, redaksiya ətrafında Tağı Şahbazi, Böyükağa Talıblı, Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi kimi ədibləri birləşdirə bilmişdir. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur.

Əli Səbri, Əli Camal oğlu Qasimov (1892-1983) - Azərbaycan jurnalisti, nəşriyyat işçisi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü, tərcüməçi. Naxçıvan qəzasının Nəhrəm kəndində kəndli ailəsində doğulmuş, Naxçıvan, Bakı orta və ali məktəblərində, Qori seminariyasında təhsil almışdır. 1923-cü ildən əmək fəaliyyətinə başlamış, müxtəlif sahələrdə çalışmış, 1930-cu ildən ömrünün sonlarınaq mətbuat və nəşriyyatlarda - "Maarif işçisi" jurnalında, Azərnəşrdə redaktor işləmişdir. 1914-15-ci illərdə "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində hekayələri və b. dövrü nəşrlərdə tərcümələri çap olunmuşdur. Bir çox hekayə, povest və azəricə-rusca tərcümələrin müəllifidir.

Əminbəyli İbrahim Abdulla oğlu (1894-1937) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, dövlət xadimi. Gəncədə ziyalı ailəsində doğulmuş, mükəmməl təhsil almış 10 ilə yaxın müəllimlik etmişdir. 1918-ci ildən, eyni zamanda sabiq Kommunist Partiyası xətti ilə müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. 1924-30-cu illərdə AK (b) P MK mətbuat şöbəsinin müdiri, "Kəndli" qəzetinin redaktoru, Azərbaycan Respublikası Baş Mətbuat İdarəsinin rəisi, 1931-33-cü illərdə "Kommunist" qəzetinin redaktoru və Azərnəşrin direktoru vəzifələrində çalışmışdır. Publisistik yazıların müəllifidir.

Əmirov Cəmşid Cabbar oğlu (1918-1982) - Azərbaycan jurnalisti, nasir, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü. Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, Naxçıvanın orta, Bakının ali məktəblərində təhsil almışdır. Əmək fəaliyyətinə tələbəlik illərində (1934) mətbuatda başlamışdır. Müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən 1937-ci ildən "Azərbaycan idmançısı", "Gənc işçi", "Bolşevik nefti", "Azərbaycan gəncləri", "So-

vet ticarəti" (Moskva), "Azərbaycan neft təsərrüfatı", "Bakı", "Azneftnəşr"də şöbə müdiri, müxbir, redaktor, baş redaktor vəzifələrində çalışmışdır. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısıdır. Bir sıra yazıların, povest və romanın müəllifidir.

Əmirxan Fateh (1886-1926) - tatar jurnalisti, yazıçı, dramaturq. Kazanda ruhani ailəsində doğulmuş, orada da vəfat etmişdir. İlk dini təhsilini atasından almış, Kazan mədrəsəsində oxumuş, lakin siyasi görüşlərinə görə mədrəsədən çıxarılmışdır. Əmək fəaliyyətinə çox erkən yaşlarından başlamış, dövrünün tərəqqipərvər ziyalıları ilə dostluq etmişdir. Jurnalistliyə meyl etmiş, 1907-ci ildə "Əl-İslah" qəzetinin təsisçisi, 1909-cu ilədək qəzetin nəşiri və redaktoru olmuşdur. Ədəbi-bədii, publisistik əsərlərin müəllifidir.

Əmrahov Əmrah Bala oğlu (1923-1988) - Azərbaycan yazıçısı, jurnalist Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü. Bakının Kürdəxanı kəndində fəhlə ailəsində anadan olmuş, orta təhsilini kəndində, ali təhsilini ADU-nun jurnalistika şöbəsində almışdır. 1945-ci ildən "Azərbaycan pioneri", "Abşeron kolxozçusu" qəzetlərində ədəbi işçi, şöbə müdiri və redaktor işləmişdir. Bir çox hekayə, povest və oçerklər kitabının müəllifidir.

Əfəndizadə Əbdürrəhman (?-?) Azərbaycan jurnalisti, maarifpərvər, mədəni hərəkət xadimlərindən biri. Ziyalı və tacir ailəsində doğulmuş, mükəmməl təhsil almış, elmi biliklərə dərinlən yiyələnmişdir. XIX əsrin ortalarından XX əsrin 30-cu illərinədək yaşayıb fəaliyyət göstərməsi bildirilir. 1911-1918-ci illərdə Qafur Rəşadla birlikdə şəxsi mətbəəsində "Məktəb" adlı uşaq məcmuəsini təsis və nəşr etmişdir. Azərbaycan mühərrirləri və ziyalıları bu məcmuə ətrafında birləşmişdilər. "Məktəb" məcmuəsinin nəşri ilə Ə. milli uşaq mətbuatının banilərindən biri sayılır. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur.

Əfəndiyev Adil Ələddin oğlu (1907-1973) - Azərbaycan jurnalisti, nəşir, tərcüməçi, şair, Azərbaycanın əməkdar mədəniyyət işçisi. Gürcüstanda maarifçi ailəsində doğulmuş, Bakıda ölmüşdür. Azərbaycan (Bakı) Dövlət Universitetində təhsil almış, ömrünün sonlarına qədər mətbuat və nəşriyyat sahələrində çalışmışdır. "Kəndli qəzetəsi"ndə (1924), Azərnəşrdə (1925-39, 1954-64), Respublika Radio Televiziya verilişləri (1939-53) və Mətbuat (1964-72) komitələrində, Azərbaycan Partiya Tarixi institutunda (1972-73) məsul vəzifələrdə işləmişdir. Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının (hazırda Birliyinin) ilk sədri olmuşdur. (1959). Tərcümələrin, tərtiblərin publisistik məqalələrin müəllifidir. Şerlərini "Adil Nəcdət" təxəllüsü ilə yazmışdır.

Əfəndiyev Bala İbrahim oğlu (1893-1938) - Azərbaycan jurnalisti, partiya və dövlət xadimi. Qazax qəzasında doğulmuş, Ermənistanda ölmüşdür. 1913-cü ildən Bakıya gəlib bolşeviklərlə inqilabi mübarizəyə qoşulmuş, 1918-37-ci illərdə bolşeviklər partiyasının (sonralar kommunistlər partiyasının - nəşir) təyinatı ilə müxtəlif partiya və dövləti işlərində çalışmışdır. 20 - ci əsrin 30 - cu illərindən jurnalistlik etmiş, Ermənistanda azəricə nəşr olunmuş "Rəncbər" və "Zəhmət" qəzetlərinin redaktoru olmuşdur.

Əfəndiyev Məmmədhasən (1867-1918) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, pedaqoq, etnoqraf. Şamaxıda doğulmuş, Qusarda vəfat etmişdir. 1888-ci ildə Qori müəllimlər seminariyasını bitirmiş, Azərbaycanın rayonlarında və Bakıda müəllimlik etmişdir. Azərbaycan etnoqrafiyasına aid materiallar toplamaq, onları tədqiq və təbliğ etməklə məşğul olmuşdur. Bir sıra dövrü və ardı davam edən nəşrlərlə müəlliflik və əməkdaşlıq etmişdir. "Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i pemyon Kavkaza" məcmuəsi, "Həyat", "Dəbistan", "İrşad", "Qafqaz" qəzet və jurnallarının əməkdaşı, "Dəbistan" jurnalının redaktoru olmuşdur. Bir çox elmi-tarixi əsərin, ərəb-fars dillərindən tərcümələrin müəllifidir.

Əfəndiyev Rəşid bəy İsmayıl bəy oğlu (1863-1942) Azərbaycan maarifpərvəri, tərcüməçi, dramaturq, şair, pedaqoq. Şəkiddə varlı ailəsində doğulmuş, orada da vəfat etmişdir. İlk təhsilini Şəki şəhər rus məktəbində almış, 1879-82-ci illərdə Qori seminariyasında oxumuş və 1900-16-cı illərdə seminariyada dərs demişdir. Məktəblilər üçün "Uşaq bağçası", "Bəsirətül - ətval" dərsliklərini yazmış, şerlərini "Şaki" təxəllüsü ilə imzalamışdır. Firdovsinin "Şahnamə", Puşkinin "Qafqaz", "Su pərisi", "Bağçasaray fontanı", "Suya qərq olan", Krilovun "Ayinə və meymun", "Kəndli və ilan", "Qurd və pişik" əsərlərini orijinaldan azəricəyə çevirmişdir. Dövrünün "Molla Nəsrəddin", "Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i pemyon Kavkaza", "İrşad", "Dəbistan" və b. nəşrləri ilə əməkdaşlıq etmişdir. 1926-33-cü illərdə respublika akademiyasında işləmişdir.

Əfəndiyev Sultanməcid Məcid oğlu (1887-1938) - Azərbaycan mətbuat və dövlət xadimi. Şamaxıda rəncbər ailəsində doğulmuş, Şamaxı şəhər məktəbində oxumuş, 1902-ci ildə Bakıda rus-müsəlman məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. Kazan Universitetini həkimlik ixtisası ilə bitirmişdir. 1917-37-ci illərdə bolşevik-kommunist hakimiyyəti dövründə yüksək vəzifələrdə çalışmışdır. "Dəvət- Qoç", "Təkamül", "Yoldaş", "Qudok" qəzetlərinin təsisçilərindən biri, "Hümmət" qəzetinin redaktoru olmuşdur.

Əhməd Kamal (?-?) - Azərbaycan jurnalisti, maarifpərvər, publisist. Maarifpərvər ailəsində doğulmuş, klassik ədəbiyyatı, elmi bilikləri və mətbuat tarixini dərinlən öyrənmişdir. XIX əsrin 70-ci illəri - XX əsrin 40-cü illərində yaşayıb-yaratması bildirilir. Əmək fəaliyyətinə dövrü mətbuat orqanlarında və çapxanalarda müxtəlif vəzifələrdə başlamış, 1910-cu ildə Əlipaşa Səburla birlikdə "Yeni Füyuzat" məcmuəsini təsis və nəşr etmişdir. Məcmuənin sahibi - imtiyazi Əlipaşa Səbur, baş mühərriri isə Ə.K. olmuşdur. 1910-cu ildə siyasi baxışlarına görə Türkiyəyə sürgün edilmiş, Bununla da məcmuə öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Bir sıra elmi-tarixi və publisistik əsərin müəllifidir. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur.

Əhmədov Yusif (? -?) - Azərbaycan jurnalisti, maarifpərvər nəşir. XIX əsrin 70-ci illəri - XX əsrin 30-cu illərində yaşayb fəaliyyət göstərməsi xatırladılır. Ortabab güzaran keçirən ailədə doğulmuş, gənclik illərindən mətbuatla və çapçılıqla maraqlanmış, ömrünü bu sahələrə sərf etmişdir. 1911-ci ildə Mehdi bəy Hacinski və Orucov qardaşları ilə birlikdə "Yeni irşad" qəzetini təsis və nəşr etmiş, qəzetin ilk nömrəsi avqustun 28-də, sonuncu nömrəsi isə 1912-ci il martın 5-də buraxılmışdır. Qəzetin müdiri Ə., baş mühərriri M.B.Hacinski, mətbəəçi-nəşirlər Orucov qardaşları olmuşlar. "Yeni irşad" qəzetinin "Çarixçi" adlı həftəlik satirik nömrəsi də Ə.- un rəhbərliyi ilə çıxmışdır.

Zeynalov Zeynal Eynal oğlu (1876-1935) - Azərbaycan jurnalisti, inqilabçı. Bakının Xilə (Əmircan - nəşir) kəndində fəhlə ailəsində doğulmuş, fəhləlik etmiş, 1900-cü ildən Bakıda inqilabçı bolşeviklərə qoşularaq fəaliyyət göstərmişdir. 1901-20-ci illərdə müxtəlif inqilabi işdə çalışmışdır. 1905-ci ildən bolşevik "Təkamül" qəzetinin əməkdaşı olmuş, 1907-ci ildə Peterburqda Azərbaycan və tatar dillərində həftəlik ictimai, ədəbi-siyasi "Duma" qəzetini təsis etmiş, qəzetin nəşirlərindən biri olmuşdur. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur.

Zeynalov Nəriman Nəsrulla oğlu (1936-1996) - Azərbaycan jurnalisti, mətbuat tarixçisi, filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının (Birliyinin) və idarə heyətinin üzvü, "Qızıl qələm" mükafatı laureatı. Göyçay şəhərində müəllim ailəsində anadan olmuş, təhsilini şəhər orta məktəbində aldıqdan sonra ADU-nun jurnalistika fakültəsini və aspiranturasını bitirmişdir. ADU jurnalistika fakültəsində laborant, baş laborant, müəllim, dosent və dekan işləmişdir. Tələbəlik illərindən dövrü mətbuatla əlaqə saxlamış, sonralar "Kommunist", "Bakinski raboçi", "Elm və həyat", "Jurnalist" qəzet və jurnallarında müxtəlif vəzifələrdə, "Sovet kəndi" qəzetində (indiki "Həyat" qəzeti - nəşir) məsul redaktor çalışmışdır. "Mətbuat tarixi" (2 cildə) əsərinin, çoxlu sayda elmi-publisistik məqalənin müəllifidir.

Zenefelder Aloiz (1771-1843) - poliqrafiya sahəsində alman ixtiraçısı. Praqada ziyalı ailəsində doğulmuş, Münxendə ölmüşdür. Gənc yaşlarından mətbəə - çap prosesləri ilə maraqlanmış, ədəbi-bədii fəaliyyət göstərmiş, dram əsərləri də yazmışdır. 1796-cı ildə əhəng daşının kimyəvi emalı ilə əlaqədar hündür çap formalarının hazırlanmasını müəyyənləşdirmiş, 1798-ci ildə litoqrafiyanı kəşf etmişdir. Sonralar Z. litoqrafiya çap maşınının konstruksiyasını hazırlamışdır. 1818-ci ildə çapdan buraxdığı "Litoqrafiyaya dair tam rəhbərlik" əsəri geniş yayılmışdır.

Zərdabi, Məlikov Həsən bəy Səlim bəy oğlu (1837, bəzi mənbələrdə 1842-1907) - Azərbaycan milli demokratik mətbuatının banisi, jurnalist, publisist, hüquqşünas, dramaturq, təbib, alim, pedaqoq, ictimai xadim. Zərdab kəndində maarifpərvər ailəsində doğulmuş, Bakıda vəfat etmişdir. İlk təhsilini kənd mollaxanasında almış, Quranı dəfələrlə oxuyub başa çıxmış, sonra isə Şamaxı qəza məktəbində, orta təhsilini isə Tiflisdə almışdır. 1861-ci ildə Moskva Universitetinə daxil olmuş, fərqlənmə ilə təhsilini başa vurduğu üçün universitetdə saxlanmış, lakin Z. Azərbaycana qayıtmış, Tiflisdə, Qubada qulluq etmiş, sonralar Bakıya köçərək fəaliyyət göstərmişdir. Z. Azərbaycanda tələbəsi N.B.Vəzirovla birlikdə milli teatrımızın da əsasını qoymuşdur. 1875-ci ildə Z. müstəqil "Əkinçi" qəzetini təsis etmiş, onun redaktoru və nəşiri olmuş, "Əkinçi" qəzetinin nəşri ilə milli demokratik mətbuatımızın özülünü qoymuşdur (qəzet 1875-ci il iyulun 22-dən 1877-ci il sentyabrın 29-dək fəaliyyət göstərmişdir). Azərbaycan Jurnalistlər Birliyi hər il iyulun 22-sini milli mətbuat günü kimi qeyd edir və diplomlar, mükafatlar verir - nəşir. "Əkinçi" qəzeti bağlandıqdan sonra çar hökuməti Z. - ni vətənidən uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə onu Yekaterinodar (indiki Krasnodar şəhəri - nəşir) gimnaziyasına müəllim təyin etmiş, XIX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycana qayıdan Z. doğma vətəni Zərdabda vəkil, sonra Bakıda "Kaspi" qəzetinin redaktoru işləmişdir. Z. Bakıda "Həyat", "Dəbistan", Tiflisdə "Obzor", "Novoye obozreniye", Peterburqda çıxan "Zemledelçeskaya qazeta" kimi nəşrlərlə əməkdaşlıq etmişdir. Külliyyatı dəfələrlə çap olunmuşdur.

İbrahimov Elxan Xəlil oğlu (1921-1981) - Azərbaycan jurnalisti, nəşriyyat işçisi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi. Bakıda qulluqçu ailəsində doğulmuş, şəhər orta məktəbini, MDU və ADU-nu bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə tələbəlik illərindən başlamış, ömrünün sonlarınaqadək bir sıra vəzifələrdə çalışmışdır. 1942-77-ci illərdə "Azərbaycan gəncləri" qəzetində, "Literaturnı Azerbaydjan", "Sovetskaya tyurkologiya" jurnallarında, "Azərbaycanfilm" in ssenari şöbəsində, "Gənclik" nəşriyyatında, respublika televiziyasının "Ekran" yaradıcılıq birliyində, SSRİ Baş Poliqrafiya Birliyində (Moskva) və b. təşkilatlarda redaktor, müxbir, məsul katib, baş redaktor, tərcüməçi vəzifələrində işləmişdir. Bir sıra tərcümənin, publisistik əsərin müəllifidir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür.

İsmayılzadə Mustafa Şirvani, Mustafa Lütfi (XIX-XX əsrlər) - Azərbaycan jurnalisti, maarifpərvər. Şamaxıda ruhani, tacir ailəsində doğulmuş, ilk dini-dünyəvi bilikləri atası Hacı Sədrəddin Şirvanidən və dövrünün görkəmli müdərrişlərindən almış, sonralar ərəb, fars və qədim türk dili və ədəbiyyatını müstəqil, dərinlən öyrənmişdir. Ehtimala görə, maarifçilik və siyasi səbəblər üzündən Türkiyəyə mühacirət etməyə məcbur olmuş (1917), fəaliyyətini orada davam etdirmişdir. 1906-11-ci illərdə Hacıtərxanda (Həştərxanda) yaşayan tacir qardaşı Hacı İsmayılın maddi vəsaiti hesabına "Bürhani-tərəqqi" qəzetini nəşr etmiş, qəzetin redaktoru da özü olmuşdur. Həmin qəzetin 1907-ci ilə aid yeganə nüsxəsi Həştərxan arxivində saxlanılır (nəşir). Hacıtərxanda eyni zamanda "Darül - ədəb" ("Mədəniyyət məbədi") adlı məktəb açmış, mək-

təbdə direktorluq etmiş, islam dininin təbliği yolunda çalışmışdır. Sonralar həm qəzetin, həm də məktəbin fəaliyyəti qadağan edilmişdir. Söyləndiyinə görə Hacıtərxanda vəfat etmişdir.

İsmayilov İsmayıl Cəfər oğlu (1897 - 1937) - Azərbaycan jurnalisti, tərcüməçi, dövlət xadimi, diplomat. Tiflisdə ziyalı ailəsində doğulmuş, Bakı və Moskvada ali təhsil almışdır. 1920-ci ildən Azərbaycan hökumətində yüksək dövləti vəzifələrdə, həmçinin Azərbaycanın Türkiyə səfirliyində birinci katib vəzifəsində çalışmışdır. Tiflisdə azəricə nəşr edilmiş "Yeni fikir" qəzetinin əməkdaşı (1923), Bakıda "Kommunist" qəzetinin redaktoru, Azərbaycan Şura Ensiklopediyasında məsul katib işləmişdir (1936). V.İ.Lenin əsərlərinin azəricəyə tərcüməsində fəaliyyət göstərmişdir.

Kəmərlı (Mustafazadə) Aslan Mustafa oğlu (1942-1992) - Azərbaycan jurnalisti, şair, Azərbaycan Jurnalistlər və Yazıçılar Birliklərinin üzvü. Qazax rayonunun Kəmərlı kəndində kəndli ailəsində doğulmuş, kəndində orta, Bakıda və Moskvada ali məktəbi bitirmişdir. 1968-92-ci illərdə "Neft daşları", "Azərbaycan gəncləri", "Azərbaycan" qəzetlərinin əməkdaşı, redaktoru, müxbiri, "Pioner" jurnalının məsul katibi olmuşdur. Şer kitablarının, publisistik yazıların müəllifidir. Qəza nəticəsində həlak olmuşdur.

Gülərə Köylü qızı, Gülərə İbrahimxəlil qızı Qədərbəyova (Hacıyeva, 1903-1942) - Azərbaycanın ilk qadın jurnalistlərindən biri, maarifpərvər, pedaqoq. Nuxa qəzasının (indiki Şəki rayonu) Baş Göynük kəndində zəhmətkeş ailəsində doğulmuş, Nuxa müəllimlər seminariyasında təhsil almış, bir müddət kəndində müəllim işləmiş, 1923-cü ildən Nuxa Qəza qadınlar şöbəsində təlimatçı və şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Nuxa Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçmüş, xalq maarifi sahəsində çalışmışdır. 1931-37-ci illərdə "Şərq qadını" jurnalının redaktoru olmuş, mətbuatda "Köylü qızı" (kəndçi qızı - naşir) imzası ilə tanınmışdır. Klassik xadimlərimiz (məsələn, M.Ə.Sabir) haqqında elmi-publisistik məqalələrin müəllifidir.

Gülməmmədov Abbas Əli oğlu (1902-1969) - Azərbaycan tərcüməçisi, redaktor, Azərbaycan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi. Naxçıvan şəhərində ziyalı ailəsində doğulmuş, şəhər orta məktəbində və Bakıda ali təhsil almış, ərəb, fars, qədim türk və rus dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1918-ci ildən başlamış, "Kommunist" qəzetində və Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında, 1941-ci ildən AKP MK yanında Partiya Tarixi İnstitutunda tərcümə şöbəsində redaktor, tərcüməçi və tərcümə şöbəsinin müdiri vəzifələrində işləmişdir. K.Marks, F.Engels, V.İ.Lenin və b.-nin əsərlərini azəricəyə çevirmişdir. Respublikamız üçün tərcüməçi kadrların hazırlanmasında xidmətləri var.

Məlikov Süleyman Dadaş oğlu (1899-1969) - Azərbaycan jurnalisti, tərcüməçi, redaktor. Azərbaycanın əməkdar mədəniyyət işçisi. İlk ibtidai təhsilini ruhani atasından və Bakı məktəblərində almış, ADU-nun şərqşünaslıq fakültəsini bitirmiş, ərəb, fars, osmanlı türkcəsi və rus dillərini mükəmməl bilmişdir. Jurnalistlik və tərcüməçilik fəaliyyətinə əsasən 1921-ci ildən başlamış, "Zəhmət", "Kommunist" qəzetlərində, "Molla Nəsrəddin", "Maarif və mədəniyyət", "Şərq qadını", "Qızıl qələm" jurnallarında işləmişdir. M. 1929-cu ildən eyni zamanda Azərnəşrdə, Azərbaycan Partiya Nəşriyyatında, Partiya Tarixi İnstitutunda redaktor, tərcüməçi, redaksiya və şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Elmi-siyasi və marksizm-leninizm klassikləri əsərlərinin tərcüməçisi idi. Çoxlu sayda yetirmələri var.

Məmməd Aranlı, Məmməd Salman oğlu Ağayev (1920-1950) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, yazıçı, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü. Ağcabədidə kəndli ailəsində doğulmuş, ibtidai təhsilini vətəndə, orta və texnikum təhsilini Bakıda almışdır. Jurnalistlik fəaliyyətinə tələbək illərindən başlamış, 1937-ci ildən "Pioner" və "Azərbaycan qadını" jurnallarında, İkinci Dünya müharibəsində döyüşən ordunun "Sovet döyüşçüsü" müharibədən sonra isə Bakı hərbi dairəsinin orqanı "Vətən şərəfi uğrunda" qəzeti redaksiyalarında ədəbi işçi, şöbə müdiri və məsul katib işləmişdir. Hekayələrin, oçerklərin müəllifidir.əə

Məmmədquluzadə Cəlil Hüseynqulu oğlu (ədəbi təxəllüsü: Molla Nəsrəddin, 1866-1932) - Azərbaycan jurnalisti, yazıçı, publisist, dramaturq. Naxçıvanda maarifçi və ruhani ailəsində doğulmuş, ilk təhsilini əvvəlcə mollaxanada, sonralar rus-Azərbaycan məktəbində almış, Qori seminariyasını bitirmişdir. 1903-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetinin redaktoru Məhəmməd Ağa Şahtaxtı M.-ni öz qəzetində işləməyə dəvət etmişdir. M. dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən, ərəb, fars osmanlı türkcəsini kamil bilən mühərrir - yazıçılarından biri idi. İlk illərdə L.N.Tolstoyun "Zəhmət, ölüm və naxoşluq" əsərini azəricəyə çevirmiş və onu "Şərqi-Rus" da dərc etdirmişdir. "Şərqi Rus" qəzetinin bağlanmasıdan sonra (1905) M. nəşriyyat işi ilə məşğul olmuş, yerli rus mətbuatında çalışmışdır. 1906-cı il aprelin 7-dən (20-dən) Tiflisdə satirik "Molla Nəsrəddin" jurnalının əsasını qoymuşdur (jurnal 1906-31-ci illərdə qısa fasilələrlə çıxmışdır). "Molla Nəsrəddin" jurnalı yalnız Azərbaycanda deyil, həmçinin bütün Şərq aləmində çox məşhur olmuş, redaktoru və əməkdaşlarına böyük şöhrət qazandırmışdır. M. həmçinin ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə-latin əlifbası ilə əvəz olunmasına çalışmışdır. Sonralar latın əlifbası ilə çıxan "Yeni yol" qəzetini redaktə etmişdir. Çoxlu sayda ədəbi-bədii, dram və publisistik əsərin müəllifidir.

Məmmədzadə Hədiyyə Xəlil qızı (1892-1951) - Azərbaycan jurnalisti, maarifçi, pedaqoq, xeyriyyəçi. Gürcüstanın Asxuri kəndində maarifçi ailəsində doğulmuş, təhsilini kəndində və Bakıdakı rus-müsəlman məktəbində almış, əmək fəaliyyətinə müəllimlikdən başlamışdır. Bir müddət Ağdaşda ilk qız məktəbinin müdiri, Tiflisdə, Bakıda, Zaqatalada və b. yerlərdə məktəbdarlıq etmişdir. M. mətbuata tələbək illərinin

dən sonra gəlmiş, "Məktəb" və "İşıq" jurnallarının təsisində iştirak etmiş, həmin jurnalların əməkdaşı və maarif işləri üzrə məsul vəzifədə çalışmışdır. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur.

Məmmədli Qulaməli Məmməd oğlu (1897-1994) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, salnamənəvis, sənətsünas, mətnsünas, bibliograf. Azərbaycan Jurnalistlər və Yazıçılar İttifaqlarının (Birliklərinin) üzvü, Azərbaycanın əməkdar jurnalisti və əməkdar mədəniyyət işçisi, "Qızıl qələm" mükafatı laureatı. Təbriz şəhərində ruhani ailəsində doğulmuş, ilk təhsilini mollaxanada və Bakı Teatr Texnikumunda almışdır. Əmək fəaliyyətinə 1910-cu ildə fəhləlikdən başlamış, 1913-cü ildən mürəttib, səhifəbağlayan işləmişdir. 1923-cü ildən "Kommunist", "Kəndli qəzeti", "Azərbaycan kolxozçusu", "Yeni yol," "Vətən yolunda" qəzetlərində korrektor, şöbə müdiri, məsul katib, redaktor və baş redaktor, Birləşmiş nəşriyyatın (indiki "Azərbaycan" nəşriyyat - mətbəəsi) direktoru, respublika radio verilişləri komitəsində və b. idarələrdə məsul vəzifələrdə işləmişdir. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, dövrü mətbuat və digər informasiya orqanlarında çoxlu sayda məqalənin, Fədai, Heyran xanım, Mirzə Əli Möcüz, Xiyabani, H.Ərəblinski, Cahangir Zeynalov, Üzeyir Hacıbəyov və b. haqqında monoqrafiyaların, bibliografik göstəricilərin müəllifidir.

Məmmədov Qəzənfər Cəfər oğlu (1905-1973) - Azərbaycan jurnalisti, publisist. Maarifçi ailəsində doğulmuş, ali təhsil almış, respublikada komsomol və partiya sistemində işə başlamış, 1929-cu ildən mətbuata gəlmişdir. 1929-cu ildən "Gənc işçi", "Kommunist" qəzetlərinin məsul katibi, şöbə müdiri və redaktoru, "Azərbaycan kommunisti" jurnalının redaktoru, Azərbaycan Baş Poliqrafiya, Nəşriyyat İdarəsinin rəisi, respublika Nazirlər Sovetində məsul vəzifədə işləmişdir. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur.

Məmmədov Kamil Həsən oğlu (1923-1989) - Azərbaycan jurnalisti, tərcüməçi, Azərbaycan Jurnalistlər və Yazıçılar Birliklərinin üzvü, "Qızıl qələm" mükafatı laureatı. Bakıda fəhlə ailəsində doğulmuş, orta və ali təhsili Bakıda almış, əmək fəaliyyətinə müəllim kimi başlamış, 1941-89-cu illərdə Azərbaycan Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsində diktör, şöbə müdiri, redaktor, "Azərbaycan gəncləri", "Mingəçevir işçisi" qəzetlərində şöbə müdiri, məsul katib və redaktor müavini, "Sovetskaya torqovlya" qəzetinin Azərbaycan müxbiri, müxtəlif nazirliklərdə tərcüməçi vəzifələrində işləmişdir. Çoxlu sayda publisistik, ədəbi-bədii yazıların və tərcümələrin müəllifidir.

Məmmədov Cəlal Cabbar oğlu (1918-1983) - Azərbaycan publisisti, tənqidçi, nasir, tərcüməçi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü, əməkdar incəsənət xadimi, "Qızıl qələm" mükafatı laureatı. Azərbaycanın İrəvan şəhərində qulluqçu ailəsində doğulmuş, orta və ali təhsilini Bakıda almış, əmək fəaliyyətinə dövrü mətbuat orqanlarında müəlliflik - əməkdaşlıq etməklə başlamışdır. 1941-83-cü illərdə müxtəlif idarə və təşkilatlarda müəllim, tərcüməçi, metodist, şöbə müdiri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında, Tədris Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatında (indiki "Maarif" nəşriyyatı), Azərbaycan Radio - Televiziya Verilişləri və Dövlət Nəşriyyat, Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitələrində məsul vəzifələrdə çalışmış, "Kommunist" qəzetində redaktor müavini, "Azərbaycan" jurnalında baş redaktor işləmişdir. Çoxlu sayda ədəbi-bədii dram, tənqidi-publisistik əsərin və tərcümələrin müəllifidir.

Məhəmməd Hadi, Ağaməhəmməd Hacı Əbdülsəlim oğlu (1879-1920) - Azərbaycan maarifpərvəri, jurnalist, şair. Şamaxıda tacir ailəsində doğulmuş, vətəninə dini təhsil almış, ali təhsilini almaq üçün İstanbul Universitetini bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə Kürdəmirdə məktəb açib məktəbdarlıq etmiş, 1905-ci ildən Həştərxanda "Bürhani - tərəqqi", Bakıda "Füyuzat", "Tazə həyat", "İttifaq", "Tərəqqi" qəzet və jurnallarının əməkdaşı olmuşdur. 1911-14-cü illərdə İstanbulda yaşayıb fəaliyyət göstərmiş, İstanbulun "Tanin" və "Sərvəti-fünun" nəşrlərində işləmişdir. M.H. Azərbaycan ədəbiyyatında qüdrətli şair, tərcüməçi, jurnalist, eyni zamanda Şərq dilləri və ədəbiyyatını dərinlən bilən bu şəxsiyyət kimi tanınmışdır. Çoxlu sayda əsərləri var.

Musayev Beydulla Ağəli oğlu (1907-1979) - Azərbaycan jurnalisti, nəşriyyat işçisi, tərcüməçi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü. Ucar şəhərində sənətkar ailəsində doğulmuş, təhsilini vətəninə, sonralar Bakıda, Mahaçqala və Moskvada almışdır. Əmək fəaliyyətinə müəllimlikdən başlamış, 1926-cı ildən "Dağıstan fəqərəsi" qəzetində, "Yeni yol" jurnalında, "Ədəbiyyat qəzeti"ndə, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında şöbə müdiri, məsul katib və tərcüməçi işləmişdir. Ömrünün sonlarınaq Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında çalışmış, redaktor, tərcüməçi, şöbə müdiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Çoxlu sayda publisistik yazıların, rus ədəbiyyatından tərcümələrin müəllifidir.

Müznib Əliabbas Mütəllibzadə (1883-1938) - Azərbaycan jurnalisti, tərcüməçi, şair, yazıçı, mətbuat və nəşriyyat xadimi. İçərişəhərdə peşəkar ailəsində doğulmuş, mollaxana və mədrəsədə dini təhsil almış, ərəb, fars, və osmanlı türkcəsini müstəqil dərindən öyrənmişdir. Bakının Zabrat kəndindəki malikanələrində yaşayıb yaratmasına görə də "Zabratı" kimi də bildirilir. M. Bakı xanı Hüseynqulu xanın xələflərindəndir. Əmək fəaliyyətinə erkən yaşlarından kiçik həcmli şerhlərlə başlamış və onların dövrü mətbuatda dərc etdirmişdir. (məsələn, "Sibiryə məktubu", "Tikan kolu", 1913).

1910-cu illərdən M. Bakının mətbuatı və nəşriyyatları ilə müntəzəm əlaqə saxlamış, müəllif - əməkdaş kimi çalışmış, bir çox əsərlərini tərtib və tərcümələrini nəşr etmişdir. Həmin illərdə Bakının varlı sahibkarlarının yardımı ilə satirik "Babaya-əmir", "Şəhabi-Saqib", "Dirilik", "Zənbur" jurnallarının, "Hilal" qəzetinin redaktoru, naşiri və mühərriri olmuşdur. M. bir müddət yeni dövrün "Kommunist" qəzetində də işləmişdir. Tərcüməçilik və naşirlik fəaliyyəti ərzində "Min bir gecə" nağıllarının bir hissəsini, "Şeyx Bəh-

lul" məcmuəsini, M.Ə.Sabirin poetik irsini, "Türkcə qəzəllər", "Müxtəsər ənbiya və islam tarixi", "Əfqan tarixi", "Taci-Məhəl", "İnsaf güzgüsü", "Əşrəfin macərəsi" "Muxtarnamə" və b. əsərlərin tərtibçisi, mütərcimi və nəşiri M. idi. Azərbaycan mətbuatı və nəşriyyatı sahələrində xidməti var. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü olmuşdur.

Nemanzadə Ömər Faiq (1872-1938) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, maarifçi, ictimai xadim. Tiflis quberniyasının Asğuri kəndində qulluqçu ailəsində doğulmuş, kəndində və Türkiyədə təhsil almış, Azərbaycanda bir müddət müəllimlik etmişdir. Jurnalistlik fəaliyyətinə 1903-cü ildən "Şərqi-Rus" qəzetində əməkdaşlıqdan başlamış, 1905-ci ilin yanvarında Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsini təsis etmişdir. 1906-cı ildən "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin əməkdaşlarından və əsas mühərirlərindən biri, eyni zamanda təsisçilərindən idi. 1921-ci ildən Gürcüstanda və Azərbaycanda bir sıra dövləti vəzifələrdə çalışmışdır. Bir çox əsərin müəllifidir. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü olmuşdur.

Nəzmi Əli, Əli Məhəmməd oğlu Məmmədzadə (1878-1946) - Azərbaycan publisisti, tərcüməçi, jurnalist, şair. Gəncənin Sarov kəndində yoxsul ailəsində doğulmuş, mollaxanada dini təhsil almış, Şərq dilləri və ədəbiyyatını müstəqil öyrənmişdir. "Bikəs" təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır. Əmək fəaliyyətinə "Şərqi Rus" qəzetində müəlliflikdən başlamış (1903), sonralar qəzetin əməkdaşı və müxbiri olmuşdur. 1924-cü ildən Gəncə məktəblərində müəllim, "Kəndli qəzeti"ndə, "Yeni Gəncə", "Molla Nəsrəddin", "Yeni yol", "Kommunist" qəzet və jurnallarında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Şərq və rus ədəbiyyatından tərcümələri, orijinal əsərləri var. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü olmuşdur.

Nərimanov Nəriman Kərbəlayi Nəcəf oğlu (1870-1925) - Azərbaycan mətbuatının yaradıcılarından biri, publisist, dramaturq, yazıçı, partiya və dövlət xadimi, maarifpərvər. Tiflisdə yoxsul ailəsində doğulmuş, Qori seminariyasında və Odessada təhsil almış, əmək fəaliyyətinə 1890-cı ildə müəllimlikdən başlamışdır. N. jurnalistlik fəaliyyətinə, əsasən, 1903-cü ildə başlamış, həmin ildə onun iştirakı ilə Tiflisdə mətbəə fəaliyyət göstərmişdir. Bakıda ilk kütləvi xalq qiraətxanasının açılışının təşəbbüsçüsü, eyni zamanda, 1917-ci ildə Azərbaycan dilində nəşr edilən "Hümmət" qəzetinin baş redaktoru, 1923-cü ildə Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbə Cəmiyyətinin yaradılmasının təşəbbüsçüsü, xalq maarifi sahəsində məktəblərin təsisçisi olmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü idi. Ədəbi-bədii, publisistik əsərlərin, tərcümələrin müəllifidir.

Nəsirov Mircəmal Mirhəmid oğlu (1923-1996) - Azərbaycan mətbəəçisi və nəşriyyat işçisi, respublikanın əməkdar poliqrafçısı. Masallıda kəndli ailəsində doğulmuş, Masallıda, Bakı, Moskva və Kiyevdə təhsil almış, əmək fəaliyyətinə Bakı mətbəələri və nəşriyyatlarında mürəttib, montajçı, çapçı, texniki redaktor, istehsalat şöbəsinin müdiri kimi başlamışdır. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısıdır. Müharibədən sonrakı illərdə Bakı mətbəələrində istehsalat şöbəsinin müdiri, sex rəisi, direktor müavini və direktor. Respublika Baş Poliqrafiya İşləri İdarəsində, Azərbaycan Dövlət Mətbuat, Nəşriyyat, Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsində baş müvəkkil, idarə rəisi, sədr müavini vəzifələrində çalışmışdır. 1976-96-cı illərdə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyasında, "Boz oğuz" nəşriyyatında və s. təşkilatlarda məsul katib müavini və istehsalat şöbəsinin müdiri işləmişdir. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (10 cildə) və "Uşaq ensiklopediyası"nın (2 cildə) nəşrində, elmi-tarixi və ədəbi-bədii əsərlərin çap olunub təbliğində xidmətləri var. Respublika mətbəələri və nəşriyyatları üçün kadrlar hazırlanmışdır.

Nəcəfov Rzaqulu (? - ?) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, maarifpərvər. Maarifçi ailəsində doğulmuş, mükəmməl təhsil almış, ərəb, fars, rus və gürcü dillərini dərindən bilmişdir. Gürcüstanda yaşayıb yaratmış (XIX-XX əsrlər), jurnalistlik fəaliyyəti göstərmişdir. 1922-17-ci illərdə Tiflisdə azəricə nəşr edilmiş həftəlik "Yeni fikir" qəzetinin təsisçilərindən və redaktorlarından biri olmuşdur. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur.

Orucov qardaşları (Oruc, Qənbər, Abuzər) - Azərbaycan jurnalistləri, maarifpərvərlər və poliqrafçılar. 1905-17-ci illərdə Bakıda fəaliyyət göstərmişlər. O. q. nəşriyyat mətbəəsinin sahibkarı və imtiyaz sahibi böyük qardaş Oruc bəy idi. XX əsrin ilk illərində Bakıda yeni tipli çap avadanlığı ilə təchiz edilmiş mətbəə, nəşriyyatın çap məhsullarının keyfiyyəti ilə seçilən əsərlər O. q.-nın adı ilə bağlı olmuşdur. Oruc bəy Məşədi Alı oğlu Orucov (1872-1954) - Qarabağ mahalının Alpout kəndində (indiki Bərdə rayonu ərazisində) "Oruclular" torpaq sahibkarları, sonralar isə müflisləşmiş mülkədar ailəsində doğulub. İlk təhsilini kənd mollaxanasında və Gəncə şəhər gimnaziyasında, 1892-97-ci illərdə isə Tiflisdə Aleksandr Müəllimlər İnstitutunda alıb. 1900-cü ildə qardaşları Qənbər və Abuzərlə Bakıya köçmüş və H.Z.Tağıyevin "Qızlar məktəbi"nin aşağı mərtəbəsini icarəyə götürüb mətbəə - nəşriyyat təsis etmişdir. Oruc bəy XX əsrin əvvəllərində yeni çap ləvazimatı və mətbəə avadanlığı almaq üçün Leypsiq şəhərinə getmiş, oradan Bakıya "Mille", "Amerikanka", "Aqzburq" maşınları və b. ləvazimat gətirmiş, mətbəəsində quraşdırmışdır. O.q. Şərq, o cümlədən Azərbaycan və Qərb klassiklərinin əsərlərini çap etməklə yanaşı, eyni zamanda "Günəş", "Həqiqət", "Məlumat", "Kəlniyyət", "Yeni həqiqət" kimi qəzet və jurnallar da nəşr etmiş, Oruc bəy müdirlik etmişdir. O. q.-nın ortancılı Qənbər bəy (? - 1945) dini-dünyəvi təhsil almış, ərəb-fars dillərini mükəmməl bilmiş, mətbəə - nəşriyyatlarının çapdan buraxdığı nəşrlərin bədii tərtibatı, yüksək poliqrafik səviyyədə icrası, müəlliflərlə əlaqələr və s. işlərə rəhbərlik etmiş, korrektorluq (müsəhhihlik) da etmişdir.

Doğma kəndi Alpoutda vəfat etmişdir. O.q.-nın kiçiyi Abuzər bəy (? - 1935) çapdan buraxdıqları kitabların, nəşr etdikləri qəzet və jurnalların satışı və təbliği ilə məşğul olmuş, özünün kitab dükanı da olmuşdur. 1930-cu ildə "xalq düşməni" damğası ilə həbs edilib Sibirə sürgünə göndərilib. Məzarı məlum deyil. Abuzər bəyin əsassız həbsi barədə sabiq SSRİ Ali Soveti xüsusi fərmanla ona bəraət qazandırmışdır.

O.q. maarifçilik və xeyriyyəçiliklə də məşğul olmuş, azəri övladlarının təhsil almalarına hər vasitə ilə, o cümlədən maddi cəhətdən təmənnəsiz yardım etmişlər (məsələn, Üzeyir Hacıbəyov Moskvada təhsil aldığı illərdə ona maddi yardımlar edilmişdir). Azərbaycanda mənfur bolşevik-kommunist rejimi hakimiyyətə gəldikdən sonra (1920) O.q.-nın nəşriyyat - mətbəəsi "milliləşdirmə" adı altında əllərindən alınmış, özləri təhqirlərə, hədələrə məruz qalmış, heç bir işlə təmin edilməmişlər. O.q. milli azəri mətbuatı, nəşriyyatı və poliqrafiyası sahələrində əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

Rəsulzadə Ağahüseyn Əli oğlu (1884-1938) - Azərbaycan naşiri, jurnalist, ictimai xadim. Bakının Balaxanı (Balaxana) kəndində fəhlə ailəsində doğulmuş, ilk təhsilini kənd mirzələri və ruhanilərindən almış, sonralar şəxsi mütaliəsi nəticəsində dini-dünyəvi elmləri mükəmməl öyrənmişdir. Ərəb, osmanlı türkçəsi, fars və rus dillərini dərinləndən bilməmişdir. Gənclik illərində bolşevik-kommunist hərəkatına qoşulmuş, sonrakı illərdə - 1920-38-ci illərdə mühüm rəsmi dövləti vəzifələrdə çalışmışdır. Jurnalistlik fəaliyyətinə 1912 - ci ildən başlamış, "Bakı həyatı", "Qızıl Gəncə", "Yeni yol" qəzetlərinin, "Əkinçi" jurnalının redaktoru işləmişdir. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü idi. Ədəbi və publisistik əsərlərin müəllifidir.

Rəsulzadə Məmmədəli Əbdüləziz oğlu (? -?) - Azərbaycan jurnalisti, mühərrir, maarifpərvər, xeyriyyəçi. Bakının Novxanı kəndində ruhani ailəsində doğulmuş, dini təhsilini kəndindəki mollaxana - mədrəsədə, dünyəvi biliyini isə Bakının orta təhsil məktəblərində almışdır. Ərəb, fars, qədim türk və rus dili və ədəbiyyatlarına, klassik mədəniyyətə dərinləndən bələd olmuşdur. R. XIX əsrin sonları - XX əsrin 20-ci illərində Bakıda mühərrirlik etmiş, əvvəlcə mürəttib, müsəhhih (korrektor), sonralar - 1914-cü ildən əmisi oğlu Məmmədəmin Rəsulzadə ilə birlikdə "İqbal" qəzetində işləmişdir. Qəzetin müdiri kimi eyni zamanda xalqın maariflənməsi işində də çalışmışdır. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətini alqışlayanlardan biri idi. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur. R. Müsavat partiyasının təsisçilərindən olmuşdur.

Rəsulzadə Məmmədəmin Axund Ələkbər oğlu (1884-1955) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, naşir, tərcüməçi, partiya və dövlət xadimi, Müsavat partiyasının rəhbərlərindən biri və ilk sədri. Bakının Novxanı kəndində ruhani və maarifpərvər ailəsində doğulmuş, ilk dini təhsilini atasından, kəndindəki mollaxana - mədrəsədə almış, dünyəvi biliklərini Bakı şəhər məktəblərində təkmilləşdirmişdir. Əmək fəaliyyətinə yeniyetmə yaşlarından başlamış, Bakıda gizli dərnəklərdə fəal iştirak etmiş, 1902-ci ildə Müsəlman Gənclər Təşkilatını yaratmışdır. Həmin illərdə eyni zamanda dövrü mətbuatla əlaqə saxlamış, ilk məqaləsini 1903-cü ildə "Şərqi - Rus" qəzetində dərc etdirmişdir. 1904-cü ildə Bakıda Müsəlman Sosial - Demokrat "Hümmət" təşkilatının fəal yaradıcılarından biri idi. 1904-08-ci illərdə Bakıda çıxan "Həyat", "Füyuzat", "İrşad", "Tərəqqi", "Təkamül", "İqbal", "Yoldaş" və b. dövrü nəşrlərin əməkdaşı və redaktoru olmuşdur. R. 1908-11-ci illərdə İran məşrutə hərəkatının fəal iştirakçılarından biri kimi fəaliyyət göstərmiş, 1911-13-cü illərdə İstanbulda elmi-siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, Bakıya qayıdıb Müsavat partiyasının inkişafı yolunda çalışmışdır. R. 1913-17-ci illərdə "Açıq söz" qəzetinin təsisçisi, redaktoru, "Qardaş köməyi" jurnalının redaktoru olmuşdur. Fevral inqilabından sonra yeni mərhələyə qədəm qoymuş milli hərəkatın lideri kimi tanınan R. Müsavatın I qurultayında sədri seçilmiş, 1918-20-ci illərdə sədri olduğu Azərbaycan Milli Şurası mayın 28-də (1918-ci ildə) Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş, R. şəxsən Azərbaycanın istiqlalının möhkəmlənməsi və milli demokratik dövlət quruculuğu işində böyük rol oynamış, Zaqafqaziya seyminin, Azərbaycan Milli Şurası və parlamentinin üzvü olmuşdur. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın bolşevik-kommunist imperiyası tərəfindən işğalından sonra R. ələ keçirilmiş, Moskvaya aparılmış, lakin sabiq sovet hakimiyyətini və onunla əməkdaşlığı qəbul etməyərək mühacirət etmiş, Türkiyə, Almaniyaya, Polşa və Rumıniyada yaşamışdır. 1922-31-ci illərdə Türkiyə və Qərbi Avropadakı Azərbaycan mühacirətinin təşkilatçısı olmuş, təsis etdiyi mətbuat orqanlarında Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda ideologiyanın işlənilməsinə hazırlanmasına rəhbərlik etmişdir. Lakin Sovet Rusiyasının təzyiqi ilə R. Türkiyəni tərk etməyə məcbur olmuş, fəaliyyətini Avropada davam etdirmiş (1931-47), Avropada müharibə illərində Hitlerlə Berlində görüşmüş, ondan azərbaycanlı mühacirlər üçün "Azərbaycan qəzetinin nəşrinə icazə almışdır. 1947-ci ildə yenidən Türkiyəyə qayıdıb Azərbaycan mühacirətinin ideoloji-siyasi işinə rəhbərlik etmiş, qiymətli əsərlər yazmışdır. R. Türkiyədə "Dünya", "O Azərbaycan" qəzetlərinin nəşrində yaxından çalışmışdır. Ömrünün sonlarında Ankarada yaşamış və orada dəfn olunmuşdur. R. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü idi. O, eyni zamanda mahir tərcüməçi idi. A.Blüm, Şeyx Cəmaləddin Əfqani, M.Qorki və b.-dan tərcümələri Azərbaycanda, Fransada, Polşada, İngiltərədə, Türkiyədə dəfələrlə çap olunmuşdur.

R. azəri milli mətbuatı, maarifi sahəsində həmkarları M.Məmmədzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.B.Ağayev, (Ağaoğlu), Ə.B.Topçubaşov və b. ilə birlikdə böyük işlər görmüşdür. "Açıq söz" qəzeti redaksiyasının mətbəəsində Buzovnalı Məşədi Azərin "Həmvətənlərimə" (1917), naşir-mühərrir Orucov qardaşları ilə tərcüməçi, partiya və dövlət xadimi, Müsavat partiyasının rəhbərlərindən biri və ilk sədri. Bakının Novxanı kəndində ruhani və maarifpərvər ailəsində doğulmuş, ilk dini təhsilini atasından, kəndindəki mollaxana - mədrəsədə almış, dünyəvi biliklərini Bakı şəhər məktəblərində təkmilləşdirmişdir. Əmək fəaliyyətinə yeniyetmə yaşlarından başlamış, Bakıda gizli dərnəklərdə fəal iştirak etmiş, 1902-ci ildə Müsəlman Gənclər Təşkilatını yaratmışdır. Həmin illərdə eyni zamanda dövrü mətbuatla əlaqə saxlamış, ilk məqaləsini 1903-cü ildə "Şərqi - Rus" qəzetində dərc etdirmişdir. 1904-cü ildə Bakıda Müsəlman Sosial - Demokrat "Hümmət" təşkilatının fəal yaradıcılarından biri idi. 1904-08-ci illərdə Bakıda çıxan "Həyat", "Füyuzat", "İrşad", "Tərəqqi", "Təkamül", "İqbal", "Yoldaş" və b. dövrü nəşrlərin əməkdaşı və redaktoru olmuşdur. R. 1908-11-ci illərdə İran məşrutə hərəkatının fəal iştirakçılarından biri kimi fəaliyyət göstərmiş, 1911-13-cü illərdə İstanbulda elmi-siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, Bakıya qayıdıb Müsavat partiyasının inkişafı yolunda çalışmışdır. R. 1913-17-ci illərdə "Açıq söz" qəzetinin təsisçisi, redaktoru, "Qardaş köməyi" jurnalının redaktoru olmuşdur. Fevral inqilabından sonra yeni mərhələyə qədəm qoymuş milli hərəkatın lideri kimi tanınan R. Müsavatın I qurultayında sədri seçilmiş, 1918-20-ci illərdə sədri olduğu Azərbaycan Milli Şurası mayın 28-də (1918-ci ildə) Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş, R. şəxsən Azərbaycanın istiqlalının möhkəmlənməsi və milli demokratik dövlət quruculuğu işində böyük rol oynamış, Zaqafqaziya seyminin, Azərbaycan Milli Şurası və parlamentinin üzvü olmuşdur. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın bolşevik-kommunist imperiyası tərəfindən işğalından sonra R. ələ keçirilmiş, Moskvaya aparılmış, lakin sabiq sovet hakimiyyətini və onunla əməkdaşlığı qəbul etməyərək mühacirət etmiş, Türkiyə, Almaniyaya, Polşa və Rumıniyada yaşamışdır. 1922-31-ci illərdə Türkiyə və Qərbi Avropadakı Azərbaycan mühacirətinin təşkilatçısı olmuş, təsis etdiyi mətbuat orqanlarında Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda ideologiyanın işlənilməsinə hazırlanmasına rəhbərlik etmişdir. Lakin Sovet Rusiyasının təzyiqi ilə R. Türkiyəni tərk etməyə məcbur olmuş, fəaliyyətini Avropada davam etdirmiş (1931-47), Avropada müharibə illərində Hitlerlə Berlində görüşmüş, ondan azərbaycanlı mühacirlər üçün "Azərbaycan qəzetinin nəşrinə icazə almışdır. 1947-ci ildə yenidən Türkiyəyə qayıdıb Azərbaycan mühacirətinin ideoloji-siyasi işinə rəhbərlik etmiş, qiymətli əsərlər yazmışdır. R. Türkiyədə "Dünya", "O Azərbaycan" qəzetlərinin nəşrində yaxından çalışmışdır. Ömrünün sonlarında Ankarada yaşamış və orada dəfn olunmuşdur. R. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü idi. O, eyni zamanda mahir tərcüməçi idi. A.Blüm, Şeyx Cəmaləddin Əfqani, M.Qorki və b.-dan tərcümələri Azərbaycanda, Fransada, Polşada, İngiltərədə, Türkiyədə dəfələrlə çap olunmuşdur.

cümləri çapdan buraxmışdır. Tarixin Atatürk, Ü.Hacıbəyli kimi şəxsiyyətləri ilə ayrı-ayrı məsələlərdə yaxın olmuşdur. R. bir şair kimi də tanınmış, çoxlu şerləri qalmışdır.

Rəhimov Əli Məhzun, Əli Rəhim (1886-1934) - Azərbaycan urnalisti, nəşriyyat işçisi, şair. Ziyalı ailəsində doğulmuş, dini-dünyəvi təhsil almış, ərəb, fars ədəbiyyatı və dillərini müstəqil öyrənmişdir. Əmək fəaliyyətinə yeniyetmə yaşlarından fəhləlikdən başlamış, sonralar mətbuat və nəşriyyatla əlaqə saxlamışdır. "Molla Nəsrəddin" jurnalının müəllif-əməkdaşı kimi çalışmış, 1917-ci ildə Azərbaycanın İrəvan şəhərində "Bürhani-həqiqət" qəzetinin təsisçilərindən biri və qəzetin redaktoru olmuşdur. Sonrakı illərdə Bakıya gəlib bir müddət Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında çalışmışdır. Şerlərini çox vaxt "Həmişəki", "Yetim cüce" imzaları ilə yazmışdır. Haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur.

Rəhimova Sara (Sitarə) Məmməd qızı (1928-1975) - Azərbaycan jurnalisti, nəşriyyat işçisi, nasir. Bakıda zərgər və maarifçi ailəsində doğulmuş, Bakı şəhər orta məktəbini, Azərbaycan Dövlət Universiteti jurnalistika fakültəsini bitirmişdir. 1950-ci illərdə sabiq Sov. İKP MK nəzdində Marksizm-Leninizm İnstitutunun Azərbaycan filialında təhsil almış, həmin institutdan partiya arxivinə göndərilmiş, bir müddət institutda nəşriyyat şöbəsində kiçik redaktor işləmişdir. 1953-75-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında redaktor, "Azərbaycan qadını" jurnalında ədəbi işçi və şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının (Birliyinin), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) və Azərbaycan Mədəniyyət işçiləri İttifaqının üzvü idi. Çoxlu sayda hekayələrin, povestlərin və publisistik əsərlərin müəllifidir. R. -nin əsərlərinin tam külliyyatı ilk dəfə olaraq "Boz oğuz" nəşriyyatı tərəfindən çapa hazırlanır.

Rza Şahvələd Rza Nəbi oğlu (1909-1984) - Azərbaycan jurnalisti, tərcüməçi, pedaqoq. Tiflisdə sərrac ailəsində doğulmuş, Tiflisdə, Bakıda orta məktəbi bitirmiş, ali təhsil almışdır. Əmək fəaliyyətinə fəhləlikdən başlamış, dövrü mətbuatla əməkdaşlıq etmiş, jurnalist və tərcüməçi kimi müstəqil olaraq 1937-ci ildən çalışmışdır. "Sovet Gürcüstanı", "Kommunist" qəzetlərində şöbə müdiri, "Elm və həyat" jurnalında baş redaktor vəzifəsində işləmişdir. Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının (Birliyinin) və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü olmuşdur. Bir müddət müəllimlik etmişdir. Ədəbi-publisistik əsərlərin, tərcümələrin müəllifidir.

Rzaquluzadə Mikayıl Manaf oğlu (1905-1984) - Azərbaycan jurnalisti, nasir, tərcüməçi, şair, Azərbaycanın qabaqcıl maarif xadimi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü, pedaqoq. Bakının Pırşağı kəndində ruhani və maarifpərvər ailəsində doğulmuş, mollaxana-mədrəsədə dini, kəndində, Bakıda orta təhsil almış, "Mədrəseyi-nur", "Edadi" məktəblərini və Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə, əsasən, 1920-ci ildə Azərbaycan hərbiyyə - bəhriyyə komissarlığında rabitəçi kimi başlamış, sonrakı illərdə kitabxanaçı, müdir, müəllim işləmişdir. Moskva İkinci Dövlət Universiteti nəzdində ali institutda aspirant olmuş, SSRİ Xalq Komissarları Şurası yanında qanunlar və qərarlar nəşriyyatı Azərbaycan şöbəsində tərcüməçi və müəllim vəzifəsində çalışmışdır. Təqribən 1935-ci ildən Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında tərcüməçi-redaktor, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında məsul katib, "Azərbaycanfilm" studiyasında baş redaktor, "Azərbaycan" jurnalında baş redaktor müavini, "Azərnəşr", "Gənclik", respublika terminologiya komitəsində və lüğət hazırlığında elmi məsləhətçi, tərcüməçi olmuşdur. Çoxlu sayda ədəbi-bədii, publisistik və tərcümə əsərinin müəllifidir.

Rzaquliyev Cəbrayıl Manaf oğlu (Ağacəbrayıl Rzaquluzadə, 1910-1974) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, ensiklopedist-lüğətşünas, tərcüməçi, maarifpərvər. Bakının Pırşağı kəndində ruhani və maarifpərvər ailəsində doğulmuş, dini təhsilini atasından və kəndindəki mollaxana-mədrəsədə almış, orta məktəbi Bakıda bitirmişdir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqsünaslıq və Tibb İnstitutunun əczaçılıq fakültələrinin məzunudur. Əmək fəaliyyətinə, əsasən, 20-30-cu illərdə provizor, aptek müdiri kimi başlamış, sonrakı illərdə mətbuat və nəşriyyat sahələrinə keçmişdir. 1930-cu illərdən 1974-cü ilədək "Gənc işçi", "Azərbaycan pioneri", "Bakinski raboçi" qəzetlərində, "Göyərçin" jurnalında, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında, "Uşaqgəncnəşr"də, Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatında (indiki "Maarif"), sabiq marksizm-leninizm institutunun redaksiya-nəşriyyatında, Azərbaycan İnformasiya Bürosunda müxtəlif vəzifələrdə - texniki redaktor, tərcüməçi, redaktor, direktor müavini, baş redaktor və direktor işləmişdir. 1966-cı ildən ömrünün sonlarınaq Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyasında şöbə və redaksiya müdiri, məsul katib vəzifələrində çalışmış, 10 cildlik "Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası"nın sözlüklərinin hazırlanması, məqalələrinin yazılışı və nəşri sahəsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Azərbaycanda mətbuat, nəşriyyat, poliqrafiya, ensiklopediya və lüğət nəşri sahələri üçün çoxlu sayda kadr hazırlamışdır. Bir çox tərcümənin, elmi-bədii və publisistik əsərin müəllifidir.

Rzayev Ağababa Səməd oğlu (1918-1992) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, tərcüməçi, Azərbaycanın əməkdar jurnalisti, Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının (Birliyinin) təsisçilərindən biri, İttifaqın İdarə Heyətinin sədri. Bakıda qulluqçu və maarifçi ailəsində doğulmuş, ali təhsil almış, əmək fəaliyyətinə mətbuatdan başlamışdır. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısıdır. 1945-ci ildən Azərbaycan KP MK-nın təbliğat-təşviqat şöbəsində, MK-nın mətbuat bölməsində, respublika radio verilişləri komitəsində, dövlət sirlərini mühafizə idarəsində rəhbər vəzifələrdə çalışmış, "Kommunist" qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. Ədəbi-bədii, publisistik əsərlərin və tərcümələrin müəllifidir. Azərbaycanda çoxlu sayda jurnalist kadrları hazırlamışdır.

Seyid Hüseyin, Məşədi Seyid Hüseyin Seyid Mir Kazım oğlu (1887-1938) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, nəşir, yazıçı, maarifpərvər, xeyriyyəçi. İçərişəhərdə varlı və nəcib seyid ailəsində doğulmuş, ilk dini təhsilini babasından, Bakıdakı mədərəsədə, Bakıda "Rus-müsəlman məktəbi"ndə almış, elmi biliklərə, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinə müstəqil yiyələnmiş, ərəb, fars, osmanlı türkcəsi və rus dillərini mükəmməl bilməmişdir. Gənc yaşlarında Məşədi ziyarət etmişdir. Əmək fəaliyyətinə Orucov qardaşlarının nəşriyyat mətbəəsində Bədri Seyidzadə, Ruhulla Axundov və b. ilə birlikdə mürəttiblikdən başlamış, sonralar, müsəhhih (korrektor), tərcüməçi işləmişdir. S.H. bir jurnalist və publisist kimi Bakının dövrü mətbuatı ilə əlaqələr saxlamış, mətbuatda ədəbi-bədii və publisistik yazıları ilə çıxış etmişdir. Sonralar müstəqil jurnalist və nəşir kimi "Tazə həyat", "Kaspi", "Bəhlül", "Kəlniyyət" qəzet və jurnallarında işləmiş, 1913-cü ildən "İqbal" qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. S.H. jurnalistlik fəaliyyəti illərində dövrünün Buzovnalı Məşədi Azər, Əbdülxalıq Cənnəti, Əbdülxalıq Yusif, Səməd Mənsur, Bədri Seyidzadə, Haşım bəy Sağıb, Orucov qardaşları, Əlipaşa Səbur, Məmmədəmin Rəsulzadə və b. ilə əqidə və məslək dostu olmuşdur. Dövrü mətbuatda ədəbi-tənqidi məqalələrini "Kazımoğlu" və "Hüseyin Sadiq" imzaları ilə dərc etdirmişdir.

Zəngin ədəbi-bədii və publisistik irsi qalmışdır.

Seyfəddin Dağlı, Seyfəddin Əliəğa oğlu Abbasov (1921-1983) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, yazıçı, dramaturq, ssenariçi. Xızı kəndində kəndli ailəsində doğulmuş, Bakıda texnikumda təhsil almış, gənc yaşlarından mətbuatda çalışmışdır. Tələbəlik illərindən "Kommunist" qəzetində müxtəlif vəzifələrdə işləmiş, 1941-56-cı illərdə hərbi xidmətdə olmuş, sonralar Bakı Radio Komitəsində, respublika televiziya studiyasında, "Kirpi" jurnalında, "Azərbaycanfilm" kinostudiyasında, "Yazıçı" nəşriyyatında ədəbi işçi, məsul katib vəzifələrində işləmişdir.

Səməd Mənsur (Səməd Mənsur oğlu Kazımov, 1879-1927) - Azərbaycan şairi, nəşir, publisist, jurnalist, maarifpərvər. Bakıda maarifpərvər ailəsində doğulmuş, dini-dünyəvi təhsil almış, ərəb, fars, osmanlı türkcəsi və rus dillərini, klassik ədəbiyyatı dərinlən bilməmişdir. XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərindən Bakıda nəşr edilən "İqbal", "Səda", "Bəsirət", "Tuti", "Zənbür", "Molla Nəsrəddin", "Maarif və mədəniyyət", "Qırmızı əsgər" kimi qəzet və jurnalların müəllifi və əməkdaşı olmuşdur. Orucov qardaşlarının nəşriyyat və mətbəəsi ilə əlaqədar saxlamış, çap olunan bəzi əsərlərin çapına elmi məsləhətlər və rəylər vermişdir. S.M. bir nəşir kimi də fəaliyyət göstərmiş, 1912-ci ildə Bakıda buraxılmış "Şeypur" satirik jurnalının nəşiri olmuşdur (jurnalın son nömrəsi 1919-cu il yanvarın 4-də çıxıb).

Səfərov Məmmədəli Sidqi (1888-1958) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, maarifpərvər. Ordubadda yazıçı, pedaqog və maarifpərvər Məhəmmədətağı Sidqinin ailəsində doğulub, mükəmməl dini-dünyəvi təhsil alıb, ərəb, fars dillərini dərinlən öyrənib. Mətbuatda XX əsrin 10-cu illərindən fəaliyyət göstərmişdir. S. "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin fəal əməkdaşlarından olmuş, 1910-cu ilin noyabrından 1911-ci ilin martınadək jurnalın redaktoru işləmişdir. 1920-ci ildən "Kommunist" və "Sosialist Sumqayıt" qəzetlərinin redaksiyalarında məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Elmi-publisistik əsərlərin müəllifidir.

Sultanov Eynəli bəy (1863-1935) - Azərbaycan jurnalisti, maarifpərvər, ictimai xadim. Naxçıvanda maarifpərvər ailəsində doğulmuş, Tiflis klassik gimnaziyasında təhsil almış, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinə dərinlən bələd olmuşdur. XIX əsrin 80-ci illərində "Ziyalılar məclisi" və "Müsəlman şüa teatr cəmiyyəti"nin təsisçisi, eyni zamanda həmin məclislərin ilhamçısı olmuşdur. S. dövrünün "Zakafkazyə", "Novoye obozreniye", "Kafkaz", "Sankt-Peterburqskiye vedomosti" qəzet və jurnallarının müəllif-əməkdaşı, Naxçıvanda "gizli mətbəə"nin yaradıcısı (Əsəd ağa Kəngərli ilə birlikdə) idi. S. bir müddət "Tərcüman" və "Dan ulduzu" nəşrlərində çalışmışdır. Çoxlu sayda əsərin və publisistik məqalənin müəllifidir.

Sultanov Məmmədəğa Sultanməhəmməd oğlu (1910-1991) - Azərbaycan jurnalisti, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, şair. Azərbaycanın əməkdar mədəniyyət işçisi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü, filologiya elmləri namizədi, professor. Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində maarifçi ailəsində doğulmuş, Bakıda ibtidai və rəhbər kadrlar kurslarını bitirmiş, XX əsrin 30-cu illərindən əmək fəaliyyətinə başlamışdır. 1937-ci ildən ömrünün sonlarınaq Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində, respublika Elmlər Akademiyasının institut, muzey və əlyazmaları fondunda məsul vəzifələrdə çalışmışdır. 1932-ci ildən jurnalistlik etmiş, "Hücum", "Bolşevik", "Gənc işçi", "Kommunist" kimi jurnal və qəzetlərdə məsul katib, şöbə müdiri, redaktor vəzifələrində işləmişdir. Çoxlu sayda tərcümənin, elmi-publisistik əsərlərin müəllifidir. S. Azərbaycanda klassik irsin, ərəb, fars, qədim türk dilləri və mədəniyyətlərinin dərin bilicisi idi.

Talıblı Böyükəğa Mir Qasım oğlu (1897-1938) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, nəşir, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü. Səlyan şəhərində qulluqçu ailəsində doğulmuş, kəndində ibtidai, Bakıda orta, Petroqrada və Moskvada ali təhsil almış, əmək fəaliyyətinə mətbuatda başlamışdır. "Hürriyyət" (Petroqradda çıxan qəzetdir), "Melitopolskiye izvestiya", "Kommunist" qəzetlərində, "Azərbaycan fəqərəsi" jurnalında, "Yeni fikir" (Tiflisdə çıxan qəzetdir) qəzetində əməkdaş, müxbir, şöbə müdiri, redaktor işləmişdir. 1920-ci ildən müxtəlif rəsmi dövləti vəzifələrdə çalışmışdır. Çoxlu sayda ədəbi-bədii və publisistik əsərin müəllifidir.

Tofiq Bayram (Tofiq Qulam oğlu Bayramov, 1934-1991) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, tərcüməçi, şair, maarifçi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü, Əməkdar incəsənət xadimi, fəxrli mükafatlar laureatı. Bakının Xilə (Əmircan) kəndində zəhmətkeş ailəsində doğulmuş, Bakıda orta və ali təh-

sil almış, əmək fəaliyyətinə 1954-cü ildən mətbuatda başlamışdır. "Azərbaycan müəllimi" qəzetində, "Ulduz" jurnalında, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində, Azərbaycan Dövlət Radio və Televiziya verilişləri Komitəsində şöbə müdiri, ədəbi işçi, "Yazıçı" nəşriyyatında baş redaktor müavini vəzifələrində işləmişdir.

Xəlil İbrahim, Xəlil İbrahim oğlu İbrahimov (1892-1938) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, lüğətşünas, tərcüməçi, nəşriyyat işçisi. Şuşada dabbaq ailəsində doğulmuş, ilk təhsilini Şuşada və Səlyanda almış, Bakıda texnikum bitirmişdir. Bir müddət Qasım bəy Zakirin nəvə-nəticələrinin ev müəllimi olmuş, sonralar Bakıya köçüb fəaliyyət göstərmişdir. 1912-ci ildə Bakıda "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin Xilədəki (Əmircan kəndi) məktəbində müəllim, 1913-cü ildən "Səda", "Açıq söz", "Azərbaycan", "Köməksizlərə yardım", "Kommunist" qəzetlərində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. 1923-cü ildən respublika terminalogiya komitəsində, "Dilimizin istilahlı" dövrü orqanda, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında, Partiya Tarixi İnstitutunda redaktor və tərcüməçi işləmişdir. X.İ. 1917-ci ildən respublika Mühərrirlər və Ədiblər Cəmiyyətinin, 1934-cü ildən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü, 1918-ci ildən "Möhtaclara kömək" məcmuəsinin baş mühərriri, rus-türk lüğətlərinin hazırlanmasında tərtibçi-müəlliflərdən biri olmuşdur.

Ünsizadə qardaşları (Səid, Cəlal, Kamal) - Azərbaycan nəşirləri, publisistləri, maarifpərvərləri, tərcüməçiləri. Şamaxıda maarifçi və ruhani ailəsində doğulmuşlar. Mətbuata təxminən eyni vaxtda gəlmiş, təhsil və dünyagörüşlərinə görə bir-birindən fərqlənmişdir. Milli mətbuat aləmində aşağıdakı iki qardaş daha məşhurdur: Hacı Səid əfəndi Əbdülrəhman oğlu Ünsizadə (? - ?) - müsəlman ziyalısı və jurnalisti, fəal ruhani xadimlərdən biri, Qafqaz Müsəlman Ruhani İdarəsinin üzvü (1876-cı ildən) olmuşdur. 1879-81-ci illərdə Tiflisdə "Ziya" (sonralar "Ziyayi - Qafqaziyyə") qəzetini nəşr etmiş, sonralar şəxsi mətbəəsini Şamaxıya köçürmüş, dini kitablar nəşr etməklə məşğul olmuşdur. Qəzetin redaktoru qardaşı Cəlal Ünsizadə idi. 1891-ci ildən sonra Türkiyəyə getmiş, Ankarada mətbuat idarələrində çalışmışdır. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Hacı Səid əfəndi Bağdadın ali mədrəsəsini bitirmişdir; o, Şamaxıda "Beytüssəfa" ədəbi məclisində müntəzəm iştirak edirmiş. Səid əfəndini 1876-cı ildə həmçinin Bakı vilayəti ruhani məclisinin sədri və qazisi təyin etmişdilər.

Cəlal (Cəlaləddin) Əbdülrəhman oğlu Ünsizadə (1854 - ?) - ilk təhsilini Şamaxıda almış, ərəb, fars, qədim türk, rus dilləri və tarixlərini mükəmməl bilmişdir. Şamaxı şəhər məktəbində məktəbdarlıq etmiş (1873-cü ildən), orada "Məclis" adlı məktəb yaratmış (1874) və müdərris olmuşdur. 1879-cu ildən qardaşı Hacı Səid əfəndinin "Kəşkül" qəzeti redaksiyasında işə başlamış və onun redaktoru işləmişdir (sonralar "Kəşkül" jurnala çevrildi). Bir qədər sonra "Kəşkül" ün mətbəəsini təsis etmiş, onu nəşriyyata çevirmiş, kitablar buraxmışdır. Axund Cəlalın "Hesab", A.O.Çernyayevskinin və S.Vəlibəyovun "Vətən dili" (2-ci hissə), Ə.Axundzadənin şəriət dərslərini, S.Vəlibəyovun "Qüdrəti-xuda", Ə.Goraninin "Yel gəmişi" (tərcümə), "Rusi və müsəlman təqvimini"ni və b. əsərləri çap etmişdir. Yazdığı məqalələrini "Cəlal", "Zeyd", "Ziya" və b. adlarla imzalamışdır. Puşkinin, İ.Çavçavadzenin, Şillerin əsərlərini və s.-ni azərbaycəyə çevirmişdir. 19-cu əsrin 90-cı illərində "Kəşkül" bağlandıqdan sonra (1891) işsiz qalmış, hər iki qardaş Türkiyəyə mühacirət etmişlər. İstanbulda sultan kitabxanasının müdiri işləmişdir. Bəzi mənbələrə görə Tiflisdə kadet məktəbinin müəllimi olan Cəlal əfəndi təqib edildiyi üçün mühacirət etməyə məcbur olmuşdur.

Kamal Əbdülrəhman oğlu Ünsizadə (1857 - ?) - uşaqlıq illərindən yetim qalmış, böyük qardaşlarının himayəsində böyümüş, təhsil almışdır. Ərəb, fars, rus dilləri və ədəbiyyatını mükəmməl öyrənmişdir. "Kəşkül"ün Bakı müvəkkili, 1888-ci ildən Tiflisdə redaksiyanın əməkdaşı və 1889-cu ildən "Kəşkül" mətbəə-nəşriyyatının müdiri işləmişdir. Azərbaycan və rus dillərində "Uçan yarpaq" qəzeti üçün icazə ala bilməmiş, 1907-ci ildə "Məzhər" qəzetinin nəşrinə müvəffiq olmuşdur. "Azərbaycan" adlı qəzet çıxarmaq istəmiş, lakin yerli hakimiyyət orqanları ona icazə verməmişlər. Vəfat yeri və məzarı hələlik məlum deyil.

Hadi Məhəmməd, Ağaməhəmməd Hacı Əbdülsəlim oğlu (1879-1920) - Azərbaycan jurnalisti, şair, maarifpərvər. Şamaxı şəhərində tacir ailəsində doğulmuş, orada mollaxana - mədrəsədə dini təhsil almış, İstanbulda oxumuşdur. Ərəb, fars, osmanlı türkcəsini, klassik ədəbiyyatı və dünya mədəniyyətlərini dərinlən bilmişdir. Jurnalistlik fəaliyyətinə 1905-ci ildə Hacıtərxanda (Həştərxanda) başlamış, həmin ildə orada "Bürhani - tərəqqi" qəzetinin əməkdaşı və redaktoru, sonrakı illərdə Bakıda "Həyat", "Füyuzat", "Təzə həyat", "Həqiqət", "İttifaq", "Tərəqqi" qəzet və jurnallarında işləmişdir. 1911-14-cü illərdə İstanbulda yaşayıb - fəaliyyət göstərmiş, "Tanin", "Sərvəti-fünun", 1918-ci ildən Azərbaycanda "Bəsirət", "Azərbaycan" dövrü orqanlarında əməkdaşlıq etmişdir. M.Ə.Sabir, Abbas Səhhət, S.M.Qənizadə, Tofiq Fikrət, Rza Təvfik və b. ilə dost olmuşdur. Çoxlu sayda əsərin müəllifidir.

Hacıbəyli Üzeyir bəy Əbdülhüseyn bəy oğlu (Hacıbəyov, 1885-1948) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, milli opera sənəti və musiqili komediyanın banisi, yazıçı, akademik, xalq artisti, dövlət mükafatları laureatı, ictimai xadim. Ağcəbədidə kənd mirzəsi ailəsində doğulmuş, Şuşada rus - Azərbaycan dilli iki sinfi, Qori müəllimlər seminariyasını bitirmiş, 1904-cü ildən qəzet və jurnallarda əməkdaşlıq etməyə başlamışdır. H. uzun illər mətbuat və maarif sahələrində çalışmış, 1907-ci ildə "Mətbuatda istifadə olunan siyasi-hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türki-rusi və rusi-türki lüğəti"ni çap etdirmişdir. H. "Şərqi - Rus", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni iqbal", "Molla Nəsrəddin" kimi dövrü nəşrlərin əməkdaşı və

müəllifi olmuşdur. Məqalələrinin bir çoxunu "Ordan-burdan", "Filankəs" və b. imzalarla dərc etdirmişdir. H. mütərcimlik də etmiş, Qoqolun "Şinel" əsərini azəricəyə çevirmişdir. Çoxlu sayda əsərin müəllifidir.

Hacıbəyli Ceyhun bəy Əbdülhüseyn bəy oğlu (Hacıbəyov, 1891-1962) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, tərcüməçi, ictimai xadim, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü. Şuşada kənd mirzəsi ailəsində doğulmuş, Şuşa və Bakı məktəblərində oxumuş, bakılı milyardçı, sahibkar Murtuza Muxtarovun təşəbbüsü və qızıl pulu ilə Peterburq və Sorbonna Universitetlərində ali təhsil almışdır. Ərəb, fars, qədim türk, alman, fransız dillərini və mədəniyyətlərini dərinlən bilmişdir. Gənlik illərindən Qərbi Avropanın bir sıra dövrü mətbuatında məqalələrini dərc etdirmiş, məqalələrini "Dağıstanlı", "Ceyhun dağıstanlı", "Azəri" kimi imzalamışdır. 20-ci əsrin 10-cu illərindən "Kaspi", "Proqress", "İrşad", "Tərəqqi", "Russkaya molva" (Peterburq) və b. qəzetlərdə əməkdaşlıq etmiş, 1917-ci ildə "İttihad", sonralar "Müsəlman milli komitəsinin əxbarı" qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. Azərbaycanın istilacı bolşevik-kommunistlər tərəfindən işğal ilə əlaqədar 1920-ci ildə Fransaya mühacirət etmiş, ömrünün sonlarınaq orada yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. Parisdə Qafqaz mətbuatının fəaliyyət göstərməsi sahəsində çalışmış, "La revyu du Monde Musulman", "Le Fiqaro" və b. nəşrlərdə işləmişdir. Parisdə "Qafqaz", Münxen və Parisdə "Azərbaycan" jurnallarının təsisində və nəşrində H. - nin böyük rolu olmuşdur. Bir çox əsərin, o cümlədən "Azərbaycan mətbuatının tarixi", "Qarabağ dialekti və folklor", "Azərbaycanda antiislam təbliğatı və onun metodları", "Seçilmiş əsərləri" nin müəllifidir. H. milli mədəniyyət tarixində, eyni zamanda, tərcüməçi kimi də tanınmışdır.

Hacinski Mehdi bəy Süleyman bəy oğlu (1879-1941) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatı və teatrının fəal xadimlərindən biri. Qubada ziyalı və bəy ailəsində doğulmuş vətəninə dini-dünyəvi təhsil almış, ərəb, fars, osmanlı türkcəsini və rus dillərini müstəqil öyrənmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1906-cı ildə "Nicat" teatr bölməsinə rəhbərlikdən başlamış, eyni zamanda milli mətbuatla əməkdaşlıq etmişdir. "Tərcüman", "Kaspi", "Həyat", "İrşad", "Təkamül", "İqbal" "Molla Nəsrəddin" kimi dövrü nəşrlərin əməkdaşı və müəllifi olmuş, yazılarını çox vaxt "Dəmdəməki", "Avara", "Ürfüzadə", "Estet" adları ilə imzalamışdır. M.Ə.Sabirin "Hophopnamə" sinin nəşrində yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycanda mənfur Sovet hakimiyyəti illərində Tiflisdə yaşayıb "Yeni fikir", "Yeni kənd" qəzetlərində, "Dan ulduzu" jurnalında çalışmışdır. Firidun bəy Köçərliyə ədəbiyyat tarixi ilə əlaqədar materialların axtarışında təmənnəsiz yardımlar etmişdir.

Həsənov Orucəli Yusif oğlu (1914-1991) - Azərbaycan jurnalisti, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri namizədi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü. Bakıda fəhlə ailəsində doğulmuş, orta və ali təhsil almış, mətbuatda, əsasən, 1934-cü ildən fəaliyyət göstərmişdir. Həmin ildən "Ədəbiyyat qəzeti", "Maarif işçisi", "İnqilab və mədəniyyət", "Vətən uğrunda" qəzet və jurnallarında, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında, respublika Nizami muzeyində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Ərəb, fars, osmanlı türkcəsi, rus dilləri və ədəbiyyatlarını dərinlən bilmişdir. Çoxlu sayda əsərlərin müəllifidir.

Hümmətov İsa Rüstəm oğlu (1931-1990) - Azərbaycan jurnalisti, nəşriyyat işçisi, nasir. Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının (Birliyinin) və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü. Ermənistanın Vedi rayonunda kəndli ailəsində doğulmuş, İrəvanda texnikumu, Bakıda ali məktəbi bitirmiş, əmək fəaliyyətinə "Azərbaycan müəllimi" qəzetində müxbir kimi başlamış, sonralar Azərbaycan Radio və Televiziya verilişləri Komitəsinə, "Abşeron" qəzetində, "Tədris - Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı" nda (indiki "Maarif" nəşriyyatı), Azərnəşərdə və "Yazıçı" nəşriyyatında məsul katib, redaktor işləmişdir. Publisistik yazıların, oçerk və hekayələrin müəllifidir.

Hüseyn Şərif (Şərifov Hüseyn Qasım oğlu, 1909-1989) Azərbaycan jurnalisti, nəşriyyat işçisi, tərcüməçi, nasir, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü. Tiflisdə doğulmuş, orada texnikumu, Moskvada iki illik Jurnalistlər İnstitutunu bitirmiş, əmək fəaliyyətinə 1930-cu ildə müəllimlikdən başlamışdır. 1932-89-cu illərdə Azərbaycan Baş Mətbuat İdarəsində, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında, Azərbaycan KP MK-da respublika Radio Komitəsinə, akademiyanın Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda, müəllif hüququnu mühafizə idarəsində redaktor, tərcüməçi, rəis, şöbə müdiri, sədr vəzifələrində işləmişdir. Povest, xatirə və tərcümələrin müəllifidir.

Hüseynzadə Əlibəy Molla Hüseyn oğlu (1864-1940) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, tərcüməçi, şair, ictimai xadim. Səlyanda ruhani ailəsində doğulmuş, ilk təhsilini atasından, Tiflisdə altısinifli mədrəsədə almış, "Quran"ı dəfələrlə oxuyub başa çıxmış, ali təhsilini Peterburq və İstanbul universitetlərində almışdır. Ərəb, fars, osmanlı türkcəsi, qədim latın, alman, ingilis, fransız dilləri və mədəniyyətlərini mükəmməl bilmişdir. İstanbul Universitetini bitirdikdən sonra universitetdə professor kimi çalışmışdır. XIX əsrin 90-cı illərində Bakıya gəlmiş, "Həyat" jurnalını, "Füyuzat" qəzetini nəşr etmiş, (1905-ci ildən), "Kaspi" qəzetinin redaktoru olmuşdur. 1910-cu ildən İstanbulda jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirmiş və Türkiyənin nüfuzlu dövrü nəşrlərinin əməkdaşı olmuşdur. "İttihad", "Səadət" (eyni adlı məktəbin nəzdində), "Türk yurdu", "Türk dünyası", "Xalqa doğru" və b. nəşrlərin təsis edilməsi və fəaliyyət göstərməsində yaxından çalışmışdır. Dövrünün görkəmli elm, söz və sənət adamları, xüsusən M.Ə.Rəsulzadə, Əhməd Ağaoğlu, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Ə.B.Topçubaşov, H.B.Zərdabi, Məhəmməd Hadi, S.Səlməsi, A.Şaiq, A.Səhət, Əlipaşa Səbur, professor Kamal Cənab, həkim M.Rəfi, professor Kamal Berksay və b. ilə yaxından

dost olmuşdur. H. 1926 - cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji qurultayın iştirakçısı olmuşdur. Bir çox orijinal əsərin ("Sifilis", "Bəba mikrobu", "Rusiya müsəlmanlarının tələbləri", "Qərbin iki dastanında türk", "Ensiklopedik tibb lüğəti" və s.), Ömər Xəyyam, Höte, Heyne, Derjavin, F.Bodenştedt və b-dan tərcümələrin müəllifidir. Dövri mətbuat orqanlarında yazılarını "Ə.H.", "Səlyani", "Əli Turan", "Əli Hüseyn Turan" və b. imzalarla dərc etdirmişdir. H. eyni zamanda tanınmış şair və rəssam kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan milli mətbuatının inkişafında H. - nın böyük xidmətləri var. İstanbulda vəfat etmiş və Qaracaəhməd məzarlığında dəfn olunmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü idi.

Hüseynov Tahir İsmayıl oğlu (1930-1993) - Azərbaycan jurnalisti, əməkdar mədəniyyət işçisi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü. Borçalı (indiki Merneuli) rayonunun Qaçaqan kəndində fəhlə ailəsində doğulmuş, kəndində orta məktəbi, Azərbaycan Dövlət Universitetində jurnalistika şöbəsini bitirmiş, əmək fəaliyyətinə respublika Radio verilişləri Komitəsində müxbir kimi başlamışdır. Sonrakı illərdə "Zarya Vostoka" (Tiflis), "Qələbə bayrağı", "Bakı" qəzetlərində, "Təşviqatçı", "Azərbaycan" jurnallarında şöbə müdiri, məsul katib, redaktor-tərcüməçi, ədəbi işçi vəzifələrində çalışmışdır. Povestlərin, hekayələrin, tərcümələrin müəllifidir.

Cabbarzadə Zeynal Əliabbas oğlu (1920-1977) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, şair. Bakıda dənizçi ailəsində doğulmuş, orta məktəbi Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu bitirmiş, əmək fəaliyyətinə mətbuatda başlamışdır. "Balıq cəbhəsi", "Krasni kurinets", "Ədəbiyyat qəzeti" və "Pioner" jurnalında ədəbi işçi, məsul katib, məsul redaktor işləmişdir. Böyük vətən müharibəsinin iştirakçısıdır. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvü, respublikanın əməkdar mədəniyyət işçisidir. Ədəbi-bədii əsərlərin müəllifidir.

Cəbiyev Həbib Pircan oğlu (1899-1938) - Azərbaycan jurnalisti, publisist. Bakının Balaxanı kəndində fəhlə ailəsində doğulmuş, kəndində ibtidai təhsil almış, Moskvada Şərq Zəhmətkeşləri Kommunist Universitetini bitirmişdir. 1915-ci ildən bolşevik-kommunist inqilabi hərəkatına qoşulmuş, bolşevik təşkilatlarında işləmişdir. XX əsrin 20-30-cu illərində bir jurnalist və publisist kimi fəaliyyət göstərmiş, "Azərbaycan fəqərəsi", "Kommunist", "Qızıl Şərq" (Moskvada çıxmışdır) qəzetləri və jurnalının redaktoru olmuşdur.

Cəfərzadə Əlisgəndər Hacıbaba oğlu (1875-1941) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, nəşir, maarifpərvər, tərcüməçi, Əmək qəhrəmanı. Bakıda ruhani və maarifpərvər varlı ailəsində doğulmuş, ilk təhsilini mədrəsə-mollaxanada, 1882-ci ildə rus-müsəlman məktəbində və Mixaylov şəhər məktəbində almış, əmək fəaliyyətinə 1894-cü ildə başlamışdır. Həmin ildə Bakı kitabxana-qiraət xanasının təsisçisi və müdiri, Bakı şəhər məktəbinin müəllimi işləmişdir. 1902-ci ildə Rəşid bəy Əfəndiyevin "Bəsirətül-ətfal" və "Kilidi-ədəbiyyat" dərsliklərini öz vəsaiti hesabına nəşr etdirmişdir. C. həyatı boyu azəri övladlarının savad alması, onlar üçün mətbuatın yaradılması sahəsində əzmlə çalışmış, öz şəxsi mənzilində yeniyetmələrə ərəb, fars, türk, rus dillərindən, həmçinin "Quran"dən məccani dərslər demişdir. 1907-ci ildə şəxsi vəsaiti hesabına "Dəbistan" jurnalını təsis və nəşr etmiş, 1906-18-ci illərdə "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin katibi olduğu illərdə Bakıda 3, Bakının ətraf kəndlərində 15 məktəb açdırmış, M.Ə.Sabiri Balaxanı kənd məktəbinə müəllim təyin etdirmiş, şairin "Hophopnamə"sini 1922-ci ildə öz pulu ilə çapdan buraxdırmışdır. C. 1920-21-ci illərdə "Füyuzat" və "Maarif" jurnallarının nəşri üçün gərgin əmək sərf etmiş, jurnalların fəaliyyət göstərməsi sahəsində şəxsi vəsaitindən xeyli maddi köməklik göstərmişdir. 1920-ci ildən Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığında nəşriyyat şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında məsul vəzifədə işləmişdir. 1925-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq milli təqvim hazırlayıb çap etdirmiş, həmin təqvim 1932-ci ilədək (cüzi əlavə və düzəlişlərlə) nəşr olunmuşdur. C. milli mədəniyyətimizin tərəqqisində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, nəşriyyat, mətbuat, maarif sahələri üçün çoxlu kadrlar hazırlamışdır.

Şamilov Seyfulla Əli oğlu (1902-1974) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, tərcüməçi. Qazaxın Tatlı kəndində kəndli ailəsində doğulmuş, Bakıda partiya məktəbini bitirmiş, gənclik illərindən kommunist və komsomol təşkilatlarında çalışmışdır. 1920-ci illərdən mətbuatda fəaliyyət göstərmiş, "Azərbaycan fəqərəsi", "Kommunist" qəzetlərində, "Fəqərə füyuzatı" və "Maarif işçisi" jurnallarında, sonrakı illərdə "Qızıl Gəncə", "Gənc işçi", "Hücum", "İnqilab və mədəniyyət", "Ədəbiyyat qəzeti" nəşrlərində işləmişdir. Publisistik məqalələrin, tərcümələrin müəllifidir. 1955-ci ildən "Uşaqgəncnəşr" in (indiki "Gənclik" nəşriyyatı) baş redaktoru olmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (Birliyinin) üzvüdür.

Şahgəldiyev Həsən (1918-1961) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, pedaqoq, dosent. Bakının Balaxanı kəndində ruhani və fəhlə ailəsində doğulmuş, kəndində mədrəsə-mollaxanada dini, Bakıda dünyəvi təhsil almış, Moskvada Kommunist Jurnalistlər İnstitutunu bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə gənclik illərində Bakı mətbələri, nəşriyyatları və redaksiyalarında şagird kimi başlamış, 1929-cu ildən respublikanın rayon və kəndlərində "Kommunist" qəzetinin müxbiri, ədəbi işçi, şöbə müdiri, "Mübariz" qəzetinin redaktoru, "Yeni yol" qəzetinin məsul redaktoru, Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin rəhbəri, Təbrizdə "Vətən yolunda" qəzetinin təsisçilərindən və redaktorlarından biri olmuşdur. Bir neçə il Moskvada "Pravda" qəzetində əməli təcrübə keçmişdir. Azərbaycan Dövlət Universitetində müstəqil jurnalistika şöbəsi və fakültəsinin yaradıcısı Ş. - dir. Respublikanın dövrü mətbuat orqanları üçün çoxlu sayda kadr hazırlamışdır. Bir çox publisistik əsərin müəllifidir.

Şahxatinski İsasultan Nəcəfqulu oğlu (1851-1894) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, təbiətşünas alim, ictimai xadim. Azərbaycanın İrəvan şəhərində ziyalı ailəsində doğulmuş, Tiflisdə realni gimnaziyanı, Peterburqda Əkinçilik İnstitutunu bitirmişdir. Paris, London və Sürix İnstitutlarının azad dinləyicisi olmuşdur. Ərəb, fars, qədim türk, rus, alman, fransız dillərini mükəmməl bilməmişdir. 1875-ci ildən Tiflisdə jurnalistlik fəaliyyətinə başlamış, "Tifliski vestnik" qəzetində şöbə müdiri, "Kavkazski almanax" ın təsisçisi, naşiri və redaktoru, Türkiyədə "Qars" qəzetinin (rusca) əməkdaşı olmuşdur. Bir sıra yazının müəllifidir.

Şahxatlı Məhəmməd Ağa Məhəmmədağa Sultan oğlu (1846-1931) - Azərbaycan jurnalisti, publisist, naşir, maarif xadimi, tərcüməçi. Naxçıvanın Şahxatlı kəndində maarifçi ailəsində doğulmuş, ilk dini təhsilini atasından almış, dini biliklərə yiyələnmiş, Qurani dəfələrlə oxuyub başa çıxmışdır. Naxçıvan rus dilli məktəbində, Bakı, Peterburq, Moskva, Paris, Leypsiq, İstanbul və b. şəhərlərdə biliyini təkmilləşdirmişdir. Ərəb, fars, rus, qədim türk, alman, ingilis, fransız dilləri və mədəniyyətlərini dərinlən bilməmişdir. Jurnalistlik fəaliyyətinə, əsasən, XIX əsrin 80-ci illərində başlamış, "Moskovskiye vedomosti", "Novoye vremya" qəzetlərinin Yaxın Şərq və Şərq ölkələri üzrə müxbiri işləmişdir. Təxminən həmin illərdə Parisin Sorbonna Universitetinin professoru seçilmişdir.Ş. uzun illər ərzində Asiya Fonetikası Cəmiyyətində fonetikaya aid səmərəli tədqiqatlar aparmış, ərəb əlifbasının islahatlarına dair yeni layihələr irəli sürmüşdür. Ş. Fransa kolleci və Fransa Ali Təcrübi Təhsil Məktəbində işləmiş, Tiflisdə və Parisdə fransızca-rusca "Sövti-Şərq əlifbası" na dair kitabça çap etdirmişdir. Ş. - nın əlifba layihəsinə dair yeni prinsipləri "Poyasnitelnaya zapiska o fonetiçeskoj vostoçnoy azbuke Moxammeda Sultanoviça Şaxtaxtinskoqo" (1902) və "Usoverşenstvovannaya musulmanskaya azbuka sostavlena Mamedom Şaxtaxtinskom" kitabçalarında verilmişdir (sonuncunun nəşrinə 1879-cu il martın 5-də icazə verilmişdir). "Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası" (Tiflis, 1880), "Azərbaycan əlifbası" (Tiflis, 1902), "Xətti-Məhəmməd Ağa" (Tiflis, 1903), "Ana dili" (Tiflis, 1907, müştərək) və b. əsərlərin də müəllifidir. Ş. 1903-cü ildə mətbəə açmış, "Şərqi-Rus" qəzetini nəşr etmişdir (qəzetin 1904-cü il 232-ci nömrəsinədək naşiri və redaktoru özü olmuşdur). 1907-ci ildən II Dövlət Dumasının deputatı, Peterburqda " Rossiya" qəzetinin əməkdaşı, Bakıda "Kommunist", "Bakinski raboçi", Moskvada çıxan "Qızıl Şərq" məcmuəsinin müəllif-əməkdaşı olmuşdur. Azərbaycan Dövlət Universitetinin təsisində yaxından iştirak etmiş, sonralar universitetdə mühazirələr oxumuşdur. Ş. 1908-18-ci illərdə Türkiyədə, İranda və İraqda yaşamış, orada səmərəli fəaliyyət göstərmişdir.

Hacı Əliheydər oğlu Hacıyev 1925-ci il fevralın 18-də Bakıda doğulmuşdur. 1943-50-ci illərdə ordu-da xidmət etmişdir. 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1950-ci ildən kütləvi informasiya vasitələrində çalışır. 1950-53-cü illərdə "Azərbaycan gəncləri " qəzetində ədəbi işçi və şöbə müdiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1953-59-cu illərdə Azərbaycan radiosunda məsul redaktor və baş redaktor vəzifələrini yerinə yetirmişdir. İki il "Uşaqgənclər" nəşriyyatının baş redaktoru olmuş, 1961-ci ildə Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinə qayıtmış, 1970-ci ilə qədər müxtəlif proqramların baş redaktoru kimi çalışmışdır. 1970-ci ildə Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının "Müxbir" bülleteninin baş redaktoru təyin edilmişdir. 1974-cü ildə Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqı İdarə Heyətinin katibi, 1988-ci ildə sədri seçilmişdir.

ƏDƏBİYYAT GÖSTƏRİCİSİ

1. N.Axundov. Sənədlərin dili ilə Bakı, 1980.
2. N.N.Zeynalov. Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı, 1973.
3. F. Qasımsadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1974, səh.114.
4. A.S.Puşkin "Ərzurum səyahəti", Bakı, Azərnəşr, 1937, səh.31.
5. "Kultura i pismennost Vostoka", III kitab, Bakı, 1928, səh.142.
6. Yenə orada,səh.142.
7. Yenə orada,səh.144.
8. Z.V Şahbulaq qalası. Şahbulağın müasir tarixi. Səyahətdən. "Tiflisskie vedomosti", 28 avqust. 1830, N-69.
9. Yenə orada, 22 fevral 1829, N-8
10. yenə orada.
11. "Zaqafqazski vestnik", 16 oktyabr, 1847, N-21
12. Hənifə xanım Məlikova."Həsən bəy Zərdabinin tərcümeyi-halı", "Revalyusiya i kultura" jurnalı, 1939,N-6.
13. H.Zərdabi. Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi. "Həyat" qəzeti, 1905, N-129
14. Qafqaz Senzura Komitəsinin 1873-cü il 3 iyul tarixli 383 nömrəli əmri. Gürüstan Respublikası MDTA, fond 5, siyahı 31, iş 2817, vərəq 4.
15. Yenə orada, vərəq 16-17.
16. H.Zərdabi. Seçilmiş əsərləri, Bakı 1960, səh 59.
- 17."Əkinçi" qəzeti, 21 avqust 1875-ci il.
18. Otnoşenie kanselyarii naçalnika qlavnoqo upravleniya namestnika kavkazskoqo ot 30 iyulyu 1873, N-3989. R.Ə.F, Zərdabi arxivi, N-3.
19. Otnoşenie Kavkazskoqo Senzurnoqo Komiteta ot 3 avqusta 1873, N-393.
20. Otnoşenie Kavkazskoqo Senzurnoqo Komiteta ot 22 avqusta 1874 q, Tiflis, N-541.
21. Otnoşenie Kavkazskoqo Senzurnoqo Komiteta ot 5 oktyabrya 1874 q. Tiflis, N-5410, Bax: RƏF.H.Zərdabi arxivi - 3, inv. N-1063.
22. Bax: Gürcüstan Respublikası MDTA, fond 422, siyahı 1, iş N-280, 546.
23. Gürcüstan Respublikası MDTA, F. 422, siyahı 1, iş 546, vər.2.
24. Bax: H.Zərdabinin arxivi, RƏF, arxiv-3, inv. N-5544.
- 25.Yenə orda, inv. N-5568.
- 26."Əkinçi", 1875, N-3.
- 27.Bax: Hənifə xanım Məlikova. Həsən bəy Zərdabinin tərcümeyi-halı, Azərb. EA, Respublika Əlyazmaları fondu, inv. N-13402.
28. "Əkinçi", 1875, N-1.
- 29."Əkinçi", 1875, N-6.
- 30."Əkinçi", 1876, N-7.
31. Bax: M.F.Axundov. Əsərləri, III cild. Bakı, 1962, səh.485.
32. Hənifə xanım Məlikova. Həsən bəy Məlikov Zərdabinin tərcümeyi-halı, "Revolyusiya və kultura" jurnalı, 1939,N-6
33. H.Zərdabi M.F.Axundova 1875-ci il aprel ayının 5-də məktub yazmış və "Əkinçi" qəzetinin elanını göndərmişdi. Həmin məktub nəzərdə tutulur.
34. M.F.Axundov. Əsərləri, III cild, Bakı, 1962, səh.387.
35. M.F.Axundov. Əsərləri, III cild, Bakı, 1962, səh.387.
36. Yenə orada.
37. S.Ə. Şirvani. Əsərləri, II cild, Bakı, 1969, səh. 119-120
38. Yenə orada, səh,38.
39. Azərbaycan EA Respublika Əlyazmalar fondu, (Bundan sonra: RƏF, arxiv 4, Q-6(36)).
40. N.Vəzirov. Məqalə və felyetonlar. Bakı, 1961. səh.16
41. N.Vəzirov. Məqalə və felyetonlar, Bakı, 1961, səh.18.
42. Yenə orada.
43. S.Ə.Şirvani. Əsərləri, II cild, Bakı, 1969, səh. 123.
44. "Səda", 1910, N-57.
45. "Həqiqət", 1910, N-56.
46. "Əkinçi", 1876, N-4.
47. Yenə orada, N-5.
48. "Əkinçi", 1876, N-6.
49. Bax: RƏF, arxiv 3. Q-2(65).
50. "Əkinçi", 1877, N-3.

51. Yenə orada, 1875, N-5.
52. Yenə orada, 1877, N-6.
53. Yenə orada, N-8.
54. Yenə orada, N-15.
55. Yenə orada, N-11.
56. "Əkinçi", 1877, N-18.
57. "Əkinçi", 1876, N-7.
58. "Kaspi" qəzeti, 1887, N-125.
59. Bax: "Kaspi" qəzeti, 1887, N-125.
60. "Əkinçi", 1877, N-12.
61. "Kaspi" qəzeti, 1887, N-151.
62. "Həyat" qəzeti, 8 yanvar 1906, N-6.
63. H.Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960, səh. 232-233.
64. "Kəşkül" qəzeti, 1886, N-32.
65. Buradakı məlumatların bəziləri A.R.Zeynalovun "Ziya" qəzeti haqqında qeydlərindən götürülmüşdür. Bax: Nizami adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat Muzeyinin əsərləri. 1968, N-3
66. "Ziyayi Qafqaziyyə", 1880, N-1.
67. RƏF, arxiv 3, Q-2 (13).
68. "Zakavkazye" qəzeti, 1 yanvar 1906-cı il.
69. RƏF, arxiv 6, Q-6(577), səh 24.
70. "Ziyayi-Qafqaziyyə", 1883, N-18.
71. S.Ə.Şirvani. Əsərləri, II cild, Bakı, 1969, səh.65.
72. Bax: RƏF, arxiv 6, Q-6 (577), səh.25.
73. "Kafkazski kalendar", Tiflis, 1891. səh.239.
74. "Russkaya periodičeskaya peçat". (1702-1894), Moskva, 1959, səh.535.
75. Sitat N.Axundov və S.Muxranskayanın "Bakinski listok" qəzeti" sərlovhəli məqaləsindən götürülmüşdür. "Bakı" qəzeti, 24 iyun 1971.
76. Həmin məqaləyə bax.
77. RƏF, arxiv 3, Q-2(67).
78. Bax: "Kaspi", 1884, N-62.
79. "Russkaya periodičeskaya peçat", Moskva, 1959, səh.566.
80. Yenə orada, səh.731.
81. "Kaspi", 1897, N-235 (nekroloq).
82. "Kaspi", 1891. N-1.
83. "Kaspi", 1902, N-53.
84. "Şərqi-rus", 6 avqust 1903, N-53.
85. C. Məmmədquluzadə. Əsərləri, III cild, Bakı. 1967, səh.655.
86. "Şərqi-rus", 16 aprel 1903, N-7.
87. "Şərqi-rus", 2 aprel 1903, N-3.
88. C. Məmmədquluzadə. Əsərləri, III cild, Bakı. 1967. səh.657.
89. "Şərqi-rus", 2 aprel 1903-cü il.
90. Bax: Əziz Şərif. Rojdeniye "Molla Nəsrəddina", Bakı, 1968, səh.60-61.
91. Bax: C.Məmmədquluzadənin müasirləri, Bakı, 1967, səh.35.
92. S.Y.Allilulayev. "Proydenniy put", Moskva, 1946, səh.86.
93. "İskra", 20 dekabr, 1901-ci il.
94. Ə.Quliyev. Bakı proletariyatının şanlı qələbəsi. Bakı, 1955.
95. S.M.Əfəndiyev. Azərbaycan proletariyatının inqilabı hərəkat tarixindən, Bakı, 1957, səh.13-14.
96. "İrşad", 16 aprel 1906-cı il.
97. "Baku" və "İrşad" 19 aprel, 1906-cı il
98. "İrşad", 20 aprel 1906-cı il.
99. "İrşad", 21 aprel 1906-cı il.
100. "Azərbaycan" jurnalı, 1967, N-5, səh.58.
101. "Dəvət-qoç", 29 may 1906-cı il.
102. "İrşad", 13 iyun 1907-ci il.
103. "İrşad", 21 fevral 1908-ci il.
104. "Baku", 27 fevral 1908-ci il.
105. Q.Məmmədli. "Molla Nəsrəddinin həyat və yaradıcılığının salnaməsi", Bakı, 1966, səh.214.
106. Yenə orada, səh.212-213.
107. "Tatran-partan", 1918, N-1.
108. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, III cild, Bakı, 1967, səh.549.

109. "Şərq-rus", 1903, N-37.
110. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, III cild, Bakı, 1967, səh.552.
111. "Azərbaycan" jurnalı, 1967, N-5, səh.59.
112. "Molla Nəsrəddin", 1906, N-10.
113. "Molla Nəsrəddin", 1907, N-13.
114. "Şərq qadını", 1924, N-10.
115. "Molla Nəsrəddin", 1923, N-12.
116. "Vətən uğrunda" jurnalı, 1942, N-2
117. "Rəhbər", 1906, N-1
118. Yenə orada.
119. "Rəhbər", 1906, N-2, 3,4, 1907, N-5.
120. "Məktəb", 1911, N-1.
121. "Azərbaycan pioneri", 22 mart 1957-ci il.
- 122 "Məktəb" jurnalı, 1912, N-20.
123. Yenə orada, 1913, N-1.
124. Yenə orada, 1913, N-2.
125. O zaman elə zənn edirdilər ki, M.F.Axundov 1811-ci ildə anadan olmuşdur.
126. "Sovet kəndi"- 50, kitab-albom, Bakı, 1973-cü il.
127. "Günəş"jurnalı, 1997-ci il N-10.
128. "Kommunist - 50", kitab-albom, "Kommunist" nəşriyyatı, Bakı-1969.
129. "Savalan" qəzeti, 28-31 dekabr 2004-cü il, N-70 (5000).
130. "İdman" qəzeti, 11 dekabr 2002-ci il.
131. "Bakı" qəzeti, 20-27 mart 1998-ci il, N-5 (10678).
132. "Kirpi" jurnalı, 3-4 (1012), 2002-ci il.
133. "Azərbaycan qadını" jurnalı, N-5, 1998-ci il.
134. Buradan Mirzəbala Məhmmədzadənin "Azərbaycan türk mətbuatı" əsərindən hissələr verilir. 1922-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş bu tarixi qaynaq 2004-cü ildə f.e.d. Alxan Bayramoğlu tərəfindən ərəb əlifbasından latına çevrilərək müəyyən qeydlərlə "Bakı universiteti nəşriyyatı"nda yenidən çap edilmişdir.
135. Na perednem kraye. Azerbaydjanskoe qosudarstvennoe izdatelstvo, Baku, 1978.
136. Rasim Tağıyev, Musa İmanov "Keçilmiş yol", Bakı, 1984.
137. "Azərbaycan" jurnalı və Azərbaycan sovet ədəbiyyatının aktual problemləri (1923-1976-cı illər) "Elm" nəşriyyatı, Bakı 1977.
138. "Azərbaycan" jurnalının biblioqrafiyası (1923-1972-ci illər) "Elm" nəşriyyatı, Bakı-1973.
139. Buradan Abid Tahirinin "Azərbaycan mühacirət mətbuatı", Bakı - 2002 (I hissə) Bakı -2003 (II hissə) kitablarından hissələr verilir.
140. Buzovnalı Rəhimağa İmaməliyevin "Ensiklopediya. Dünya nəşirləri, jurnalistləri, poliqrafçıları" Bakı, 1999.

Qeyd : 1.Mənbələrə istinad etdiyimizdən bəzi sözləri olduğu kimi vermişik. Məsələn, "bəy" sözü bəzən bitişik,bəzən ayrı yazılıb "Mirzəbala", "İstanbul" və s.sözlər istifadə olunan ədəbiyyatlardan olduğu kimi verilmişdir.

2. Sovet dövründə nəşr olunan bir çox qəzet və jurnalların adlarını obyektiv və subyektiv səbəblərdən kitaba daxil etmədik.—A.Ş.

Şahverdiyev Akif Bəşir oğlu

AZƏRBAYCAN MƏTBUATI TARİXİ

Korrektorlar: Qorqud, Xətai, Tomris
Mətni yığdı: Humay Əliyeva
Səhifələdi: Təranə Əliyeva